

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI VA KOMMUNIKATSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

J.M.DJALALOV,
D.K.XAKIMDJANOVA

MOLIYAVIY MENEJMENT

(O‘quv qo‘llanma)

TOSHKENT – 2019

UDK:

KBK:

J.M.Djalalov, D.K.Xakimdjanova «Moliyaviy menejment». O‘quv qo‘llanma. – T: «Aloqachi». 2019. – 300 b.

ISBN 978–9943–

Mazkur o‘quv qo‘llanmada moliyaviy menejmentning nazariy va kontseptual asoslari, moliyaviy menejmentning maqsadi va funksiyalari, korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy xususiyatlari, moliyaviy menejmentning axborot ta‘minot tizimi, aktivlarni boshqarish siyosati, korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishdagi muhim elementlardan biri sanalgan risk menejmentini tashkil etish va uning o‘ziga xos xususiyatlari, korxonalarda moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash jarayonlari va bugungi kunda dolzarb masalalardan biriga aylanib borayotgan korxonalarda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvni tashkil etishning nazariy jihatlari kabi masalalar yoritilgan.

O‘quv qo‘llanmaning maqsadi – talabalar, iqtisodchilar, moliyachilar, tadqiqotchilar uchun moliyaviy menejmentning nazariy va tashkiliy asoslari haqida ma‘lumotlar berishdan, iqtisodiyotni modernizatsiyalash hamda korxonalarda zamonaviy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish jarayonlarida mamlakatimizda moliyaviy menejmentni tashkil etishdagi xorijiy davlatlarning ilg‘or tajribalaridan samarali foydalanish yo‘llarini ko‘rsatishdan iborat.

O‘quv qo‘llanma Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti talabalari uchun mo‘ljallangan.

UDK:

KBK:

O‘quv qo‘llanma Muxammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti ilmiy-uslubiy kengashining qaror bilan chop etishga tavsiya etildi.

ISBN 978–9943–

© «Aloqachi», 2019.

KIRISH

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan korxonalarni davlat tomonidan qo‘llab quvvatlash, ularga keng sharoitlar yaratish va imtiyozlar berish ustuvor vazifalardan biri sifatida qarab kelinmoqda.

Bugungi kunda mamlakat moliya tizimining asosiy bo‘g‘ini sanalgan xo‘jalik sub’ektlari moliyasini rivojlantirish, ularni iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashdagi ahamiyatini oshirish asosiy vazifalardan biri sanaladi. Keyingi yillarda mamlakatimizda korxonalar faoliyatini rivojlantirish sohasida olib borilayotgan islohotlar, mulkchilik munosabatlarini takomillashib borishi natijasida iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy ko‘rsatkichlarini o‘shirish tendentsiyalarini ko‘rishimiz mumkin. Bu borada amalga oshirilayotgan islohotlar xususida Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev quyidagi rejalarni belgilab berdilar.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi” o‘rta muddatli istiqbolda davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlarini belgilab bergan eng muhim dasturiy hujjat hisoblanadi.

Iqtisodiy sohada keng ko‘lamli o‘zgarishlar amalga oshirildi, eng avvalo, O‘zbekistonning o‘z majburiyatlarini bajarish va chet el hamkorlarining daromadlarini repatriatsiya qilish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirish uchun shart-sharoitlarni ta‘minlovchi milliy valyuta erkin konvertatsiyasining joriy etilganligi bu borada muhim qadam bo‘ldi.

Davlat byudjetini shakllantirishning tamomila yangi prinsiplari va mexanizmlari joriy etildi, uning daromad va xarajatlari shaffofligini ta‘minlash bo‘yicha chora-tadbirlar amalga oshirildi. Davlat aktivlarini boshqarishning samaradorligini oshirish va byudjetning daromad qismini ko‘paytirishga qaratilgan ishga solinmagan zaxiralardan foydalanish choralari ko‘rildi.

Birinchi bosqichda – uzoq muddatli (10-15 yilga mo‘ljallangan) tarmoq, hududiy va maqsadli rivojlanish konsepsiyalarini ishlab chiqish hamda tasdiqlash, ikkinchi bosqichda – tarmoq, hududiy va maqsadli loyihalar portfellarini tuzish, uchinchi bosqichda – rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirishni nazarda tutuvchi O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirishning mutlaqo yangi tartibi tasdiqlandi.

Iqtisodiyotni rivojlantirish va faol tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash sohasida – faol tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay huquqiy, tashkiliy sharoitlar yaratish, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni joriy qilish, tadbirkorlik subyektlarini himoya qilishning huquqiy kafolatlarini va ular faoliyatiga noqonuniy aralashishlarning oldini olish mexanizmlarini, soliq va bojxona siyosatini, bank-moliya sohasini yanada takomillashtirish, agrar sektorni isloh qilish strategiyasini ishlab chiqish, iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga imtiyozlar taqdim qilgan holda individual imtiyozlar berishdan voz kechish, hududlarni faol rivojlantirish kabi vazifalar belgilangan.

Albatta, bunday iqtisodiy rivojlanishning negizida Hukumatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlarning nechog‘lik samarali tashkil etilganligini aytib o‘tish mumkin. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida xo‘jalik yuritish mexanizmida moliyaviy mablag‘lar roli, boshqarish usullari tubdan o‘zgargan holda, moliyaviy rejalar bevosita korxonalar tomonidan ishlab chiqilib bashorat qilish xarakteriga ega bo‘lib qoldi. Yurtimizda bozor munosabatlarini rivojlanishi bilan bir qatorda, iqtisodiyotning muhim bo‘g‘inlaridan biri sanalgan, kompaniyalarning faoliyat turi, maqsadlari, boshqarishning yangi vazifalari va funksiyalari vujudga keldi. Marketing, audit, moliyaviy menejment, innovatsion menejment, boshqarishning foyda olish va mablag‘lardan oqilona foydalanishga qaratilgan an’anaviy funksiyalari (texnik-texnologik ta’minot, rejalashtirish) roli o‘tdi. Korxonalarining mustaqilligi va xo‘jalik faoliyati natijalariga iqtisodiy javobgarlik sharoitlarida moliyaviy menejment markaziy boshqaruv funksiyasini bajaradi va boshqa barcha vazifa hamda funksiyalarni muvofiqlashtiradi.

Iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda rejalashtirish va bashorat qilishga katta ahamiyat beriladi hamda kompaniyalarda moliyaviy menejmentni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarni samarali faoliyat yuritishining muhim omili bo‘lib hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan korxonalar, firma va kompaniyalarning iqtisodiy mustaqil hamda moliyaviy barqaror faoliyat ko‘rsatishlarida ularni oqilona boshqarish, hisob-kitob yuritilishini bozor iqtisodiyoti talablariga moslash, moliyaviy menejment ishlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, mavjud moddiy, moliyaviy va mehnat boyliklaridan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatishni tashkil etish, natijada yuqori foyda olib, davlat byudjeti oldidagi majburiyatlarini o‘z vaqtida bajarish va korxonalar ixtiyorida turli jamg‘armalar tashkil etish eng dolzarb vazifalardan sanaladi.

1. MOLIYAVIY MENEJMENTNING IQTISODIY MOHIYATI, MAQSAD VA VAZIFALARI

1.1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Hozirgi kunda moliyaviy menejment tushunchasining mohiyatini yoritishda iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil fikrlar bildirib o'tilmoqda. Umuman olganda, moliyaviy menejment tushunchasiga rus iqtisodchi olimlari, qolaversa MDH davlatlariga kiruvchi qator davlatlari olimlarining qarashlari bilan, G'arbiy Evropa va AQSH olimlarining qarashlari nisbatan farqlanadi. Buning o'ziga xos sabablari mavjud bo'lib, buning asosiylaridan biri MDH tarkibiga kiruvchi davlatlarda bo'lgani singari moliyaviy menejment fani Rossiya Federatsiyasida ham yangi rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi, yana bir sabab esa, ushbu davlatlarda firma va kompaniyalarning boshqaruv tizimidagi o'ziga xos turli xil jihatlarning mavjudligi hisoblanadi. Bundan tashqari, AQSH va Evropada mavjud kompaniyalarining aksariyat qismi asosiy faoliyatlaridan tashqari, ularning xo'jalik faoliyatida fond bozorlaridagi ishtiroki, xususan qimmatli qog'ozlar savdosi bilan bog'liq operatsiyalarni amalga oshirilishi muhim o'rin egallaydi. Shuning uchun ham ularning amaliyotida, moliyaviy menejmentning funksiyalari ko'p holatlarda qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq operatsiyalarni boshqarishga yo'naltirilgan holda tushuntiriladi.

Amerikalik iqtisodchi olimlar Djejms K. Van Xorn va Djon M. Vaxovich o'zlarining iqtisodiy asarlarida, moliyaviy menejment aniq bir maqsadlarni amalga oshirishga yo'naltirilgan aktivlarni moliyalashtirish va boshqarish bo'yicha qilingan hatti harakatlarning majmuidan iborat deb ta'kidlaydilar va quyidagicha ta'rif beradilar: moliyaviy menejment (financial management) aniq bir maqsadlarni realizatsiyasiga yo'naltirilgan aktivlarni moliyalashtirish va boshqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv qarorlarini qabul qilishdir. Ularning fikriga ko'ra firma va kompaniyalarning maqsadlari turli xil bo'lishiga qaramay, ulardan asosiysi firma va kompaniya egalarining moliyaviy holatini maksimallashtirishdir.

Umuman olganda AQSH va G'arbiy Evropalik iqtisodchi olimlarning keltirilgan ta'riflariga ko'ra, moliyaviy menejment o'zining bosh maqsadi sifatida aksiya kursi, bir dona aksiyaga to'g'ri keluvchi sof foyda miqdori, dividend darajasi, hissadorlar mulki va boshqa ijobiy

manfaat keltiruvchi moliyaviy natijalarni ko'paytirishni ilgari suruvchi firma va kompaniyalar moliyasini boshqarishdir.

Rus iqtisodchi olimi G.B. Polyak boshchiligidagi olimlar guruhining ta'kidlashlaricha, moliyaviy menejment tushunchasi xo'jalik mexanizmining faol tarkibiy qismi sifatida korxonalar moliyasini boshqarish mexanizmi yoki moliyaviy mexanizm tushunchalari bilan bog'liqdir. Moliyaviy menejment – korxonalarda moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish, aylanma mablag'larni boshqarish jarayonidir. Moliyaviy menejment korxonalarda moliyaviy resurslar va aylanma mablag'larni boshqarish jarayonida foydalaniladigan usullar, qo'llanmalar va shakllarning (forma) tizimidir.

Moliyaviy menejment tushunchasiga I.Ya. Lukasevich o'zining iqtisodiy asarida quyidagicha ta'rif bergan. Moliyaviy menejment – bu xo'jalik sub'ektining joriy va strategik maqsadlariga erishishda, ularning moliyaviy resurslari va moliyaviy faoliyatini boshqarishdir. Uning fikricha moliyaviy menejment o'zining mohiyatiga ko'ra serqirra tushuncha bo'lib unga turli xil yondashish mumkinligini tushuntirgan, ya'ni: 1) alohida ilmiy predmet sifatida; 2) xo'jalik ob'ektini moliyasini boshqarish tizimi sifatida; 3) tadbirkorlik faoliyatining bir ko'rinishi sifatida.

Bu masala bo'yicha yana bir rus iqtisodchi olimi S.V.Galitskaya quyidagicha ta'rif beradi. Moliyaviy menejmentni korxonalarni barcha turdagi vositalari (aktivlari) va ularni kelib chiqish manbalarini (passivlarni) boshqarish, deb tushunish lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra moliyaviy menejmentning asosiy maqsadi korxonaning egalari moliyaviy holatini oshirish hisoblanadi.

S.B. Pryanichnikovning bergan tarifiga ko'ra, korxonalarda moliyaviy munosabatlar va xo'jalik moliyaviy faoliyatini boshqarish bevosita moliyaviy menejmentning funksiyalari orqali amalga oshiriladi, shuning uchun ham moliyaviy menejmentni xo'jalik sub'ektining moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishni boshqarish tizimi deb tushuniladi. Olimning ta'kidlashicha, moliyaviy menejmentning asosiy maqsadi korxonaning bozor qiymatini maksimallashtirish hisoblanadi.

Yuqoridagi olimlarning bergan tariflariga yondashgan holda, bizning fikrimizcha: moliyaviy menejment – korxonalarining joriy va strategik maqsadlarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiiq qilish, tahlil, bashoratlash va rejalashtirish kabi funksiyalarni amalga oshirish,

moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan samarali foydalanish jarayonlarini boshqarishdir.

Shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki moliyaviy menejment fani, boshqa barcha iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bog'liqdir. Shundan kelib chiqqan holda moliyaviy menejment fanini mukammal o'rganishda iqtisodiyot nazariyasi, tahlil, moliya, moliyaviy va boshqaruv hisobi, statistika, korxonalar moliyasi va shu kabi fanlar bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish talab qilinadi.

1.2. Moliyaviy menejment tizimida korxonalar moliyaviy munosabatlarining tutgan o'rni va ahamiyati.

Bizga ma'lumki, iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan har qanday korxonada uning xo'jalik-moliyaviy faoliyatidan qat'iy nazar bir tomonlama tarzda faoliyat yuritishi mumkin emas. Korxonalar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, ishlar bajarish va maxsulotlar sotish jarayonida, bevosita ikkinchi tomon bilan hamkorlikda iqtisodiy munosabatlarni yuritish natijasida o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishadi va buning natijasida korxonalarining moliyaviy faoliyati shakllanadi. Korxonalarining moliyaviy faoliyati bevosita moliyaviy munosabatlar tizimi vositasida amalga oshiriladi.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi sharoitida turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatlarini yuqori sur'atlar bilan rivojlanishi, ularda boshqaruvning zamonaviy tizimini yaratilishi kabi omillar korxonalar moliyaviy munosabatlar tizimini yanada rivojlanishiga hamda ularning ko'lamini kengayishiga olib keldi. Korxonalarining moliyaviy munosabatlarini ikki guruxga ajratish mumkin: tashqi moliyaviy munosabatlar va ichki moliyaviy munosabatlar.

Korxonalarining ta'sisчилari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlarini, korxonada dastlabki tashkil qilinayotgan davrda ustav kapitalini shakllantirish va ularning ma'lum qismini korxonada ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatishga moliyalashtirishga yo'naltirish yoki taqsimlash hamda korxonaning yakuniy moliyaviy natijalariga asoslangan holda ta'sisчилarning ustav kapitalidagi ulushlariga qarab yoki ular egallab turgan aksiyalarning foizlardagi ulushiga qarab dividendlarning to'lanishida yuzaga keladigan munosabatlarda ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Korxonalar xo'jalik faoliyatining uzluksizligini ta'minlash, ularda ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish samaradorligini oshirish va shu

kabi iqtisodiy barqarorlik ko'rsatkichlarning yuqori bo'lishida korxonalarda faoliyat yuritayotgan ishchi xodimlar va xizmatchilar vazifalarining va ish jarayonlarining yuqori saviyada tashkil qilinganligi, ularning mexnatini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish tizimini yaratilishi alohida ahamiyatga ega. Korxonalar va uning ishchi xodimlari o'rtasida yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlarni samarali tashkil qilinishi yuqoridagi maqsadlarga erishishda va mexnat resurslaridan oqilona foydalanishda dolzarb hisoblanadi. Korxonalarda ishchi xodimlar o'rtasida, olingan daromad yoki foydani bir qismini taqsimlash, ish haqlari va mukofot pullarni to'lash, agar ma'lum turdagi qimmatli qog'ozlarga ega bo'lsa ular bo'yicha dividendlarni to'lash, moddiy yordam ko'rsatish hamda korxonalar faoliyatiga moddiy va ma'naviy zarar etkazsa, ushbu zarar miqdorini qoplash, ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar bo'yicha tegishli soliqlarni ushlab qolish va shu kabi jarayonlar natijasida moliyaviy munosabatlar yuzaga keladi.

Hozirgi kunda davlat byudjet daromadlarini tarkibida mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan turli mulkchilik shaklidagi korxonalar to'laydigan soliqlar va ajratmalar salmoqli o'rinni egallaydi. Har qanday davlatning iqtisodiy rivojlanishining asosiy omillaridan biri korxonalar faoliyatini rivojlantirish ularni davlat tomonidan qo'llab quvvatlash, bir so'z bilan aytganda davlatning moliyaviy siyosatini samarali yo'lga qo'yilganligi, ham iqtisodiy ham ijtimoiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Korxonalarining mulkchilik shakli va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda davlat byudjetiga to'laydigan soliqlar va majburiy to'lovlar, davlat byudjetidan korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish va boshqa maqsadlarda ajratilgan moliyaviy yordamlar, ularga turli xil soliq imtiyozlarini berish yoki korxonalariga nisbatan qonunchilikka asosan jarimalar va sanksiyalar qo'llash kabi munosabatlar jarayonida korxonalarining davlat bilan yoki byudjet va byudjetdan tashqari fondlari bilan moliyaviy munosabatlari kelib chiqadi.

Korxonalarining tijorat banklari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlari, korxonalarining barcha turdagi moliyaviy, iqtisodiy munosabatlarini amalga oshirishda markaziy bo'g'inni egallaydi desak ham bo'ladi. Korxonalarining moliyaviy munosabatlari, tijorat banklardagi maxsus hisob raqamlaridagi pullarni saqlash va foydalanish tizimini yaratilishi, bankning kredit va lizing operatsiyalaridan foydalanish, ya'ni kredit bo'yicha asosiy qarz va hisoblangan foiz to'lovlarini to'lash jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar, barcha turdagi pul

o'tkazmalari va valyuta oldi sotdi operatsiyalarini amalga oshirish va boshqa bank xizmatlaridan foydalanish jarayonida yuzaga keladi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar, firma va kompaniya rahbarlari yoki moliyaviy menejerlar ular ixtiyorida mol-mulkdan va barcha moliyaviy resurslardan samarali foydalanish uchun harakat qilish bilan cheklanib qolmasdan, favqulotda va tasodifiy zararlarning natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash tadbirlarini ko'rish ham lozim. Bunda sug'urta munosabatlari katta ahamiyatga ega. Korxonalarining sug'urta kompaniyalari bilan moliyaviy munosabatlari molk-mulklarni, risklarning barcha turlari, ishchilarning alohida toifadagilarini, ularning ishlari va majburiyatlaridan kelib chiqqan holda va shu kabilarni sug'urtalash jarayonida yuzaga keladi.

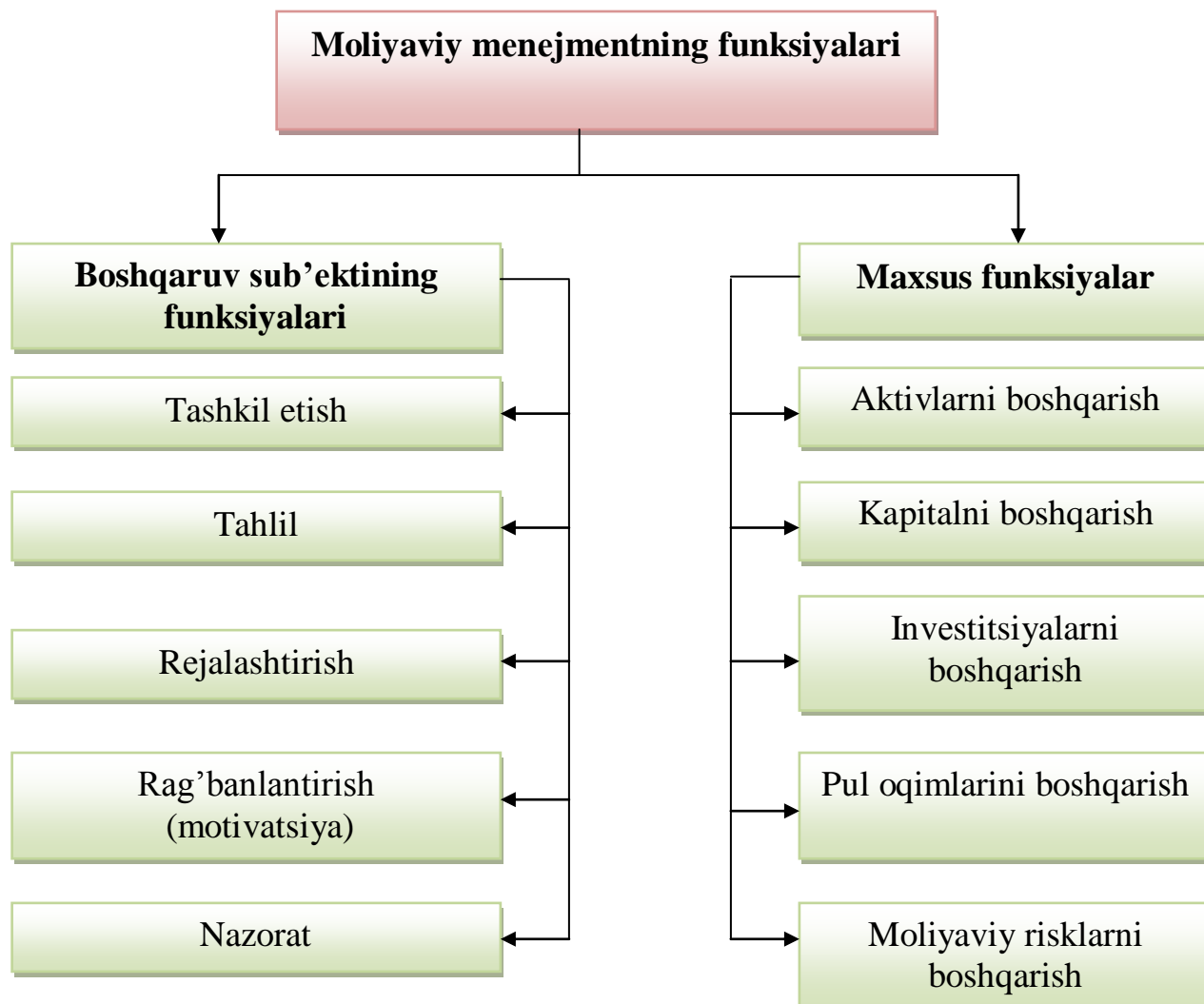
Korxonalarining kontragenti yoki boshqa boshqa xo'jalik sub'ektlari bilan yuzaga keladigan moliyaviy munosabatlari, maxsulot va xizmatlar realizatsiyasi, yangi qiymatni yaratish va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar jarayonida yuzaga keladi. Korxonalarining xo'jalik faoliyatida ushbu munosabatlar asosiy o'ringa ega, chunki ushbu moliyaviy munosabatlarning asosida moddiy ishlab chiqarish yotadi, ushbu jarayon mamlakatda yalpi ichki maxsulot va milliy daromadning shakllanishi va vujudga kelishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari korxonalarda barcha turdagi to'lovlarning ko'p qismi aynan shu bo'limga to'g'ri keladi, o'z navbatida korxonalar faoliyatining moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari ko'p jihatdan ushbu moliyaviy munosabatlarini samarali tashkil qilinishiga bog'liq bo'ladi.

Ko'rib o'tilgan barcha moliyaviy munosabatlar, korxonalar xo'jalik faoliyatida o'zlarining alohida muxim jihatlari va realizatsiya qilish usullariga ega. Lekin barchasi ushbu jarayonda ishtirokchi sub'ektlar nuqtai nazaridan, ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, ularning moddiy asosini pul mablag'larining harakati tashkil qiladi, ulardan foydalanish jarayonida pul oqimlari shakllanadi, moliyaviy munosabatlar jarayonida korxonalarining korxonalar ustav kapitali tashkil qilinadi, moliyaviy mablag'larning aylanish davri boshlanadi va yakunlanadi, korxonada turli xil maqsadli pul fondlar, jamg'armalar va barcha turdagi moliyaviy resurslar tashkil qilinadi va foydalaniladi.

Korxonalarining moliyaviy munosabatlari va moliyaviy faoliyatlari bevosita moliyaviy menejmentning funksiyalari vositasida boshqariladi, shuning uchun ham moliyaviy menejmentning zamirida, xo'jalik sub'ektlarning moliyaviy resurslarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanishni boshqarish tizimi yotadi deb tushuniladi.

1.3. Moliyaviy menejmentning funksiyalari.

Moliyaviy menejmentning tub mohiyati uning amalga oshirayotgan funksiyalari orqali namoyon bo‘ladi. Umuman olganda, moliyaviy menejment amalga oshiradigan funksiyalarni quyidagi ikki asosiy guruhga ajratish mumkin (1.1-rasm):

1.1- rasm. Moliyaviy menejmentning funksiyalari

- boshqaruv sub'ektining funksiyalari;
- maxsus funksiyalar.

Bozor munosabatlari sharoitida mulkchilik va xo‘jalik yuritish shaklidan qat’iy nazar, korxonalarda ishlab chiqarishni samarali tashkil etish eng avvalo tizilmada boshqaruv rolini oshirishdan boshlanadi. Chunki, boshqaruv vositasida korxonada o‘z oldiga qo‘ygan vazifalarni hal qiladi va istiqboldagi strategik maqsadlarni amalga oshiradi. Umuman olganda, yuqoridagi funksiyalarning birinchisida har qanday boshqaruv

shaklining umumiy ko'rinishi tavsiflanadi, uning tarkibiga asosan quyidagilar kiradi: tashkil etish, tahlil, rejalashtirish, rag'batlantirish (motivatsiya) va nazorat.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining turlari, amalga oshiradigan xizmatlar, bajaradigan ishlarning hajmidan kelib chiqqan holda boshqaruv tizimini yaratadilar. Albatta, har qanday xo'jalik faoliyati dastlab tashkil qilinayotgan davrda undagi bo'linmalarning quyi va yuqori darajalari, xuquq va majburiyatlari, javobgarligi, amalga oshiradigan ishlar tartibi va vazifalari belgilab olinadi. Moliyaviy menejmentning funksiyasi sifatida tashkil etishning asosiy maqsadi - boshqaruvchi va boshqariluvchi tizimlarni, shuningdek ularning o'zaro aloqa va munosabatlarini shakllantirishdir.

Mutanosiblik, uzluksizlik, parallellik, barqarorlik, egiluvchanlik, shuningdek, bir turdagi mehnat predmetlarini bir joyda jamlash, hamda korxonalar faoliyatiga ta'sir qiluvchi omillar va tashqi muhitning o'zgarishiga mos holda, ularda boshqaruvning tashkiliy tizimini ushbu o'zgarishlarga mutanosib holda o'zgartirish va takomillashtirib borish kabilar tashkil etishning asosiy shartlari bo'lib hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy boshqaruvni samarali tashkil etilishi ko'p jihatdan tahlil ishlarini aniq va to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga bog'liqdir, uning yordamida korxonalarining to'lov qobiliyati, likvidliligi va moliyaviy barqarorligini, barcha moliyaviy-xo'jalik jarayonlarining sodir bo'lishi va hodisalarni davriy kuzatish, umuman moliyaviy-iqtisodiy holatini baholash imkoniyatiga ega bo'lish mumkin. Tahlil yordamida korxonaning barqaror rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan kamchiliklar aniqlanadi va ushbu kamchiliklar bartaraf etiladi, xo'jalik sub'ektini yanada rivojlantirish yo'llari belgilanadi yoki samarali ishlashni ta'minlaydigan yo'nalishga o'tkaziladi.

Rejalashtirish – moliyaviy menejmentning asosiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Rejalashtirish funksiyasi mavjud resurlar hamda ularning chegaralanganligini inobatga olgan holda korxonaning maqsadlariga erishish yo'llarini belgilashdan iborat. Ishlab chiqarishni bozordagi holatga mos kelishini o'rganish, barcha turdagi resurslar va kapitaldan samarali foydalanishni eng maqbul yo'llarini tanlash, qo'shimcha moliyaviy mablag'lar jalb qilish yo'llarini izlab topish va shu kabilar rejalashtirish funksiyasiga misol bo'la oladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida rejalashtirish funksiyasining muhim jihati shundaki, bunda korxonalar xo'jalik faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

bozordagi holatdan kelib chiqqan holda, mazkur tovar va xizmatga bo'lgan talab va taklifning qay holatda ekanligi, raqobatning darajasi va shu kabi omillarga bog'liq holda belgilanadi. Rejalashtirish bevosita tahlil bilan bog'liq bo'lib, asosan uning yakuniy natijalariga qarab aniqlanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida har qanday xo'jalik sub'ektlarining o'z oldiga qo'yilgan maqsadlarini samarali amalga oshirish, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasini yanada rivojlantirishda ushbu korxonalar, firma va kompaniyalarida faoliyat yuritayotgan ishchi xodimlarning roli va xizmati muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalarda rag'batlantirish funksiyani amalga oshirish jarayonida, korxonalar boshqaruv tizimining turli bo'limlarida faoliyat yuritayotgan hodimlarning korxonalar tomonidan belgilangan moliyaviy rejalarni, vazifalar va yukmalarni to'liq bajarish, xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishda o'z hissasini qo'shgan hamda mavjud moddiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalangan holda ishlab chiqarish hajmini oshirish uchun ushbu hodimlarni rag'batlantirish va mukofotlash yoki aksincha, ushbu vazifalarni amalga oshirishda sustkashlikka yo'l qo'ygan va befarqlik bilan yondashgan xodimlarga nisbatan ma'lum bir choralar ko'rish, tizimi yaratiladi. Moliyaviy menejmentning rag'batlantirish funksiyasini to'g'ri tashkil etilishi, korxonada maxsulot va xizmatlar sifatini yaxshilanishiga, xodimlar malakasini oshirishga olib keladi, bu esa o'z navbatida, bevosita korxonalar xo'jalik faoliyatining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Nazorat funksiyasining mohiyatini quyidagicha ifodalash mumkin: korxonada belgilangan reja ko'rsatkichlarini haqiqatda qay darajada amalga oshirilayotganligi yoki bajarilmayotgan bo'lsa bunday holatlarni o'z vaqtida aniqlash, hamda ushbu holatlarni paydo bo'lish sabablarini batafsil o'rganish va bunday kamchiliklarni bartaraf etishda tezkor choralar ko'rishdan iborat. Moliyaviy menejmentning ushbu funksiyasini amalga oshirilishi korxonalarda ichki nazoratning tashkil qilish tizimi, nazorat qilinadigan ko'rsatkichlarning ko'lamini aniqlash bilan bog'liqdir.

Moliyaviy menejmentning keyingi guruh funksiyalari uning alohida boshqaruv faoliyati xususiyatlarini tasniflaydi. Uning tarkibi quyidagilardan iborat:

- aktivlarni boshqarish;
- kapitalni boshqarish;
- investitsiyalarni boshqarish;

- pul oqimlarini boshqarish;
- moliyaviy risklarni boshqarish.

Aktivlarni boshqarish. Korxonalar xo‘jalik faoliyatining hajmi va amalga oshirilayotgan operatsiyalar ko‘lamidan kelib chiqqan holda uning turli xildagi aktivlarga bo‘lgan talabini aniq o‘rganish, korxonada aktivlaridan samarali foydalangan holda ularning tarkibini optimallashtirish va likvidligini ta‘minlash, amortizatsiya hisoblashning eng maqbul yo‘llarini ishlab chiqish va amalga oshirish, ularni moliyalashtirishni optimal yo‘llari va manbalarini tanlash, aktivlarni boshqarish funksiyasining mohiyatini ifodalaydi.

Kapitalni boshqarish. Bozor munosabatlari sharoitida har qanday korxonaning o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda moliyaviy resurslarni optimal yo‘llarini izlab topish va ulardan samarali foydalanish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Korxonaning hozirgi va kelgusidagi faoliyat turlarini amalga oshirishda foydalaniladigan moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash, kapitalni boshqarish funksiyasining mohiyatini ifodalaydi. Bu asosan korxonaning kapitalga bo‘lgan jami talabini o‘rganish va ulardan samarali foydalanish, moliyalashtirishning eng maqbul yo‘llari va manbalarini aniqlash, qayta moliyalashtirish bo‘yicha kompleks tadbirlarni amalga oshirish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Investitsiyalarni boshqarish. Korxonalarni moliyaviy barqaror faoliyat ko‘rsatishlari va ularni faoliyatlarini rivojlantirish investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishga bevosita bog‘liqdir. Investitsiyalarni boshqarish funksiyasi, korxonaning taktik va strategik maqsadlarini amalga oshirishga yo‘naltirilgan investitsiya siyosatini ishlab chiqishdan iborat. Bunda asosan, korxonaning faoliyat turi va moliyaviy imkoniyatlarini inobatga olgan holda unga ko‘proq moliyaviy manfaat keltiruvchi va eng maqbulini tanlash maqsadida, investitsion loyihalarning samardorligi va qiymatini baholash, kapital qo‘yilmalar byudjetini ishlab chiqish, qimmatli qog‘ozlar portfelini tashkil qilish, boshqarish va boshqalar amalga oshiriladi.

Pul oqimlarini boshqarish. Korxonalarining joriy va kundalik faoliyatini amalga oshirishda pul oqimlarini boshqarish muhim rol o‘ynaydi. Korxonalarining moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy mustaqilligi, likvidligi va to‘lovga qobilligi hamda boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlarning yuqori ekanligi ko‘p jihatdan ushbu funksiyaning to‘g‘ri va oqilona amalga oshirilishiga bog‘liqdir. Korxonalarda pul oqimlarini kirib kelishi va chiqib ketishini to‘g‘ri tashkil etish, ular

ustidan doimiy nazoratni olib borish, vaqtincha bo'sh turgan moliyaviy mablag'lardan optimal foydalanish va shu kabilar pul oqimlarini boshqarish funksiyasini mohiyatini ifodalaydi. Moliyaviy risklarni boshqarish. Hozirgi raqobat muhiti rivojlangan bir davrda tadbirkorlik faoliyatining maqsadi kam harajat evaziga ko'proq daromad olishdan iborat. O'z navbatida har qanday xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida, tijorat faoliyatining turi va hajmidan kelib chiqqan holda ma'lum bir yo'qotishlar yoki tavakkalchiliklar yuzaga kelishi mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida risklar (tavakkalchilik) xo'jalik faoliyatini tashkil qiluvchi muhim omillaridan biri hisoblanadi. Moliyaviy risklarni boshqarish funksiyasi yordamida, xo'jalik faoliyatida yuzaga kelgan risklarning turlarini aniqlash, ushbu risklarning xatarlilik darajalarini baholash va buning natijasida yo'qotishlar ko'lami va hajmini belgilash mumkin bo'ladi. Olingan ma'lumotlar va tahlil natijalariga asoslangan holda, risklarni boshqarishning kompleks chora-tadbirlar tizimi tuziladi: ularni diversifikatsiyalash va sug'urtalash; risklarning aloxida turlari minimallashtiriladi va profilaktik ishlar amalga oshiriladi.

Nazorat uchun savollar:

1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati tushuntirib bering.
2. Moliyaviy menejment tizimini tushunturub bereng.
3. Korxonalarda moliyaviy munosabatlarning tutgan o'rnini so'zlab bering.
4. Moliyaviy menejmentning funksiyalari ta'riflab bering.

2. MOLIYAVIY MENEJMENTNING NAZARIY VA ASOSIY PRINSIPLARI

2.1. Moliyaviy menejmentning nazariy va kontseptual asoslari

Moliyaviy menejmentning mustaqil fan sifatida shakllanishi yaqin o'tmishga borib taqaladi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, iqtisodiyotni bozor qonuniyatlariga asoslangan holda boshqarish tizimining takomillashuvi, biznesning turlari va zamonaviy yo'nalishlarini vujudga kelishi hamda ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishda oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida moliyaviy resurslarning ahamiyati va ularni optimal boshqarishni tashkil qilish va shu kabilar, moliyaviy menejmentni mustaqil fan sifatida shakllanishiga muhim turtki bo'ldi.

Fanning dastlabki nazariy elementlari XX-asrning 30-yillarida paydo bo'la boshlagan. Xususan, Dj. Vilyams tomonidan 1938 yilda, «moliyaviy aktivlarning qiymatini baxolash» modelini yaratilishi moliyaviy menejment fanining nazariyasini shakllanishiga muhim turtki bo'lgan. 60-yillarga kelib G.Markovitsa, U.Sharpa, Dj.Mossina kabi olimlar tomonidan, moliyaviy aktivlarning daromadligini baholash modelining (Capital Asset Pricing Model, CAPM) ishlab chiqilishi yuqoridagi nazariyaning keyingi rivojlanish bosqichi bo'ldi. Bundan tashqari ushbu yo'nalishda ko'plab iqtisodchi olimlar tomonidan ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan, jumladan: “Opsiion baho shakllanish nazariyasi” (“Option Pricing Theory”). Opsiionlardan foydalanishni o'z ichiga olgan investitsion strategiyalar, ko'plab mashhur olimlar, shu jumladan V.Sharp, R.Merton, F.Blek, M.Shoulz ishlarida ko'rib chiqilgan. Opsiion baho shakllanishga bag'ishlangan nazariyalarda, qimmatli qog'ozlar bozorining turli ishtirokchilarini opsiionlar bilan savdo qilish tizimlari yoritilgan va taqqoslangan. V.Sharp tomonidan 0 vaqtdagi opsiionning ichki (haqiqiy) qiymatini aniqlash imkonini beruvchi, opsiion qiymatini baholashning binominal modeli ishlab chiqilgan.

Lekin, opsiionni amal qilishining butun davri mobaynida asosiy aktivni doimiy o'zgaruvchanligi va tavakkalchiliksiz o'zgarmas stavkani ko'zda tutuvchi asosiy aktiv va opsiionning ayrim kombinatsiyasini o'z ichiga olgan, tavakkalchiliksiz portfelni tuzish yo'li bilan xedjirlash

g'oyasiga asoslangan Blek Shoulz modeli opsiyon baho shakllanish nazariyasida asosiy o'rinni egallaydi.

Stiven Ross tomonidan ishlab chiqilgan "Arbitraj baho shakllanish nazariyasi" ("Arbitrage Pricing Theory") (ART) tavakkalchilikni oshirmasdan o'z portfelini daromadlilikini orttirish imkoniyatidan, har bir sarmoyador foydalanishga intilishi g'oyasiga asoslanadi. Arbitraj portfel yordamida bunday imkoniyat amalga oshirilishi mumkin.

Moliyaviy menejmentda arbitraj (*arbitrage*) deganda bir xil aktivlarga turli baholardan foydalanish yo'li bilan tavakkalchiliksiz daromad olish tushuniladi. Arbitraj keng tarqalgan investitsion taktika bo'lib hisoblanadi va bir davrning o'zida bir xil aktivlarni (yoki uning funktsional ekvivalentini) nisbatan yuqori baholarda sotish va nisbatan past narxlarda sotib olishdan iborat.

Arbitraj qimmatli qog'ozlarning zamonaviy samarali bozorlarini (bozor oldi sotdi bitimlarining majmui) muhim tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Tariflar bo'yicha arbitraj amaliyotlardan olingan daromadlar tavakkalchiliksiz bo'lganligi bois, barcha sarmoyadorlar bu kabi daromadlarni olishga intiladi va buning uchun barcha imkoniyatlardan foydalanadi. Qimmatli qog'oz o'zining investitsion tavsiflariga ko'ra arbitrajga qay darajada muvofiqligini aniqlash talab etiladi xolos.

Arbitraj amaliyotlar uchun qimmatli qog'ozlar yoki portfel tanlovi qo'yidagilarga asoslanadi:

1) qimmatli qog'ozning haqiqiy daromadlilikini ikki elementni o'z ichiga oladi: kutilayotgan (normal) va noaniq (tavakkalli) daromad;

2) qimmatli qog'ozning daromadlilikiga ayrim noma'lum omillar ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois, qimmatli qog'ozlar daromadlilikiga ta'sir etuvchi omillar tahlili, tanlovning asosiy usullaridan biri bo'lib hisoblanadi. Bunda o'xshash omillarga sezgirligi bir xil bo'lgan qimmatli qog'ozlar yoki portfel birdek kutilayotgan daromadga ega bo'lishi nazarda tutilgan.

Arbitraj portfel o'zining joriy portfelini kutilayotgan daromadlilikini oshirish uchun sarmoyador tomonidan shakllantirilib, qo'shimcha mablag'lar talab etmaydi va unga hech qanday tavakkalchilik ta'sir ko'rsatmaydi. Boshqacha aytganda, arbitraj portfel nolga teng bo'lgan omilsiz tavakkalchilikka (omillar ta'siri nolga teng) ega bo'lishi lozim. Haqiqatda tavakkalchilik doimo mavjud, biroq arbitraj portfel holatida u sezilarsiz bo'lib, unga e'tibor bermasa ham bo'ladi.

Arbitraj baho shakllanish nazariyasining asosiy g'oyasini matematik formallashtirish omili deb nomlangan bir nechta modellarda namoyon bo'ladi. Umuman olganda amaliyotda, bir omilli, ikki omilli va ko'p omilli modellar mavjud.

50-yillarning ikkinchi yarmiga D.Dyuran, F.Modilyani va M.Miller kabi olimlar tomonidan moliyaviy menejmentning muhim nazariy elementlaridan hisoblangan kapitalning tarkibi va moliyalashtirish manbalari yo'nalishlarida muntazam ravishda ilmiy tadqiqotlar olib borish natijasida "kapital strukturasi nazariyasi" ishlab chiqilgan. "Kapital strukturasi nazariyasi"ni ishlab chiqish bilan ko'plab mualliflar shug'ullangan, bular orasida "Kapital qiymati, korporativ moliya va investitsiyalar nazariyasi" nomli asarni 1958 yilda chop etgan F.Modilyani va M.Miller birinchilardan sanaladi. Kapital strukturasi nazariyasi moliyaviy menejmentning quyidagi birinchi darajali savollariga javob beradi: tadbirkorlik faoliyatini boshlash va yuritish uchun zarur va etarli bo'lgan kapitalni shakllantirish hamda jalb qilingan mablag'larni samarali (foydali) joylashtirish.

Korxonalar passivlari ikki asosiy guruhdan tashkil topgan moliyalashtirish manbalaridan iborat: o'z (ichki) va chetdan jalb qilingan (qarz) mablag'lar. Bunda u yoki bu manbani shakllantirish korxonalar uchun birdek kechmaydi. Jalb qilingan kapital qiymati har bir manbani saqlab turish va faoliyatni zarar bilan yakunlamaslik bo'yicha jarajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan daromadning minimal darajasini ifodalaydi. Kapital qiymatini miqdor jihatdan baholash korxonani moliyalashtirish manbalarining muqobil variantlarini tanlab olishda muhim ahamiyatga ega.

Korxonani moliyalashtirish manbalari qiymatini aniqlash uchun o'z va qarz mablag'i o'rtasidagi nisbatga bog'liq bo'lgan va uning o'zgarishi bilan o'zgarib boruvchi, jalb qilingan kapitalning o'rtacha qiymati hisoblanadi. Bunda o'z va qarz mablag'lar qiymatini o'zgarish sur'atlari turlicha bo'lishi mumkin. Shu tariqa, aksiyadorlar qarz mablag'lari qiymatini oshishiga tezkor munosabat bildira olmaydi va o'z qo'yilmalari bo'yicha o'sib boruvchi tavakkalchilik uchun tovon sifatida dividendlarni ko'paytirishni talab qilishi mumkin.

Mazkur nazariya mualliflari, aksariyat hollarda kapital strukturasi deb nomlanuvchi, moliyalashtirish manbalari strukturasi samarali boshqarish muammosini hal qilish bo'yicha ikki yondashuvni taklif etadi. Shu vaqtning o'zida, boshqa mualliflar moliyalashtirish strukturasi deganda barcha moliyalashtirish manbalarini, kapital strukturasi

deganda esa faqatgina uzoq muddatli manbalarni (o'z va uzoq muddatli qarz kapitalini) nazarda tutadi.

Birinchi yondashuv tarafdorlarining fikricha, moliyalashtirish manbalarining qiymati ularning strukturasi bog'liq. Bunda kapitalning o'rtacha qiymati minimal va mos ravishda korxonaning bozor qiymati maksimal bo'lgan moliyalashtirishning maqbul strukturasi mavjud. Ikkinchi yondashuv tarafdorlari, shu jumladan F.Modilyani va M.Miller aksincha, qarz kapital qiymati va korxonaning bozor qiymatining o'zaro aloqadorligini rad etib, moliyalashtirish manbalari qiymatini pasaytirish hisobiga korxonaning bozor qiymatini oshirish mumkin emasligi haqidagi fikrni ilgari suradi.

F.Modilyani va M.Miller yondashuviga ko'ra korxonaning aksiyalari aylanmasi amaliyotlar hajmi, aksiyalar bozor bahosi ularning ichki qiymatiga qanchalik mosligiga bog'liq bo'lgan qimmatli qog'ozlarning samarali bozorida amalga oshiriladi.

Bozor bahosi ko'plab omillarga, shu jumladan asosiy omil sifatida ko'rib chiqiluvchi axborotga bog'liq. Shu tariqa, bozorning samaradorlik darajasi axborotni baholarga ta'sir etish tezligiga bog'liq xolda o'zgaradi. Bunda iqtisodiy samaradorlik emas, axborotning samarasi tushuniladi. Bozordagi axborotni olishda uning barcha ishtirokchilari birdek imkoniyatga ega emas. Halqaro amaliyotda simmetrik va assimetrik axborotlar mavjud. Birinchi holatda axborotdan barcha foydalanishi mumkin va bu hech qanday afzalliklarni bermaydi; ikkinchi holatda axborotdan faqatgina bozorning muayyn ishtirokchilari foydalanishi mumkin va bu ularga ma'lum afzalliklarni beradi.

Bozor samaradorligining uch darajasi mavjud: past, o'rta va yuqori. Samaradorlikning past darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari o'tgan davrlardagi baholar dinamikasini to'liq aks ettirilishini bildiradi. Samaradorlikning o'rtacha darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari nafaqat o'tgan davrlardagi baholar dinamikasini, balki barcha foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan axborotlarni to'liq aks ettirilishini bildiradi. Samaradorlikning yuqori darajasi aksiyalarning joriy bozor baholari o'tgan davrlardagi baholar dinamikasini, shuningdek barchaga ma'lum va cheklangan axborotlarni aks ettirilishini bildiradi. Shunday qilib, axborotlardan barcha ishtirokchilar foydalanish imkoniyatiga ega bo'lsada, hech biri ortiqcha daromad olish imkoniyatiga ega bo'lmaydi.

F.Modilyani va M.Miller amal qilinishi natijasida bozor samarali bo'lishi mumkin bo'lgan qo'yidagi shartlarni belgilaydi:

1) transaksion xarajatlarning yo'qligi;

2) axborotdan bozor ishtirokchilarining barchasi foydalanish imkoniyatiga egaligi;

3) sarmoyadorlar xatti xarakatlarining oqilonaligi.

Bozor samaradorligining qayd qilingan shartlariga muvofiq F.Modilyani va M.Miller quyidagi fikrlarni ilgari suradi:

1) korxonaning bozor qiymati kapital strukturasi bog'liq emas va mazkur korxonaning tavakkalchilik yo'nalishiga mos bo'lgan stavka bo'yicha uni joriy (operatsion) foydasining kapitallashuvi yordamida aniqlanadi;

2) moliyaviy jihatdan bog'liq bo'lgan korxonalar o'z kapitalining qiymati moliyaviy jihatdan bog'liq bo'lmagan korxonalar o'z kapitalining qiymati va tavakkalchilik uchun mukofotlar yig'idisiga teng; bunda tavakkalchilik uchun mukofot o'z va qarz mablag'lar ayrimasini moliyaviy dastak miqdoriga ko'paytmasiga teng.

Mazkur yondashuvlarga asoslangan holda mualliflar, nisbatan arzon moliyalashtirish manbalarini jalb qilish yordamida kapital strukturasi o'zgarishi, korxonalar qiymatining oshishiga xizmat qilmaydi degan g'oyalarni ilgari suradilar. Yuqoridagi sanab o'tilgan va boshqa moliyaning zamonaviy nazariyalarini rivojlanishi va takomillashuvi bilan bir qatorda moliyaviy menejment fani mustaqil fan sifatida vujudga keldi. Moliyaviy menejment fani bo'yicha dastlabki darslik va adabiyotlar 60-yillarning boshlarida nashr qilindi. Moliyaviy menejment fanining mustaqil fan sifatida paydo bo'lishi va shakllanishida, uzoq yillik tarixga ega bo'lgan "Moliya" va "Buxgalteriya hisobi" kabi fanlar asos bo'lgan.

2.2. Korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsad va vazifalari

Moliyaviy menejmentning maqsadi, xo'jalik sub'ektining maqsadlari va iqtisodiy strategiyalaridan kelib chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, moliyaviy menejmentning maqsadi korxonaning maqsadlari bilan to'g'ri kelishi mumkin. Korxonaning uzoq muddatga belgilangan strategik maqsadlarini amalga oshirish va ularning xo'jalik-moliyaviy faoliyatini rivojlantirish, bankrotlikni va yirik moliyaviy yo'qotishlarni oldini olish, keskin raqobat muhitida bozorda o'z o'rniga va raqobatchilar orasida ma'lum ustunlikka ega bo'lish, xarajatlarni optimallashtirish, ishlab chiqarish va sotish xajmini unga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni inobatga olgan holda bosqichma-bosqich

o'shirib borish hisobiga foydani ko'paytirish va pirovardida korxonaning ta'sisчилari, manfaatdor shaxslar va mulkdorlar daromadlarini ko'paytirish, moliyaviy menejmentning asosiy maqsadlarini ifodalaydi.

Hozirgi kunda moliyaviy menejment maqsadlarining eng muhimlari qaysilar degan savolga, iqtisodchi olimlar tomonidan turli hil qarashlar mavjud. Ko'plab xorijiy adabiyotlarda korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsadlarini quyidagi uch guruhga ajratib o'rganiladi:

- foydani maksimallashtirish va korxonaga egalarining moliyaviy talablarini qondirish;

- moliyaviy barqarorlikni ta'minlash;

- maxsulot va xizmatlar realizatsiyasini maksimallashtirish (ya'ni, korxonaning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish xajmini oshirish).

Kompaniyalarning o'z oldiga qo'yilgan maqsadlariga erishish ko'p jihatdan moliyaviy menejerni boshqaruv qarorlarini to'g'ri va aniq qabul qilishiga bog'liqdir. Moliyaviy menejer belgilangan maqsadlarga erishishda quyidagi asosiy yo'nalishlar bo'yicha to'g'ri va oqilona boshqaruv qarorlarni qabul qilishi kerak bo'ladi:

- operatsion faoliyat (tahlil, rejalashtirish, bashoratlash va korxonaning moliyaviy xolatini nazorat qilish);

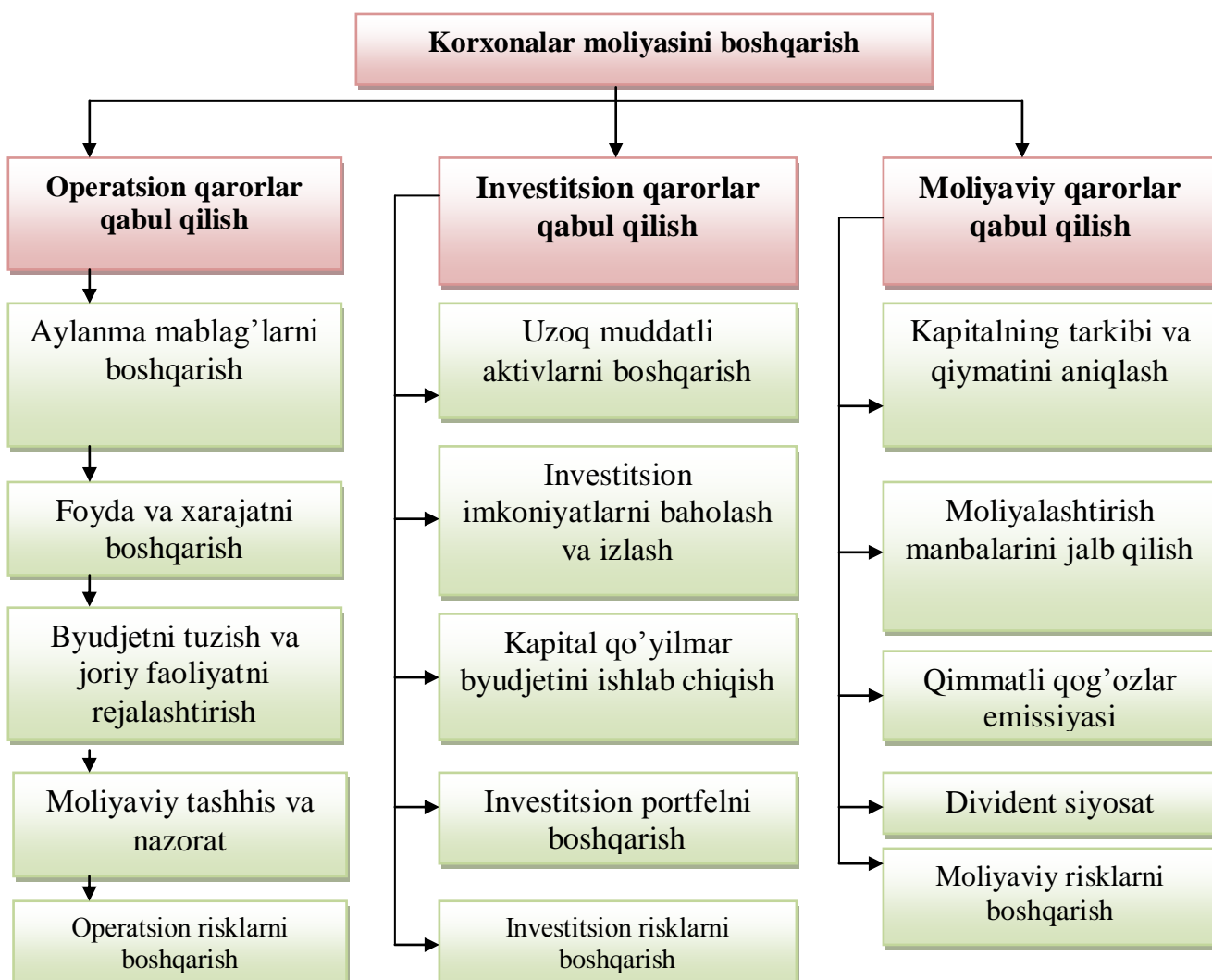
- moliyalashtirish – jalb qilingan va o'z mablag'lari manbalarini boshqarish (moliyaviy qarorlar qabul qilish);

- investitsiyalar – investitsiya siyosati va aktivlarni boshqarish (investitsion qarorlar qabul qilish).

Ushbu yo'nalishlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, qarorlar qabul qilishda aloxida kompleks vazifalar tizimi belgilab olinadi. Korxonalarda moliyaviy boshqaruvni tashkil etish jarayoni va uning vazifalari yoki boshqacha qilib aytganda moliyaviy menejmentning kompleks vazifalarini, bizningcha quyidagicha tasniflash mumkin (2.1-rasm).

Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda korxonalar mulkchilik shakli va xo'jalik faoliyatining turlari hamda iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining uzoq muddatli strategiyalari va boshqaruv tizimini mustaqil holda belgilaydilar. Ushbu maqsadlarga erishishda korxonalar o'z oldiga aniq vazifalarni qo'yib oladi va belgilangan vazifalar ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo'lishi mumkin. Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda korxonalar mulkchilik shakli va xo'jalik faoliyatining turlari hamda iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'zlarining uzoq muddatli strategiyalari va boshqaruv tizimini mustaqil holda

belgilaydilar. Ushbu maqsadlarga erishishda korxonalar o'z oldiga aniq vazifalarni qo'yib oladi va belgilangan vazifalar ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo'lishi mumkin.

2.1-rasm. Moliyaviy menejmentning kompleks vazifalari.

Ko'rinib turibdiki, korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsad va vazifalari, bozor munosabatlari shakllanayotgan bugungi sharoitda ham, kelajakda ham korxonalar xo'jalik faoliyatini uzluksiz ravishda yaxshilab va takomillashtirib borishi uchun iqtisodiy dastak sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

2.3. Xo'jalik sub'ektlarida moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonada o'zining moliyaviy siyosati va ustuvor yo'nalishlarini mustaqil belgilash, ishlab chiqarish va

xizmat ko'rsatish ko'lamini o'zining moddiy va moliyaviy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda kengaytirish, pirovardida, joriy va strategik vazifalarni oqilona bajarilishi natijasida, korxonaning moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlarini barqarorligini ta'minlashlari mumkin bo'ladi. Albatta, korxonalar moliyaviy siyosatidan hamda boshqaruv tizimining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularda moliyaviy menejmentni tashkil etish yo'nalishlari va uning tadbiiq etish sohalari belgilab olinadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimi bevosita moliyaviy menejning funksiyalari va amalga oshiradigan vazifalari, bajaradigan ishlariga bog'liq holda tashkil qilinadi. Korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etish jarayoni yoki ularning moliyasini boshqarish tizimi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmi yoki operatsiyalar ko'lami, mulchilik shakli va faoliyat turining xilma xilligiga bog'liq holda shunchalik murakkab tuzilishga ega bo'lishi mumkin. Albatta, xar bir korxonaning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda unda moliyaviy menejmentning o'rni, roli va tashkil qilish shartlari o'ziga mos holda farqlanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etishda xususan, moliyaviy resurslarni tashkil qilish va boshqa manbalar hisobiga moliyalashtirish shartlari, ularni taqsimlash usuli (metodi) va yo'nalishlari, asosan quyidagi jihatlariga bog'liq holda farqlanishi mumkin bo'ladi:

- xo'jalik-moliyaviy faoliyatining ko'lami yoki xajmi;
- korxonalar rivojlanish siklining bosqichlari;
- biznesni yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllari va boshqalar.

Amalga oshiriladigan faoliyat ko'lamini (ishlab chiqarilgan va realizatsiya qilingan maxsulotlar xajmi, kapital qo'yilmalar, ishchi xodimlar soni va shu kabilar) inobatgan olgan holda korxonalarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin: yirik, o'rta va kichik. Korxonalarning ushbu guruxning qay biriga mansubligi hamda ularning xajmi, bevosita moliyaviy resurslarga bo'lgan extiyojining miqdori va moliyaviy faoliyat turlarining xilma xilliga ham, moliyaviy boshqaruvning amalga oshirish tizimini tashkil qilishga, hamda uning ixtisoslashtirish darajasiga ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni korxonalarning xajmiy nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda ularda moliyaviy boshqaruv tizimi va funksiyalari, moliyaviy operatsiyalar turlari va

ishlab chiqarish faoliyatini yo'lga qo'yish uchun kerakli moliyaviy resurslarning miqdori belgilanadi.

Korxonalar o'zlarining butun faoliyati davomida bir qancha taraqqiyot jarayonlari yoki rivojlanish bosqichlarini bosib o'tadi. Rivojlanishning yoki taraqqiy etishning ushbu bosqichlarini falsafiy nuqtai nazardan insonning tug'ilgandan to keksalikkacha bo'lgan davriy hayotiy bosqichlariga ham qiyoslasa bo'ladi. Korxonalar hayotiy siklining rivojlanish bosqichlarini quyidagicha ajratish mumkin: "tug'ilish", "ulg'ayish", "mustaqil davri", "keksayish". Korxonalarning xar bir rivojlanish bosqichida ular faoliyatlarini moliyalashtirishga bo'lgan extiyoji, kapitalni jalb qilish imkoniyatlari, amalga oshirilayotgan faoliyatlarida yoki operatsiyalarida risklarni darajalari, moliyaviy munosabatlarda ishtirokchi sub'ektlarning soni, investitsion faoliyatlarni amalga oshirish imkoniyatlari, byudjet va boshqa moliya muassalari oldidagi majburiyatlari, ularning moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlari va boshqalar turlicha bo'ladi. Korxonalarning dastlabki "tug'ilish", "ulg'ayish" bosqichlarida ularda moliyaviy resurslarga bo'lgan talab darajasi nisbatan yuqori bo'ladi. Bunday turdagi korxonalar moliyaviy mablag'larni jalb qilish borasida agressiv moliyaviy siyosatni amalga oshiradilar, olingan daromadlarni barchasini xo'jalik faoliyatini reinvestitsiyalashga yo'naltirishi yoki uning ko'p qismini qaytadan biznesga sarflashlari mumkin bo'ladi. Korxonalarning dastlabki rivojlanishi davrida bunday holatlarning kuzatilishi tabiiy hisoblanadi, chunki ular kelgusida o'zlarining moliyaviy imkoniyatlarini mustahkamlash va to'lovga qobilik ko'rsatkichlarini oshirish, istiqboldagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish uchun moliyaviy zamin yaratishga asosiy e'tiborni qaratadi. Bunday holatlarlarni korxonalarning keyingi ("mustaqil davri", "keksayish") rivojlanish davrlarida kuzatadigan bo'lsak, ularning moliyaviy resurslarga bo'lgan talab darajasi ma'lum ma'noda muvofiqlashadi, olingan daromadlar nafaqat xo'jalik faoliyatni qayta moliyalash va tartibga solishga yo'naltiriladi balki turli investitsion loyihalarni amalga oshirish, faoliyat turlarini diversifikatsiyalash va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishga sarflanadi hamda ushbu jarayonlarni moliyalashtirishning aksariyat qismi o'z manbalari hisobiga ta'minlanadi. Korxonalar moliyasini Yanada samarali boshqarish va tashkil qilish, ularda moliyaviy menejment tizimini to'g'ri yo'lga qo'yishning asosiy talablaridan biri ham, korxonalarning har bir rivojlanish bosqichini asosiy jihatlari, xususiyatlarini hisobga olish va mukammal o'rganish hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejmentni tashkil etishda yana bir asosiy e'tibor qaratilishi lozim bo'lgan jihat ularning tashkiliy-huquqiy shakllari hisoblanadi. Bizga ma'lumki, korxonalarining xo'jalik faoliyati yoki tadbirkorlik faoliyat ma'lum bir tashkiliy-huquqiy shaklga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Xorijiy va milliy amaliyotdagi mavjud barcha korxonalarining mulkchilik va tashkiliy shakllari hamda biznesni yuritishning turli xil ko'rinishlari mavjud, ularda ushbu jarayonlarni amalga oshirish tizimi, mulkiy egalik qilish va javobgarlik darajalari hamda boshqa jihatlari farqlansada, lekin ularning barchasi quyidagilardan biriga ta'luqli bo'lishi mumkin:

- yakka, yoki shaxsiy egalik (sole proprietorship);
- sheriklik, yoki hamkorlik (partnership);
- aksiyadorlik jamiyati, yoki korporatsiya (corporation).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar o'zlarining moliyaviy siyosatidan kelib chiqqan holda ularning qanday tashkiliy-huquqiy shaklda faoliyat olib borishlarini belgilaydilar. Iqtisodiy nuqtai nazardan, tadbirkorlik faoliyatini yuritishning yuridik shakllari o'rtasidagi asosiy farqlar bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- daromadlarning taqsimlanishi;
- majburiyatlar bo'yicha javobgarlik;
- risklarning taqsimlanishi;
- tadbirkorlik faoliyati yoki xo'jalik faoliyatini nazorat qilish;
- mulkiy huquqlarni boshqa tomonga o'tkazish;
- moliyaviy resurslarni jalb qilish imkoniyatlari.

Shaxsiy egalik, o'z nomidan kelib chiqqan holda, bir kishining shaxsiy mulkka egaligi hisoblanadi. Bunday firma, korxonalarining aktivlari majburiyatlari va daromadlari uning egasini aktivlari, majburiyatlari va daromadlari hisoblanadi. Moliyalashtirish firma egasining o'z mablag'lari hisobiga yoki uchinchi shaxsdan olingan qarz (zaym) mablag'lari hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Firma, korxonaning egasi barcha majburiyatlari bo'yicha shaxsan o'zi, mavjud moliyaviy va moddiy resurslari, mulklari orqali javob beradi, faoliyat natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zarar tavakkalchiligini o'z zimmasiga oladi, ya'ni uning javobgarlik darajasi chegaralanmagan.

Hamkorlik asosida tashkiliy tuzilishga ega korxonalar shaxsiy egalik shakliga asoslangan korxonalardan, ularda mulkdorlarning ya'ni korxonaga egalarining son jihatdan ko'pligi bilan farqlanadi.

Sherikchilikni moliyalashtirish jarayoni sheriklarning o'z mablag'lari hisobiga yoki qarz mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi.

“Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida”gi Qonunga asosan, Ustav fondi jamiyatning aksiyadorlarga nisbatan majburiyatlarini tasdiqlovchi muayyan miqdordagi aksiyalarga taqsimlangan xo'jalik yurituvchi sub'ekt aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Jamiyat qonun hujjatlarida taqiqlanmagan faoliyatning har qanday turlarini amalga oshirish chog'ida huquqlarga ega bo'ladi va majburiyatlarni o'z zimmasiga oladi. Jamiyat yuridik shaxs hisoblanadi va o'zining mustaqil balansida hisobga olinadigan alohida mol-mulkiga ega bo'ladi, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlarni olishi hamda amalga oshirishi, zimmasiga majburiyatlar olishi, sudda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin. Jamiyat o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli barcha mol-mulki bilan javobgar bo'ladi. Aksiyadorlar jamiyatning majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar va uning faoliyati bilan bog'liq ziyonlarni o'zlariga tegishli aksiyalar qiymati doirasida to'laydilar. Aksiyalar haqining hammasini to'lamagan aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli aksiyalar qiymatining to'lanmagan qismi doirasida solidar javobgar bo'ladilar. Jamiyat o'z aksiyadorlarining majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Agar jamiyatning nochorligi (bankrotligi) jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalarni berish huquqiga ega bo'lgan aksiyador sifatidagi shaxsning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari tufayli vujudga keltirilgan bo'lsa, mazkur aksiyador zimmasiga jamiyatning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin. Aksiyadorlik jamiyatining ustavida tegishli huquq nazarda tutilgan taqdirdagina, aksiyador majburiy ko'rsatma berish huquqiga ega bo'ladi. Jamiyat uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'lgan aksiyador jamiyatning muayyan harakatni amalga oshirishi oqibatida nochor (bankrot) bo'lib qolishini oldindan bilib, o'z huquqidan uning ana shunday harakatni amalga oshirishini ko'zlab foydalangan holdagina jamiyatning nochorligi (bankrotligi) aksiyadorning harakatlari tufayli vujudga keltirilgan deb hisoblanadi. Davlat va uning organlari jamiyat o'z zimmasiga olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo'lmaydilar, xuddi shuningdek jamiyat ham davlat va uning organlari olgan majburiyatlar yuzasidan javobgar bo'lmaydi.

Mamlakatimizda bozor munosabatlari sharoitida, korxonalarda moliyaviy menejment tizimini oqilona tashkil etish va takomillashtirish,

korxonalar faoliyatiga ta'sir etuvchi barcha omillarni inobatga olgan holda ustuvor yo'nalishlarni belgilash, istiqbolda strategik maqsadlarga og'ishmay erishish kabilar ko'p jihatdan moliyaviy menejerning yoki korxonalar moliyaviy faoliyatini boshqarishda mas'ul hodimlarning vazifalari va majburiyatlarini aniqlab olishni ta'qozo etadi. Hozirgi kunda korxonalar faoliyatini samarali boshqarishda moliyaviy menejerlar yoki korxonalar moliya bo'linmalari oldida turgan asosiy vazifalardan biri korxonalar moliyaviy faoliyatiga ta'sir etuvchi barcha omillarni chuqur o'rganish, iqtisodiyotda ro'y berayotgan barcha o'zgarishlardan doimo xabardor bo'lish hamda korxonalar faoliyatini tashqi iqtisodiy-ijtimoiy muhitga mos holda muvofiqlashtirib borish kabilar hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati va nazariy asoslari tushuntirib bering.
2. Moliyaviy menejmentning maqsadi va funksiyalari aytib bering.
3. Moliyaviy menejmentning ta'minot tizimi va uning asosiy ko'rsatkichlarini tariflab bering

3. KORXONALARDA BELGILANGAN DOIMIY AKTIVLARINI BOSHQARISH.

3.1. Korxonada aktivlarining mohiyati va ularni boshqarish tamoyillari

Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda har qanday mulkchilik shaklidagi firma va kompaniyalar o'zlarining xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatlarini, ma'lum bir turdagi yoki miqdordagi aktivlarga ega bo'lmasdan turib amalga oshirishlari mumkin emas. Kompaniyalarning aktivlari ular balansining aktiv qismida aks ettiriladi. Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga asosan, aktivlar – bu xo'jalik sub'ekti tomonidan nazorat qilinuvchi, avvalgi davrlarda qandaydir xodisa yoki jarayon natijasida paydo bo'lgan va bulardan kelajakda xo'jalik yurituvchi sub'ekt tomonidan iqtisodiy manfaat olishni ko'zlaydigan resurslar tushuniladi. Keltirilgan tarifdan kelib chiqqan holda kompaniyalarning aktivlari deyilganda, kompaniyalarning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlash, ularning bozor qiymatini oshirish va egalarining talablarini qondirish maqsadida xo'jalik faoliyatida foydalaniladigan iqtisodiy resurslar tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standartiga asosan korxonada aktivlari ikki qismdan iborat bo'lib, ular: uzoq muddatli aktivlar va joriy aktivlar. "Uzoq muddatli aktivlar" bo'limida asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar qiymati, uzoq muddatli investitsiyalar, o'rnatiladigan uskunalar, kapital qo'yilmalar, uzoq muddatli debitorlik qarzlari va muddati kechiktirilgan uzoq muddatli xarajatlar summaları oshkor qilinishi kerak. "Joriy aktivlar" bo'limida tovar-moddiy zaxiralar, kelgusi davrlar xarajatlari, muddati kechiktirilgan xarajatlarning joriy qismi, debitorlik qarzlari, pul mablag'lari, qisqa muddatli moliyaviy qo'yilmalar va boshqa joriy aktivlar summaları oshkor qilinishi kerak.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonada, firma va kompaniyalar aktivlarini ma'lum bir xususiyatlari bo'yicha tasniflash yoki tarkibiy joylashtirib chiqish mumkin bo'ladi. Korxonada aktivlarini quyidagi xususiyatlari bo'yicha tasniflashimiz mumkin:

I. Bajaradigan vazifalari va shakliga ko'ra:

1. *Moddiy*, ya'ni moddiy xususiyatga ega bo'lgan aktivlar:

➤ asosiy vositalar;

- tugallanmagan ishlab chiqarish;
- xom ashyo, material va boshqa ishlab chiqarish zaxiralari;
- tayyor maxsulot va tovarlar;
- boshqa moddiy aktivlar.

2. *Nomoddiy*, ya'ni nomoddiy xususiyatga ega bo'lmagan aktivlar:

- er osti va tabiiy boyliklardan foydalanish huquqi;
- sanoat nusxalari va modellaridan foydalanish huquqi;
- “nou-xau”, patentlar, maxsulot belgilari va markalari;
- “gudvil” va korxonaning boshqa mulkiy huquqlari va

qiymatliklari.

3. *Moliyaviy aktivlar*, barcha moliyaviy dastaklarni (instrument)larni xarakterlovchi aktivlar:

- milliy va xorijiy valyutadagi pul aktivlari;
- debitorlik qarzlari;
- qisqa va uzoq muddatli moliyaviy qo'yilmalar.

II. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashish xarakteriga ko'ra:

1. *Uzoq muddatli aktivlar*, ya'ni ko'p marotaba xo'jalik faoliyatida ishlatiladigan va o'zining qiymatini mahsulot tan-narxiga o'tkazib boradigan aktivlar.

2. *Joriy aktivlar*, bir ishlab chiqarish yoki tijorat sikli jarayonida to'liq ishlatiladigan aktivlar.

III. Korxonada faoliyatini turiga xizmat ko'rsatish bo'yicha:

1. *Operatsion aktivlar*, foydani shakllantirish maqsadida joriy faoliyatni amalga oshirishda ishlatiladigan aktivlar.

2. *Investitsion aktivlar*, korxonaning investitsion faoliyatini amalga oshirish jarayonida foydalaniladigan aktivlar.

IV. Aktivlarning likvidlik darajalariga qarab:

1. *Absolyut likvid aktivlar*;
2. *Yuqori likvidli aktivlar*;
3. *Past likvidli aktivlar*;
4. *Nolikvid aktivlar*.

V. Mulkiy egaligini xarakterlovchi aktivlar:

1. *Ijaraga olingan aktivlar*;
2. *O'ziga tegishli (xususiy) aktivlar*

VI. Aktivlar vujudga kelishining moliyaviy manbaiga ko'ra:

1. *Yalpi aktivlar*, ya'ni o'z va jalb qilingan (qarz) mablag'lar hisobiga hosil bo'lgan aktivlar;

2. *Sof aktivlar*, faqat o'z mablag'lari hisobiga shakllangan aktivlar.

Korxonalarda aktivlarni tashkil qilishdan asosiy maqsad, joriy faoliyatni uzluksizligini ta'minlashda ularga bo'lgan talabni qondirish, hamda korxonalar xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida ularning tarkibini optimallashtirish hisoblanadi.

Ushbu maqsadlardan kelib chiqqan holda, korxonalarda aktivlarni tashkil qilish va ularni boshqarishda quyidagi asosiy tamoyillarni hisobga olish lozim:

1) joriy faoliyatni rivojlantirish istiqbollari va uni diversifikatsiya qilishning yo'nalishlari; bunda korxonalar joriy faoliyatini rivojlantirish istiqbollari belgilash, joriy faoliyatning maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda strategiyasini ham ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish hamda istiqbolda korxonaning xo'jalik faoliyat turini diversifikatsiya qilishning asosiy yo'nalishlari inobatga olinishi nazarda tutiladi. Ayniqsa ushbu tamoyilni oqilona qo'llanilishi korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil qilish jarayonida dolzarb hisoblanadi.

2) korxonalarda aktivlarni tashkil qilishda ularning hajmi va tuzilishi bilan, mahsulotlarni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish hajmi va tuzilishini o'zaro mosligiga amal qilish; ushbu tamoyilda korxonalarda ishlab chiqariladigan bir birlik mahsulot uchun kerakli xom ashyo va materiallar va boshqa turdagi aktivlarni o'zaro mutanosibligini ta'minlash, hamda ishlab chiqariladigan mahsulot turiga undagi mavjud aktivlarning tuzilishini mosligi ham inobatga olinadi.

3) korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini samaradorligini oshirish maqsadida aktivlar tarkibini optimallashtirish;

4) aktivlardan foydalanish jarayonida ularni aylanuvchanligini oshirish uchun zaruriy sharoitlar yaratish;

5) korxonalarining kapitallashuv darajasini oshirish maqsadida aktivlarni yuqori texnologik turlarini tashkil qilish; bunda, korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmatlar ko'rsatishda foydalaniladigan asosiy vositalarning zamonaviy, tejamkor va yuqori rentabellikka ega bo'lgan turlaridan keng foydalanish, buning hisobiga mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot tan narxini optimallashtirish, qo'shimcha xarajatlarni kamaytirish kabi ijobiy natijalarga erishish, pirovardida esa korxonada qo'shimcha moliyaviy resurslar darajasini oshishiga olib keladi.

3.2. Korxonalarda byudjetni shakllantirish va moliyaviy aktivlarin boshqarish mexanizmini rivojlashtirish istiqbollari

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishning muhim tarkibiy qismlaridan biri bu byudjetni shakllantirish va rejalashtirish hisoblanadi. Korxonalarda byudjetni shakllantirish – bu, asosiy operatsion va byudjet hujjatlari sifatida rasmiylashtirilgan, korxonada faoliyatining moliyaviy ko‘rsatkichlarini shakllantirish jarayonidir.

Shakllantirish jarayoni shartli ravishda 2 tarkibiy qismga ajratiladi:

- operatsion byudjetni tayyorlash;
- asosiy byudjet hujjatlarini tayyorlash

Xorijiy amaliyotda, yirik korxonalarning tajribasiga ko‘ra, 11 ketma-ketlikdagi qadamdan iborat bo‘lgan, byudjetni shakllantirish sxemasi maqsadga muvofiqdir:

1. Savdo byudjetini tuzish – dastlabki va eng ma‘suliyatli qadamdir, chunki savdo hajmi bahosi barcha keyingi byudjetlarga ta‘sir etadi.

2. Tijorat harajatlari hisob-kitobi savdo hajmi bilan o‘zaro bog‘langan bo‘lishi kerak.

3. Ishlab chiqarish byujeti – natural ko‘rsatkichlardagi mahsulot ishlab chiqarish rejasini o‘zida aks ettiradi hamda savdo byudjetidan kelib chiqqan holda tuziladi.

4. Ishlab chiqarish zahiralari byudjeti – asosiy byudjetning ikki xulosaviy moliyaviy hujjatlarini tayyorlash uchun zarur axborotlarni o‘zida mujassamlashtiradi: daromadlar va harajatlar to‘g‘risidagi prognoz; balans hisoboti prognozi.

5. Materiallarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri harajatlar byudjeti.

6. Mehnat haqiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri harajatlar byudjeti – mahsulot turi, tayyorlash qiyinchiligi va bir soat ish uchun mehnat haqiga bog‘liq.

7. Umumishlab chiqarish harajatlari byudjeti – materiallar harajatlari va ish haqiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri harajatlardan tashqari, mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan barcha harajatlarni qamrab oladi.

8. Boshqaruv harajatlari – bu korxonaning ishlab chiqarish yoki tijorat faoliyatiga bog‘liq bo‘lmagan barcha harajatlardir.

9. Daromadlar va harajatlar to‘g‘risidagi hisobot (yoki prognoz) – korxonada qanday daromad ko‘rishi va qancha miqdorda harajat qilishi kerakligini ko‘rsatuvchi, asosiy byudjetning birinchi yakuniy hujjatidir.

10. Balans hisoboti (yoki prognoz balansi) korxonada qanday moliyalashtirish vositalariga egaligini, ular qanday foydalanilmoqda va

aniq bir sanaga korxonani moliyaviy holatini qanday ifodalanishini ko'rsatadi.

11. Pul mablag'lari oqimi byudjetini tuzish – byudjetlashtirishning muhim va qiyin bo'lgan qadamlaridan biridir. Uni tuzishda, tuzilgan byudjetlar (yuqorida aytib o'tilganlar) va eng avvalo savdo hajmi byudjeti asos bo'lib xizmat qiladi.

Rejalashtirish korxonani boshqarish jarayoni sifatida o'z texnologiyasiga ega bo'lib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarni turi, kattaligi va muddatiga ko'ra, aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi - daromad yoki foyda olishni o'z ichiga oladi. Kichik korxonalarda bu vazifalarni bajarish katta korxonalariga nisbatan engilroq bo'lsada, barcha hollarda quyidagi omillarni hisobga olish talab qilinadi:

- ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;
- moliyaviy resurslar;
- aylanma mablag'lar mavjudligi va unga bo'lgan ehtiyojlar, jumladan, moddiy-tovar boyliklari zahiralarini;
- ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;
- mahsulotni sotish kanallari.

Rejalashtirish, reja loyihasini uning mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasi, moddiy-texnika ta'minoti rejasi, kadrlar va oylik maosh bo'yicha reja, yangi texnika va kapital qo'yilmalar rejasi, moliyaviy reja kabi asosiy qismlari doirasida tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan rejadan avvalgi davrni o'z ichiga oladi. Ularning moddiy va moliyaviy resurslar hamda bajarish muddati bo'yicha to'liq o'zaro bog'liqligi va balanslashganligi rejalashtirish jarayoni va korxonani rejasining ishonchliligini ta'minlovchi muhim jihatdir. O'z navbatida, mahsulot ishlab chiqarish ishchi kuchining mavjudligi, shartnomalar bo'yicha mahsulot etkazish rejalari va ishlab chiqarish quvvatlari bilan, tannarx rejalari esa ishlab chiqarish dasturlari va moliyaviy reja bilan bog'liq bo'ladi.

Rejalarni ishlab chiqishda korxonaning barcha sexlari va funksional bo'linmalari, jumladan, moliya va reja bo'limi, mehnat va ish haqi bo'limi, marketing xizmati, buxgalteriya, texnik bo'lim, sex rahbarlari ishtirok etishlari zarur. Korxonani rejasini va uning bo'limlari qanchalik sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan bo'lsa, uni bajarish shunchalik

engillashadi, resurslar kamroq talab qilinadi hamda ish sifati yuqori darajada bo‘ladi. Afsuski, rejaning balanslashtirilmaganligi, unda xatolar mavjudligi, shuningdek, rejani bajaruvchilarning intizomsizligi (amalga oshirishni sust nazorat qilish natijasida) tufayli ko‘p vaqt hamda mablag‘lar isrof qilinmoqda. Xuddi shu sababli mahsulot sifati pasayib, daromad olish o‘rniga harajatlar yuzaga kelmoqda. Bundan kelib chiqqan holda rejalashtirishni korxonalar jamoasining funksiyasi deb atashimiz mumkin.

Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishni samarali tashkil etishda moliyaviy ko‘rsatkichlarni tahlil etish hamda ularni optimal boshqarishni yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, yangicha ish yuritish avval uchramagan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Jumladan, tashqi va ichki bozordan tajribali mijoz va hamroh tanlash bilan birga ularning moliyaviy imkoniyatlarini o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Korxonalarining xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish, ularning ishlarini yaxshilash, samaradorligini oshirishning muhim omili bo‘lib kelgan va shunday bo‘lib qoladi. Xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish korxonalarining ishlab chiqarish, moliyaviy, mehnat resurslaridan oqilona foydalanish darajasini aniqlashga yordam beradi, foydalanilmagan resurslarni aniqlab, korxonalarining kelgusida rivojlanishi, ularning moliyaviy holatini yaxshilash uchun zarur tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi ko‘p ukladli bozor iqtisodiyotini barpo etish, har xil shakldagi biznesni va ishbilarmonlikni rivojlantirish shunga olib keladiki, korxonalar faoliyatini moliyaviy natijalari - foyda va rentabellik korxonalar faoliyatini asosiy ko‘rsatkichlariga aylanadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo‘nalishlaridan biri - bu boshqaruv tizimini takomillashtirish hisoblanadi. Bu masalani ijobiy hal etishda korxonalarining xo‘jalik faoliyati va moliyaviy holatini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki korxonalar faoliyatini tahlil qilish birinchi navbatda, moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirishda asosiy manba yoki muhim dastak bo‘lib xizmat qilsa, keyingi navbatda boshqaruv tizimi samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishni samarali tashkil etilishi, ularning moliyaviy imkoniyatlarini oshirish bilan birga moliyaviy holatini ham mustahkamlab boradi. Korxonalarining moliyaviy holati bu:

➤ kompleks ravishdagi tushuncha bo‘lib, u o‘z ichiga keng ko‘rsatkichlar tizimini oladi, ular korxonalarining moliyaviy resurslari

mavjudligi, holatini, joylashganligini va ulardan foydalanish darajasini ifodalaydi;

➤ korxonalar faoliyatidagi butun ishlab chiqarish va xo‘jalik omillarining harakati, ularning o‘zaro aloqadorlik natijasidir;

➤ korxonalarining mo‘‘tadil ishlab chiqarish, tadbirkorlik va boshqa faoliyati uchun zarur bo‘lgan moliyaviy resurslar bilan ta‘minlanganligi va ulardan samarali foydalanish ifodasidir;

➤ korxonalarining boshqa xo‘jalik sub‘ektlari, organlari va tashkilotlari bilan o‘zaro aloqalarni haqiqiy aks ettirishidir.

Korxonalarining ichki va tashqi omillar ta‘siri ostida shakllangan moliyaviy holati, ularning istiqbolini aniqlash bilan birga, bu korxonalar bilan aloqada bo‘lgan boshqa korxonalar va tashkilotlarning moliyaviy holatiga ta‘sir ko‘rsatadi. Umuman korxonalarining ishlab chiqarish, xo‘jalik faoliyatini, jumladan ularning moliyaviy holati tahlili asosini bir butun kompleks iqtisodiy fanlar: iqtisodiy nazariya, makro va mikro iqtisodiyot, menejment va marketing, statistika, buxgalteriya hisobi, audit, moliya, kredit, pul muomalasi va boshqalar tashkil etadi. Demak, moliyaviy menejer, moliyaviy boshqaruvchilar yoki boshqa mutaxassislar korxonalar istiqbolini belgilashda xususan moliyaviy rejasini ishlab chiqish va amaliyoga tadbiriq qilishda chuqur nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari lozim.

Xorijiy davlat amaliyotida korporativ moliyaviy rejalashtirishning bosh maqsadi ularning missiyalaridan kelib chiqqan holda amalga belgilanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida har qanday tadbirkorlik faoliyatining bosh maqsadi samarali (foydali) harakat qilish hisoblanadi. Shuning uchun ham, tadbirkor asosiy e‘tiborni birinchi navbatda yuqori daromad va uning yuksalishiga qaratmog‘i lozim. Shu maqsadda: zararsizlik tahlil etiladi. Tahlilda quyidagi tushunchalarga alohida ahamiyat beriladi:

- ✓ zararsizlik tahlili usuli;
- ✓ doimiy, o‘zgaruvchan va aralash xarajatlar;
- ✓ zararsizlikning tahlili grafik usuli;
- ✓ zararsizlik nuqtasi va uni mohiyati;
- ✓ yalpi foyda;
- ✓ boshqaruv usuli;
- ✓ zararsizlik zonasi.

Har kanday kompaniya maksimal foyda olishi uchun muvaffaqiyatli ishlashi zarur. Albatta shu asnodan foydani oshirish uchun sotish hajmini xam ko‘paytirish zarur. Zamonaviy iqtisodiyotda

firmalar xar doim barkaror o'sish va foydaning doimiyligini ta'minlashga xarakat kilishadi. Barqaror foydani ta'minlash uchun dividend, kapitalni investitsiya qilish, yangi investorlarni jalb kilish yoki o'zining xususiy kapitalidan okilona foydalanishga to'g'ri keladi. Firma menejerlari doim maxsulot sotib olish narxi, tayyor bo'lgan maxsulotni sotish narxi, doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarni optimallashtirish, yoki zaxiralarni realizatsiya kilish kabi murakkab qarorlarni qabul kiladi, ya'ni menejerlar korxonaga qancha xarajat qiladi va qancha daromad oladi kabi savollarga javob berish uchun ular oldida murakkab vaziyatlar tug'iladi. Hozirgi sharoitda beznesni boshqaruvchilar, moliyaviy menejerlar tadbirkorlar zararsizlikni tahlil etish qobiliyatiga ega bo'lishlari lozim. Bularga:

a) biznes rejalashtirish;

b) maqsadli foyda tahlili;

v) ishlab chiqarishda optimal texnologiyani tanlash va hokazo.

Zararsizlikni tahlil etish orqali har bir moliyaviy menejer (boshqaruvchi) biznesda ishbilarmonlik sohasidagi o'zgarishlarni baholay olish imkoniga ega bo'ladi. Zararsizlikni tahlili – korxonaga mahsulot bahosi, ishlab chiqarish xajmi mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi o'zgaruvchan xarajat, doimiy xarajat va foydaliligini o'rganuvchi usuldir. Zararsizlik tahlilining eng asosiy tomoni, bu xarajatlarni ikki guruhga bo'lib o'rganishdir:

1. Doimiy xarajatlar;

2. O'zgaruvchan xarajatlar.

Bu xarajatlarga ijara to'lovi, doimiy maoshlar, yillik reklama xarajatlari, kommunal xizmat to'lovlari, sug'urta summasi va boshqalar kiritiladi. Yuqoridagi xarajatlarni o'zgarishi korxonaga (firma) ning moliyaviy holatini o'zgarishiga olib keladi. Shuning uchun ham ushbu masala har bir boshqaruvchi yoki moliyaviy menejerning diqqat markazida bo'lmog'i lozim. Demak korxonaga menejerlari moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirish jarayonida mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning bosqichlarida zararsizlik nuqtalarini to'g'ri aniqlashlari va mushohada qilishlari muhim hisoblanadi.

3.1-jadval

Xorijiy kompaniyalarning missiyasi va ularning qisqacha mazmuni

Kompaniya	Qabul qilgan missiyasi
Coca-Cola	Bizning bosh missiyamiz vaqt bilan mos ravishda kompaniyaning bozor qiymatini oshirishdir.
Walt Disney	Strategik va moliya sohasidagi jahonda eng yirik kompaniyalarning etakchilaridan biri bo'lish bilan birga aksionerlar uchun qo'shimcha moliyaviy mablag'lar yaratish.
Lenenergo	Kompaniya faoliyati davomida davlat va jamiyatning talablarini e'tiborga olgan holda, barqaror ravishda rivojlanib borish, moliyaviy ko'rsatkichlarni oshirish, texnik moddiy bazani modernizatsiyalash va kompaniyaning investitsion jozibadorligini oshirish hisoblanadi.
"Gazprom" OAJ	<p>"Gazprom" OAJ strategik maqsadi jaxondagi etakchi energetik kompaniyani tashkil qilish – hamkorlarga tabiiy gaz etkazib berishni kafolatlash hamda ichki va tashqi bozorni boshqa turdagi yoqilg'i turlari va xom ashyo mahsulotlari bilan ta'minlash, kompaniyaning uzoq muddatli bozor qiymatini oshirish hisobalanadi. Kompaniyaning strategiyasi quyidagi asosiy prinsiplarga tayanadi:</p> <ul style="list-style-type: none"> - asosiy faoliyatni samaradorligini oshirish; - faoliyatni kengaytirish va diversifikatsiyalash; - "Gazprom" OAJ barcha aksionerlarini huquqlarini ximoya qilish va talablarini e'tiborga olish; - korporativ boshqaruvni takomillashtirish, xo'jalik-moliyaviy faoliyatini jozibadorligini oshirish.

3.3.Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi

Korxonada joriy aktivlarini boshqarishni o'z navbatida korxonaning aylanma mablag'larini boshqarish deb aytib o'tsak ham bo'ladi.

Aylanma mablag'larni (aktivlarni) boshqarish. Korxonaning aylanma mablag'lari tarkibiga, uning mulkchilik shakli, xo'jalik-moliyaviy faoliyatining turi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qancha elementlar kiritiladi. Korxonada aylanma aktivlarini quyidagi xususiyatlariga ko'ra tasniflashimiz mumkin:

1. Aylanma mablag'larning turlarga ajratilishiga ko'ra:

- xomashyo, material va yarim tayyor mahsulot zaxiralari;
- tayyor mahsulot;
- debitorlik qarzlari;
- pul mablag'lari;
- boshqa turdagi aylanma mablag'lar.

2. Joriy faoliyatda yoki ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga ko'ra:

- ishlab chiqarish sikli jarayonida qatnashuvchi aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot zaxiralari va boshqalar);

- korxonalarining moliyaviy siklida qatnashuvchi aylanma aktivlar (debitorlik qarzlari, pul mablag'lari va boshqalar).

3. Aylanma mablag'larning tarkibida ishtirok etish (funkcionirovaniya) muddatiga ko'ra:

- aylanma aktivlarning o'zgaruvchan tarkibi, ya'ni buning tarkibiga mavsumiy xarakterga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi aktivlar tushuniladi, ushbu turdagi aylanma aktivlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mos ravishda o'zgarib boradi;

- aylanma aktivlarning doimiy tarkibi, ya'ni ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarga bog'liq bo'lmagan, aktivlarning bir qismi.

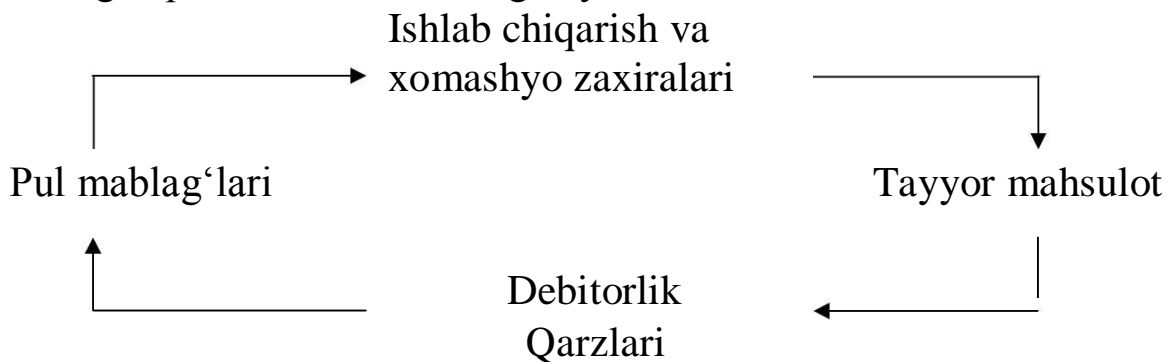
4. Aylanma aktivlarning shakllanish manbalariga ko'ra:

- yalpi aylanma aktivlar;
- sof aylanma aktivlar;
- o'z aylanma aktivlari.

Aylanma aktivlarni boshqarishning e'tiborli jihati shundaki, ushbu jarayonda moliyaviy menejer kompaniyalarning ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikl xususiyatlari, ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni to'g'ri va mukammal mushohada qilishidir. Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda, firma va kompaniyalarning

aylanma aktivlarning doiraviy aylanishi yoki yuqoridagi turli bosqich sikllari, kompaniyalarning dastlabki xomashyo mahsulotini sotib olgan davrdan to tayyor mahsulotning realizatsiyasidan pul mablag‘larini kelib tushishigacha bo‘lgan barcha oraliq davriy jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Kompaniyalar aylanma aktivlarini doiraviy aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin (3.2-chizma).

Kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish deyilganda, aylanma aktivlarni doiraviy aylanishining barcha bosqichlari yoki sikllaridagi jarayonlarni boshqarishni tushunish mumkin. Aylanma aktivlarni boshqarish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikllarning mohiyati, ularning aylanma aktivlarni doiraviy aylanish jarayonida aynan qaysi bosqichida ishtirok etishi, ularning o‘zaro bog‘liqliklari kabi savollarga oydinlik kiritib olish lozim.

3.2-chizma. **Kompaniyalar aylanma mablag‘larining doiraviy aylanishi.**

Korxonalarining ishlab chiqarish sikli, mahsulot ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi yoki bevosita ushbu jarayonda foydalaniladigan aylanma aktivlarning to‘liq aylanishini, xomashyo, material va yarim tayyor mahsulotlarni korxonaga kelib tushgan davrdan boshlab, ularni tayyor mahsulot holatiga keltirishgacha bo‘lgan davrni ifodalaydi. Korxonada ishlab chiqarish siklining davomiyligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$ITs = AD (xz) + AD (tich) + AD (tm)$$

bu yerda:

ITs – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi (prodoljitelnost), kun hisobida;

$AD(xz)$ – xomashyo va material zaxiralarining aylanish davri, kun hisobida;

$AD(tich)$ – tugallanmagan ishlab chiqarishning aylanish davri, kun hisobida;

$AD(tm)$ – tayyor mahsulotlarning aylanish davri, kun hisobida.

Moliyaviy sikl – bunda mahsulot yetkazib beruvchilarga olingan xomashyo, materiallar va boshqa turdagi aktivlar uchun to‘lovlar amalga oshirilgan davrdan boshlab, realizatsiya qilingan yoki yuklab jo‘natilgan tovar, mahsulotlar uchun pul mablag‘larini kelib tushishgacha bo‘lgan davr tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda moliyaviy sikl, korxonalarining pul mablag‘larini to‘liq aylanish davrini xarakterlaydi, bu jarayon korxonalar tomonidan kreditorlik qarzlarni to‘lash davridan boshlab debitorlik qarzlarni undirib olingan davrni o‘z ichiga oladi hamda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$MTs = ITs + AD(dq) - AD(kq)$$

bu yerda:

MTs – korxonalarda moliyaviy siklning (pulni aylanish sikli) davomiyligi, kun hisobida

ITs – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi, kun hisobida;

$AD(dq)$ – debitorlik qarzlarni o‘rtacha aylanish davri, kun hisobida;

$AD(kq)$ – kreditorlik qarzlarni o‘rtacha aylanish davri, kun hisobida.

Operatsion sikl – korxonalarda aylanma aktivlarning umumiy summasini to‘liq aylanish davrini tavsiflaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$OTs = ITs + AD(dq)$$

bu yerda:

OTs – korxonalarda operatsion siklning davomiyligi, kun hisobida;

$AD(dq)$ – debitorlik qarzlarni aylanish davomiyligi, kun hisobida.

Korxonalarda operatsion sikl bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun unga zaruriy xomashyo, material va boshqa turdagi foydalaniladigan aktivlarni sotib olingan kundan boshlab uni

realizatsiyasidan pul mablagʻlarni real kelib tushish oraligʻidagi davrni va jarayonlarni oʻz ichiga oladi.

Yuqoridagi keltirilgan formulalardan shu narsani aytish mumkinki, korxonalarda moliyaviy va operatsion sikllarning qisqartirilishi, moliyaviy resurslarni boshqarishning ijobiy tendensiyalar bilan rivojlanishini taʼminlovchi muhim omillardan biri sanaladi hamda ushbu natijalarga erishishda quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

- ishlab chiqarish jarayonini tezlashtirish, (bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan vaqtni qisqartirish);

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni omborlarda uzoq saqlanib qolishini oldini olish, marketing siyosatini toʻgʻri tashkil qilgan holda mahsulotlarni isteʼmolchilarga sifatli va oʻz vaqtida yetib borishini taʼminlash;

- debitorlik qarzlarni aylanish davrini tezlashtirish, yaʼni realizatsiya qilingan mahsulot va xizmatlar uchun pul mablagʻlarini oʻz vaqtida va toʻliq kelib tushishini taʼminlash va buning hisobiga ishlab chiqarish jarayonini yanada takomillashtirish;

- kreditorlik qarzlarni aylanishini sekinlashtirish, moliyaviy menejer tomonidan bu turdagi ishlarni amalga oshirishda yanada koʻproq masʼuliyat bilan harakat qilishni talab qiladi, chunki kreditorlik qarzlari koʻrsatkichlarini yuqori boʻlib ketishi korxonaning moliyaviy natijalariga va barqarorlik holatiga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati korxonalar moliyaviy strategiyasining muhim qismi sanalib, bu siyosatning asosiy maqsadi korxonalarda yetarli miqdorda aylanma aktivlarni hajmi va tarkibini shakllantirish, hamda ularni moliyalashtirish Korxonalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosati quyidagi tartibda (ketma-ketlikda) amalga oshiriladi.

1. Korxonalar aylanma aktivlarining tahlili. Bu jarayonda aylanma aktivlarning barcha xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning avvalgi yillarga nisbatan oʻsish darajalari, tarkibiy oʻzgarishlari, rentabellik koʻrsatkichlari va shu kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

2. Aylanma aktivlarni tashkil qilish yoki shakllantirishni eng maqbul turini tanlash. Korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishni uch xil yondashuvi mavjud boʻlib, ular quyidagilardan iborat:

- **konservativ yondashuv**, korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishning bu turdagi yondashuvida, korxonalar joriy faoliyatini normal amalga oshirilishini taʼminlovchi aylanma aktivlarning miqdori

belgilanadi va koʻzda tutilmagan holatlar uchun koʻp miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi; - **oʻrtamiyona yondashuv**, bunda, korxonalarining joriy faoliyatida aylanma aktivlarga boʻlgan talabi taʼminlanadi va koʻzda tutilmagan holatlar

uchun normal miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi.

- **agressiv yondashuv**, bunda, korxonalarining joriy faoliyatni toʻxtovsiz amalga oshirish, ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borish uchun, aylanma aktivlarning yetarli miqdori belgilanadi va koʻzda tutilmagan holatlar uchun minimal darajada zaxiralar tashkil qilinadi.

3. Aylanma aktivlarning miqdorini optimallashtirish.

4. Korxonalar moliyaviy barqarorligini takomillashtirish, toʻlov qobiliyatini mustahkamlash maqsadida, aylanma aktivlarning likvidlik darajalarini shunga mos holda oshirib borishni taʼminlash.

5. Korxonalarda belgilangan rivojlantirish dasturlarning ijrosini amalga oshirish uchun zarur boʻladigan miqdorda, aktivlardan foydalanishning rentabellik darajasini taʼminlash.

6. Aylanma aktivlardan foydalanish jarayonida ularning yoʻqotilishi yoki shikast yetishi kabi holatlar yuz berishini minimallashtirish va oldini olish uchun sharoitlar yaratish.

7. Aylanma aktivlarni moliyalashtirish manbalarini optimal tizimini shakllantirish.

Kompaniyalarda ayrim turdagi aylanma aktivlardan foydalanish, maʼlum bir xususiyatlarga ega hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda kompaniyalar ushbu turdagi asosiy aylanma aktivlardan foydalanishda aniq bir chora-tadbirlar dasturi yoki tegishli tarzda aylanma aktivlardan foydalanish siyosatini ishlab chiqadilar, ushbu turdagi aylanma aktivlarga misol qilib quyidagilarni koʻrsatish mumkin: a) tovar moddiy zaxiralari; b) debitorlik qarzlari; v) pul mablagʻlari.

Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish siyosati, kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosatining muhim qismi sanaladi. Tovar moddiy zaxiralarini boshqarish deyilganda korxonalarda ishlab chiqarish yoki xizmat koʻrsatish jarayonini oʻz vaqtida amalga oshirish maqsadida zaruriy zaxiralar bilan taʼminlash tushuniladi. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarining tarkibi va nomenklaturasi ularni xoʻjalik faoliyatining turlari, yoʻnalishi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil qilinadi. Savdo va vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalarda zaxiralar asosan, savdo tarmoqlarida realizatsiya qilish

uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ko'inishida bo'lsa, ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalarda esa zaxiralar quyidagicha bo'ladi:

- a) xomashyo va materiallar (tovar moddiy zaxiralari);
- b) tugallanmagan ishlab chiqarish;
- c) ombordagi tayyor mahsulotlar.

Tovar moddiy zaxiralarini boshqarishdan maqsad - kerakli miqdorda va belgilangan muddatda mahsulotlar ishlab chiqarish, ushbu jarayonni uzluksizligini ta'minlash va buning asosida zaxiralarni saqlash bo'yicha qilinadigan xarajatlarni minimallashtirish va mahsulotlarni to'liq realizatsiya qilishga erishish.

Tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarish bevosita korxonalarda ushbu turdagi aylanma aktivlarni boshqarish siyosatini nechog'lik to'g'ri va oqilona ishlab chiqilganligiga bog'liqdir. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarini boshqarish siyosatini ishlab chiqish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'tgan davr mobaynida shakllangan tovar moddiy zaxiralarining tahlili. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, korxonaning ishlab chiqarish yoki tadbirkorlik faoliyatini kerakli zaxiralar bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash va ulardan foydalanish samaradorligini baholashdir. Tahlil jarayonida tovar moddiy zaxiralarining umumiy summasi, uning o'zgarish dinamikasi, tovar moddiy zaxiralarining aylanma aktivlarining hajmidagi ulushi ko'rib chiqiladi. Keyingi bosqichda esa, zaxiralarning tarkibi va tuzilishi, mavsumiy tebranishlar va aylanma aktivlarning miqdori, hamda ulardan foydalanish samaradorligi va alohida turdagi zaxiralarni saqlash bo'yicha qilingan xarajatlarning miqdori o'rganiladi.

2. Korxonalarda zaxiralarni aniq maqsadga ko'ra shakllantirish. Bunda korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatning turlari va yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda zaxiralarni shakllantirish inobatga olinadi, ya'ni korxonada ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradigan bo'lsa, u holda ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan zaxiralar tashkil qilinadi yoki korxonada mahsulotlar realizatsiya qilish yoki sotish faoliyati bilan shug'ullanadigan bo'lsa, zaxiralar ushbu faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq holda shakllantiriladi.

3. Korxonalarda asosiy turdagi zaxiralarning hajmi yoki miqdorini optimallashtirish, ya'ni korxonalarda ishlab chiqarish zaxiralari va tayyor mahsulot zaxiralarining kerakli miqdorda mavjudligini ta'minlash. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarini boshqarish

siyosatining keyingi bosqichida korxonalar moliyaviy rahbarlari va moliyaviy menejerlari birgalikda, xo‘jalik faoliyatini normal yo‘lga qo‘yish uchun talab qilinadigan darajada zaxiralar miqdorini aniqlashlari hamda quyidagi savollarga yechim topishliklari lozim bo‘ladi:

a) ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun minimal darajadagi zaxiralar hajmi qancha bo‘lishi kerak;

b) kelgusida zaxiralarga buyurtmani qachon berish kerak bo‘ladi;

v) buyurtma qilinayotgan zaxiralarning optimal hajmi qancha bo‘lishi kerak;

g) zaxiralarni olib kelish, ularni joylashtirish va saqlash bo‘yicha qilinadigan xarajatlar summasi qanchani tashkil qiladi. Xalqaro amaliyotda moliyaviy menejerlar tomonidan bu turdagi savollarga javob topishda va tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarishda turli modellardan foydalaniladi.

Korxonalarda tovar moddiy zaxiralar harakatini nazorat qilishning samarali tizimini yaratish. Bunda asosiy vazifa korxonalar tomonidan zaxiralarni to‘ldirish maqsadida buyurtmalarni o‘z vaqtida olib kelish va joylashtirish bo‘yicha, amalga oshiriladigan barcha vazifalarni to‘g‘ri tashkil qilish hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalar aktivlarini qanday xususiyatlarga tasniflash mumkin?
2. Aktivlar vujudga kelishining moliyaviy manbalarini aytib bering.
3. Zararsizlik tahlilini tushuntirib bering.

4-BOB. BIZNESNI AMALGA OSHIRISHNI BOSHQARISHDA AXBOROT TA'MINOTI VA MOLIYAVIY MENEJMENTDA MOLIYAVIY HISOBOTLARNI QO'LLASH.

4.1. Moliyaviy hisobot to'g'risida tushuncha, uning mohiyati va ahamiyati

Bozor munosabatlari sharoitida korxonani samarali boshqarish uning xo'jalik faoliyati, mablag'laridan foydalanish, ularni tashkil etish manbalari to'g'risidagi iqtisodiy axborotlarni tezkorlik bilan olish va foydalanishni talab qiladi.

Bu boshqaruv xodimlaridan moliyaviy hisobotni o'qiy olish, ya'ni hisobot har bir moddasining iqtisodiy mohiyatini tushunish, uning korxonada faoliyatidagi rolini baholash usullarini, balans va hisobotning boshqa shakllari moddalari bilan aloqasini, u yoki bu modda bo'yicha summalar o'zgarishi tavsifini va ushbu o'zgarishlar ahamiyatini baholash mahoratini bilishni talab etadi.

Moliyaviy hisobot moddalaridan foydalanib, korxonada to'g'risida ma'lumot olish, uning moliyaviy ahvoli va bozor faolligini tahlil qilish mumkin.

Moliyaviy hisobot buxgalteriya hisobi ma'lumotlari, aniqrog'i moliyaviy hisob ma'lumotlari asosida tuziladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risidagi axborotlar tashqi foydalanuvchilar uchun alohida ahamiyatga ega. Chunki ularni xo'jalik yurituvchi sub'ektga o'z mablag'larini sarflash maqsadga muvofiqligini aniqlash o'ta ahamiyatli hisoblanadi. Korxonaning moliyaviy hisoboti uning moliyaviy holatini (xarajatini qoplay olishini) yaqqol ko'rsatadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda buxgalteriya hisobini yuritishdan ko'zlangan asosiy maqsad uning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish va umumlashtirish asosida uning rahbariyati hamda manfaatdor yuridik va jismoniy shaxslar uchun zarur ma'lumotlar to'plamini vujudga keltirishdan iboratdir.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati uchun zarur ma'lumotlar uning hisob yuritish siyosatida belgilangan ichki hisobot shakllari, boshqaruv apparati talablaridan kelib chiqib o'rnatilgan boshqa hisobot shakllari, shuningdek, tezkor va statistik hisobot shakllari orqali uzatiladi.

Xo‘jalik yurituvchi sub’ekt faoliyatidan manfaatdor bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslarning ma’lumotlarga bo‘lgan talab va ehtiyojlari moliyaviy hisobot orqali qondiriladi. Agar xo‘jalik yurituvchi sub’ekt rahbariyati uchun zarur ma’lumotlar ular belgilagan va talab qilgan sanaga tayyorlansa hamda uzatilsa, moliyaviy hisobot moliya vazirligi belgilagan sanalarga tuziladi hamda taqdim qilinadi. Moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlaridan xo‘jalik yurituvchi sub’ekt rahbariyati ham o‘z faoliyatida keng foydalanadi. Ammo uning ma’lumotlari asosan tashqi foydalanuvchilarning talab va ehtiyojlarini qondirish uchun mo‘ljallangan. Moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlari qat’iy belgilangan va unga o‘zgartirishlar kiritish mumkin emas.

Moliyaviy hisobotda xo‘jalik yurituvchi sub’ekt faoliyatining asosiy ko‘rsatkichlari umumiy qabul qilingan va qat’iy qabul qilingan qoidalar hamda tartiblar asosida tuziladi. Moliyaviy hisobot xalqaro talablar asosida tuzilganda umumiy qabul qilingan qoidalar va tartiblar qo‘llaniladi. Har bir mamlakatda moliyaviy hisobotni tuzish tartib va qoidalari belgilanadi. Agar mamlakatda moliyaviy hisobotni tuzish moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari asosida amalga oshirilishi belgilansa, unda ushbu standartlar talablari va uning qoidalariga muvofiq tuziladi.

Umuman moliyaviy hisobot sub’yekt faoliyatining oynasi hisoblanadi. Uning ma’lumotlari asosida sub’ekt faoliyatiga baho beriladi va xulosa qilinadi. Moliyaviy hisobotda sub’ektning aktivlari, majburiyati, kapitali, daromadlari, xarajatlari, foydasi (zarari) va boshqa iqtisodiy ko‘rsatkichlari o‘z aksini topadi.

Iqtisodiy adabiyotlarda 1990 yilgacha moliyaviy hisobot tushunchasi emas, balki hisobot tushunchasi keng qo‘llanilgan. Moliyaviy hisobot tushunchasi hisobot tushunchasidan farq qiladi. Yuqorida ta’kidlanganidek, moliyaviy hisobot moliyaviy buxgalteriya hisobi, aniqrog‘i moliyaviy hisob ma’lumotlari asosida tuziladi. Hisobot esa buxgalteriya hisobi va boshqa hisob (statistik, tezkor) ma’lumotlari asosida tuziladi.

4.1.1-jadval
Hisobot va moliyaviy hisobotni ayrim belgilari bo'yicha
taqqoslash

№	Taqqoslash belgilari	Hisobot	Moliyaviy hisobot
1	Foydalanuvchilarga mo'ljallanganligiga qarab	Ichki va yuqori organlar	Tashqi foydalanuvchilar
2	Tijorat sirini fosh qilish bo'yicha	Fosh qiladi	Fosh qilmaydi
3	Reja ko'rsatkichlariga bog'liq	Reja ko'rsatkichlariga bog'liq	Bog'liq emas.
4	Hisobotni tuzishda foydalaniladigan manbalari bo'yicha	Buxgalteriya hisobi, statistik va tezkor hisob ma'lumotlari	Moliyaviy hisob ma'lumotlari
5	Shakli bo'yicha	Xalq xo'jaligi tarmoqlari va mulkchilik shakli bo'yicha har xil	Barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlar uchun bir xil

1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot va moliyaviy hisobot shaklan va mazmunan, foydalanuvchilar, tijorat sirini mujassam qilishi, foydalaniladigan manbalari va reja ko'rsatkichlariga bog'liqligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi. Buning sababi markazlashtirilgan rejali iqtisodiyot sharoitida uning talablari asosida tuzilgan bo'lsa, moliyaviy hisobot bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan sharoitda vujudga kelgan.

Iqtisodiy adabiyotlarni o'rganish «hisobot» va «moliyaviy hisobot» tushunchalariga berilgan ta'riflarda ham tub farqlarning mavjuddigini ko'rsatdi, hamda ushbu ta'riflar ularning iqtisodiy mazmunini ochib beradi.

4.1.2-jadval

«Hisobot» va «Moliyaviy hisobot» tushunchalariga iqtisodchi olimlar tomonidan berilgan ta'riflarning qiyosiy tahlili

Tartib raqami	«Hisobot» tushunchasiga berilgan ta'riflar va ular keltirilgan manbalar	Tartib raqami	«Moliyaviy hisobot» tushunchasiga berilgan ta'riflar va ular keltirilgan manbalar
1	<p>«Hisobot-bu asosiy fondlar, me'yorlashtiriladigan va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar hamda ushbu mablag'larning tashkil topish manbalari holati, shuningdek ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlari, moliyaviy natijalar va foydadan foydalanishi yo'nalishlarining o'zaro bog'langan va umumlashtirilgan tizimidir.»</p> <p>(Бухгалтерский учет. И.Е. Тишкев и др.- Минск: Вышш. школа., 1991. стр.508-509)</p>	1	<p>Moliyaviy hisobot alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt bo'lishi yoki xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning uyushgan guruhiga kirishidan qat'iy nazar bajaradigan, xo'jalik yurituvchi sub'ektga ta'sir ko'rsatuvchi moliyaviy hodisalarni va muomalalarni qayd qilish usuli hisoblanadi. (1-BXMS «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot» 5-modda)</p>
2	<p>«Buxgalteriya hisoboti xo'jalik rejalarini bajarilishi ustidan nazorat qilib turish uchun kerakli umumlashtirilgan ko'rsatkichlar sistemasidan iborat»</p> <p>(Sotivoldiyev A.S.</p>	2	<p>Moliyaviy hisobotlarda sub'ektning o'z majburiyatlarini bajarishi va sarmoyalarni qaytarishi uchun daromad kelgusida pul tushumlarini olish qobiliyatini istiqbol qilishga yordam beradigan</p>

	Buxgalteriya hisobi. T.: Mehnat, 1991 y. 452-bet)		axborot aks ettirilishi kerak. (Moliyaviy hisob. T.: «Korana» 2000 y. 8-bet)
3	«Sanoat korxonalarining hisobot umumlashgan ko'rsatkichlar sistemasidan iborat bo'lib, unda korxonada moliya xo'jalik faoliyatining natijasi va ma'lum davrga reja ko'rsatkichlarining bajarilishi buxgalteriya, statistika va operativ-texnika hisobi ma'lumotlariga asoslanib xarakterlanadi.» (Umarova M. Buxgalteriya hisobi. T.: O'qituvchi, 1992 y. 242-243-betlar)	3	«Moliyaviy hisobot alohida mustaqil korxonada bo'lishi yoki xo'jalik yurituvchi korxonalarining uyushgan guruhiga kirishidan qat'iy nazar, bajaradigan va sub'ektga ta'sir ko'rsatuvchi moliyaviy voqealarni va muomalalarni ko'rsatish usuli hisoblanadi.» (Karimov A.A. va boshqalar. Buxgalteriya hisobi. T.: Sharq, 410-bet)
4	«Ma'lum davrga bo'lgan hisob ko'rsatkichlarini umumlashtirish hisobot deb ataladi» (Qodirxonov S.B. Sanoat korxonalarida buxgalteriya hisobi. T.: «O'qituvchi», 1993 y. 325-bet.)	4	«Moliyaviy hisobot korxonaning moliyaviy holati, mablag'lari va ularning manbalarini ma'lum sanaga aks ettirilishi tushuniladi.» (Paliy V.F. Sovremenniy buxgalterskiy uchet. Infra-M, 2003 g. str-48.)

2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, «hisobot» tushunchasiga berilgan ta'rifda asosan buxgalteriya hisobi va uning natijaviy ko'rsatkichlarini aks ettiruvchi hisobotning markazlashtirilgan rejali iqtisodiyot sharoitidagi vazifalaridan kelib chiqqan holda yondoshilgan. Ushbu ta'riflarda buxgalteriya hisobi va hisobotiga qo'yilgan talablar va ularning o'ziga xos tamoyillariga asoslanilgan.

«Moliyaviy hisobot» tushunchasi bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda, shuningdek uning asosiy vazifalaridan kelib chiqqan holda yoritilgan.

«Hisobot» va «Moliyaviy hisobot» tushunchalariga ta'rif berishda har bir muallif uning qaysidir jihati va tomonlarini asos qilib olgan va unga tayangan holda ta'rifni shakllantirgan. Ammo «Hisobot» tushunchasi yoritilganda asosan rejani bajarilishiga e'tibor qaratilgan bo'lsa, «moliyaviy hisobot» tushunchasiga ta'rif berishda esa bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy hisobot ko'rsatkichlarining ahamiyati asos qilib olingan.

Iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy hisobotga berilgan ta'riflar uning mazmunini to'la ochib bera olmagan. Fikrimizcha moliyaviy hisobotga quyidagicha ta'rif berish mumkin: «Moliyaviy hisobot har bir mamlakatda qabul qilingan tartib-qoidalar asosida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini umumlashtirish natijasida sub'ektning mol-mulki, mablag'lari, majburiyatlari, kapital, daromaddari, xarajatlari, foydasi (zarari)ning umumiy qiymati hamda ularning tarkibi to'g'risidagi, shuningdek, foydalanuvchilar uchun zarur boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'zida mujassam qilgan maxsus hisobot shakllarining yig'indisidir». Chunki, har bir mamlakatda xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy hisobot shakllari va ularning ko'rsatkichlari belgilab qo'yiladi.

Bizning mamlakatimizda «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunga muvofiq moliyaviy hisobotda quyidagi axborotlar bo'lishi lozim:

-investitsiya qarorlari va kreditlar berish to'g'risida qarorlar qabul qilishda kerak bo'ladigan axborot;

-sub'yektning bo'lajak pul oqimlarini baholashda foydali axborot;

-sub'yektga berilgan resurslar, majburiyatlar va ulardagi o'zgarishlar to'g'risida axborot.

Yuqoridagi axborotlardan tashqari, moliyaviy hisobotda batafsilroq ma'lumotlar ham beriladi. 1-BHMA «Hisob siyosati va moliyaviy hisobot»ga asosan, moliyaviy hisobot foydalanuvchilarga pul mablag'lari harakati oqimini taxmin qilishga yordam beradigan, korxonaning mulki va ixtiyoridagi resurslari to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi zarur:

-korxonaning nazorati ostida bo'lgan aktivlar haqida;

-korxonaning passivlari haqida;

-korxonaning taqsimlanmagan daromadi, korxonaning bir davrdan boshqa davrga o'tishdagi iqtisodiy imkoniyatlari va majburiyatlaridagi o'zgarishlar haqida;

-pul mablag'larining harakati haqida.

Ushbu ma'lumotlar moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar uchun xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati to'g'risida batafsilroq va to'la axborot olish imkonini beradi. Moliyaviy hisobot ma'lumotlari hisobot davri tugagandan keyingi sanaga shakllantiriladi va unga qo'shimcha ma'lumotlar, izohlar va tushuntirishlar berilishini talab qilinadi.

Shunday qilib, moliyaviy hisobot xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati to'g'risidagi asosiy ko'rsatkichlarni o'zida mujassamlashtiradi. Uning ko'rsatkichlari unda sub'ektning tijorat sirini fosh qiluvchi ma'lumotlar mavjud emas. Shu bilan birgalikda moliyaviy hisobot uning ko'rsatkichlarini o'rganuvchilarning axborotlarga bo'lgan barcha talab va ehtiyojlarini to'la qondirish imkoniyatiga ham ega emas.

4.2. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar va ularni qiziqtiruvchi ma'lumotlar

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda moliyaviy hisobot ma'lumotlaridan foydalanuvchilar ikki asosiy guruhga ajratiladi: ichki foydalanuvchilar va tashqi foydalanuvchilar.

Ichki foydalanuvchilarga, ma'muriyat, ya'ni boshqaruv xodimlari, menedjerlar, rahbarlar va bo'linmalar mutaxassislari, hamda ta'sischi va mulkdorlar kiradi.

Boshqaruv apparati xodimlari va mutaxassislari buxgalteriya hisobi ma'lumotlaridan keng foydalanuvchilar qatoriga kiradi. Ularga beriladigan ma'lumotlar tarkibi, egallab turgan lavozimi va bajaradigan ishiga bevosita bog'liqdir.

Boshqaruv xodimlari va mutaxassislari bu asosida turli ishlab chiqarish va moliyaviy xarakterdagi qarorlarni qabul qildi. Shuning uchun ham bunday qarorlarni qabul qilishda to'liq, aniq va o'z vaqtidagi ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega, aks holda korxonada katta zararlar ko'rishi va tanazzulga uchrashgacha yetib borishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy hisobot bilan qiziquvchi tashqi foydalanuvchilar o'z navbatida ikki guruhga bo'linadi: korxonada faoliyati bilan bevosita manfaatdor bo'lganlar va bilvosita manfaatdor bo'lganlar.

Buxgalteriya ma'lumotlaridan bevosita manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilarga mavjud yoki kelajakdagi investorlar, banklar, mol yetkazib beruvchilar va boshqa kreditorlar kiradi. Ular asosan buxgalteriya hisobotlarida mavjud ma'lumotlardan foydalanadilar. Shu ma'lumotlar asosida ular korxonaning istiqboldagi moliyaviy imkoniyatlari va barqaror rivojlanishi haqida xulosalar chiqaradilar.

Buxgalteriya ma'lumotlaridan bilvosita manfaatdor bo'lgan tashqi foydalanuvchilarga, davlat va mahalliy hokimiyat organlari; soliq va moliya organlari, davlat statistika organlari, auditorlik firmalari va boshqa foydalanuvchilar (fond birjalari, ilmiy maslahatchilar, xaridorlar va shunga o'xshash foydalanuvchilar) kiradi.

Soliq va moliya organlari, boshqa tashqi foydalanuvchilardan farqli o'laroq faqat hisobot ma'lumotlarinigina olishdan tashqari, respublika va mahalliy soliqlar, foydadan olinadigan soliqlarni, qo'shilgan qiymatdan to'lanadigan soliq, jismoniy shaxslardan ushlanadigan daromad solig'i, aksiz va shunga o'xshash boshqa soliqlarni to'g'ri to'lanishini nazorat qilish maqsadida korxonaning boshqa hisob ma'lumotlarini ham talab qilish huquqiga egadirlar. Hisob ma'lumotlari, nazorat qiluvchi tashkilotlar va yuqori turuvchi boshqaruv organlariga, ularning talabiga asosan, hamda shartnoma asosida tekshiruvni amalga oshirayotgan auditorlarga taqdim etiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida, korxonada ma'lumotlaridan foydalanuvchilar orasida, tashqi foydalanuvchilarning, investor, kreditor hamda mol yetkazib beruvchilar, kelajakdagi aksioner va xaridorlarning ahamiyati katta. Chunki, ularning korxonada faoliyati haqida noto'g'ri ma'lumotga ega bo'lishi, ular orasidagi hamkorlikka putur yetishi va qiyin iqtisodiy sharoitning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Investor va kreditorlar korxonaga sarmoyalarning oqib kelishiga sabab bo'lsalar, mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar, korxonani xom-ashyo bilan ta'minlashda va tayyor mahsulotlarni sotib olishda muhim o'rinni egallaydilar.

Demak, tashqi muhit bilan korxonani bog'lab turuvchi bo'g'im bo'lib, moliyaviy hisobot hisoblanadi. Shu bilan birga, moliyaviy hisobotda taqdim etilgan ma'lumotlar, tashqi foydalanuvchilarning ehtiyojlarini qoniqtirgan holda, korxonaning tijorat siriga va raqobatbardoshligiga zarar yetkazmasligi zarur.

Tashqi foydalanuvchilarni asosan quyidagi ko'rsatkichlar qiziqtiradi:

-korxonada aktiv va passivlarining tarkibi;

- aktiv va passivlarning likvidliligi;
- xususiy va qarzga olingan kapitalning ulushi;
- aktivlarning aylanish tezligi;
- barcha aktivlar va sotilgan mahsulotlarning rentabelliligi;
- mulkdorlar ixtiyorida qoladigan sof foyda;
- hissadorlik jamiyatlarida to‘langan dividendlar ulushi va hokazo.

4.3. Moliyaviy hisobotning tarkibi va tuzilishi

Korxonalarining moliyaviy hisoboti belgilangan talablar va qoidalarga rioya qilgan holda tuzilsa undagi ma’lumotlar hisobot davri mobaynida uning moliyaviy-xo‘jalik faoliyati to‘g‘risida yetarlicha axborot beradi.

Bugungi kunda moliyaviy hisobot shakllari, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining «Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to‘ldirish qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 2016-yil 20-dekabrda 2848-son buyrug‘iga muvofiq tuzilmoqda.

Hisobotning asosiy shakllari korxonalar balansi va moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan, «Mahsulot (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi» to‘g‘risidagi Nizom, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligining 2018-yil 13-dekabrda «Korxonalar (tashkilot)larning yillik va choraklik moliyaviy hisobotlarini shakl va hajmlarini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 5-son buyrug‘iga, hamda O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida»gi Qonunining 16-«Moliyaviy hisobot» moddasiga asosan, yangidan quyidagi hisobot shakllari tasdiqlandi:

1. Yillik hisobot bo‘yicha:

- 1-son shakl — «Buxgalteriya balansi»;
- 2-son shakl - «Moliyaviy faoliyat to‘g‘risida hisobot»;
- 2a-son shakl-«Debitorlik va kreditorlik qarzlari bo‘yicha ma’lumotnoma»;
- 3-son shakl - «Asosiy vositalarning harakati to‘g‘risida hisobot»;
- 4-son shakl - «Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot»;
- 5-son shakl - «Xususiy kapital to‘g‘risidagi hisobot».

2. Yarim yillik hisobot bo‘yicha,

- 1-son shakl - «Buxgalteriya balansi»;

- 2-son shakl - «Moliyaviy faoliyat to‘g‘risida hisobot»;
- 2a-son shakl-«Debitorlik va kreditorlik qarzlari bo‘yicha ma‘lumotnoma»;
- 4-son shakl-«Pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot».

3. Choraklik hisobot bo‘yicha:

- 1-son shakl - «Buxgalteriya balansi»;
- 2-son shakl - «Moliyaviy faoliyat to‘g‘risida hisobot»;
- 2a-son shakl - «Debitorlik va kreditorlik qarzlari bo‘yicha ma‘lumotnoma».

Ushbu yangi hisobot shakllariga 1999-yil 21-oktabrida, Moliya vazirligining 266-son buyrug‘iga asosan o‘zgartirish kiritildi. Uning ma‘nosi, yuqorida tasdiqlangan buyruqdagi 2-son hisobot nomlanishini, «Moliyaviy natijalar to‘g‘risida hisobot», degan nomlanishga o‘zgartirishdan iborat edi.

Endilikda esa moliyaviy hisobot shakllari, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining «Moliyaviy hisobot shakllari va ularni to‘ldirish qoidalarini tasdiqlash to‘g‘risida»gi 2002-yil 27-dekabrda 140-son buyrug‘iga muvofiq tuzilmoqda. Bu buyrug‘iga 12.11.2003-yil va 20.12.2004-yilda Moliya vazirligining mos ravishda 1209-1 va 1209-2 son buyrug‘lari bilan o‘zgartirishlar kiritilgan, hamda ular moliyaviy tahlil maqsadlari uchun asosiy manbalar hisoblanmoqda.

Tasdiqlangan moliyaviy hisobot shakllari faqat shaklan o‘zgaribgina qolmay, balki ma‘nosi ham sezilarli darajada o‘zgargan: moliyaviy tahlil maqsadlari uchun ular axborotlarga yanada boyigan. Barcha qilingan o‘zgartirishlar hisobotlarni xalqaro andozalar darajasiga yetkazish maqsadida amalga oshirilgan. Jumladan, buxgalteriya balansining aktiv va passiv tomonlarini ikki bo‘limli holatga keltirish.

Korxonalar balansi, buxgalteriya hisobotining asosiy shakli hisoblanadi, qolgan shakllar esa undagi ma‘lumotlarni batafsilroq ochib berish va to‘ldirish uchun xizmat qiladi.

Korxonalar balansi, korxonaning barcha mablag‘larining holati va xo‘jalik faoliyatining yakuniy natijasini ifodalaydi. Buxgalteriya hisobotining boshqa shakllarida aks etgan ko‘rsatkichlar esa, korxonalar faoliyatining u yoki bu tomonini ifodalaydi.

Hisobotning keyingi shakli moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotdir. 3-son buxgalteriya hisobi milliy standart ham moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot bo‘lib, unda shu hisobotga tegishli barcha masalalar yoritilgan.

Moliyaviy hisobotning 2-son shaklida, xo‘jalik faoliyati natijasida olingan daromad va xarajatlar aks ettiriladi. Aniqroq qilib aytganda, unda quyidagi ma’lumotlar yoritilishi kerak:

- sotishdan olingan sof tushum;
- sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija;
 - asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa operatsion daromad va xarajatlar;
- asosiy xo‘jalik faoliyatining moliyaviy natijasi;
- moliyaviy faoliyatning boshqa daromad va xarajatlari;
- umumxo‘jalik faoliyatning moliyaviy natijasi;
- favqulodda foyda va zararlar;
- daromad solig‘i to‘languncha bo‘lgan umumiy moliyaviy natija;
- hisobot davrning sof foydasi (zarari).

Umuman, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, avvalgi va hozirgi balans hisobotlarini bog‘lab turuvchi bo‘g‘in hisoblanadi, ya’ni u hozirgi balansdagi o‘zgarishlar, avvalgisiga nisbatan, qanday daromad va xarajatlar hisobiga o‘zgarganligini ifodalaydi.

Bundan tashqari, ushbu shaklga «Byudjetga to‘langan to‘lovlar to‘g‘risidagi ma’lumotnoma» ham ilova qilinib, unda to‘lanadigan barcha to‘lovlar hamda soliq qonunchiligini buzganligi uchun qo‘llanilgan iqtisodiy jazolar ko‘rsatmalarga binoan belgilangan tartibda hisoblangan va haqiqatda byudjetga to‘langan summasi aks ettiriladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari to‘g‘risidagi ma’lumotnomada, (2a-shakl) debitorlik va kreditorlik qarzlarning respublikamiz ichidagi hamda uning tashqarisidagi holati bo‘yicha axborot berilgan. Ularda har bir korxonaga va tashkilot bo‘yicha qarzlari alohida-alohida berilib, muddati o‘tganlari ham ko‘rsatiladi.

Moliyaviy hisobotlarning 3-son shakli, «Asosiy vositalar harakati to‘g‘risidagi hisobot»dir. Unda korxonadagi mavjud asosiy vositalar va ularning harakati to‘g‘risidagi ma’lumotlar turlari bo‘yicha amaldagi asosiy fondlar tasniflanishiga ko‘ra keltiriladi.

«Pul oqimi to‘g‘risidagi hisobot» (4-son shakl)da pul mablag‘lari oqimi nuqtai nazaridan korxonaning moliyaviy zaxiralaridagi barcha o‘zgarishlar aks ettiriladi. Jumladan, xo‘jalik faoliyati bo‘yicha pul mablag‘larining oqimi; to‘langan va olingan dividend va foizlar; to‘langan soliqlar; jalb qilingan va qo‘yilgan sarmoyalar; aksiya va zaymlar hamda ijara majburiyatlari bo‘yicha tushum va to‘lovlar hamda boshqalar kiradi. Bu hisobot turi bo‘yicha 9-son buxgalteriya hisobi milliy standarti ham qabul qilingan.

Ushbu hisobotga «Valuta mablag'lari harakati to'g'risidagi ma'lumotnoma» ham ilova qilinadi va unda hisobot davri boshi va oxiriga bo'lgan valuta qoldiqlari hamda ularning kirim va chiqimi to'g'risidagi ma'lumotlar aks ettiriladi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobotda xususiy mablag'larning har bir turi harakati bo'yicha, ya'ni hisobot davri boshi va oxiriga bo'lgan qoldiqlari to'g'risida ma'lumotlar aks ettiriladi. Bu 5-son shakl hisobotda chiqarilgan aksiyalar to'g'risidagi ma'lumotlar ham aks ettiriladi.

Yuqorida keltirilgan moliyaviy hisobot shakllariga qo'shimcha ravishda tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda buxgalteriya vakolatli organlar boshqa hisobot shakllarini ishlab chiqishi va ularni taqdim qilishni belgilashi mumkin.

4.4. Moliyaviy hisobotni tuzish tamoyillari

Moliyaviy hisobotni tuzish jaryonida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar iqtisodiyotning qaysi tarmog'iga tegishliligidan qat'iy nazar buxgalteriya hisobining milliy standartlarida belgilangan quyidagi tamoyillarga amal qilishi lozim:

hisoblash tamoyili; ikki yoqlama qayd etish usuli bilan hisob yuritish; uzluksizlik; xo'jalik muomalalari, aktivlar va passivlarni baholash, ishonchlilik, ehtiyotkorlik, mazmunning shakldan ustunligi, ko'rsatkichlarning qiyosiyliigi, moliyaviy hisobotning betarafligi, aktiv va majburiyatlarning haqiqiy bahosi, hisobot davri daromaddari va xarajatlarining mosligi, tushunarlilik, ahamiyatlilik, muhimlik, haqiqiy xolis taqdim etish, tugatilganlik, izchillik, o'z vaqtidalik, ofsetting (moddalarning o'zaro qoplanishi), xolislik.

Hisoblash tamoyiliga asosan aktivlar, passivlar o'z kapitali, daromadlar, xarajatlar, xo'jalik muomalalari va hodisalar sodir etilgan (yoki naqd olingan) paytda buxgalteriya hisobida ko'rsatiladi, ular bo'yicha pul mablag'lari yoki ularning ekvivalenti olingan va to'langan vaqt bundan mustasno.

Ikki yoqlama qayd etish usuli bilan hisob yuritish tamoyili xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriya muomalalarini ikki yoqlama yozish tizimi asosida yuritishi kerakligini bildiradi. Ikki yoqlama yozish tizimi sodir bo'lgan xo'jalik muomalasi bo'yicha tegishli summani bitta schyotning debet tomoniga va aynan shu summani ikkinchi schyotning kredit tomoniga qayd qilishdan iborat bo'ladi.

Uzluksizlik tamoyili moliyaviy hisobot xo‘jalik yurituvchi sub’ekt doimiy faoliyatni noma’lum uzoq muddatgacha davom ettiradi degan qoida bo‘yicha tayyorlanadi, ya’ni xo‘jalik yurituvchi sub’ektga o‘z muomalalari bo‘yicha faoliyatini jiddiy qisqartirish yoki tugatish ehtimoli yo‘q degan ma’noni bildiradi.

Uzluksizlik qoidasi buxgalteriya hisobotini yuritish muddati xo‘jalik yurituvchi sub’ektning faoliyat ko‘rsatish muddatiga mos kelishi kerakligini, ya’ni buxgalteriya hisobi sub’ektni tugatish yoki bankrot bo‘lguniga qadar olib borilishi kerakligini bildiradi. O‘z faoliyatini tugatgan kundan boshlab ushbu sub’ekt buxgalteriya hisobi yuritishni to‘xtatadi.

Xo‘jalik muomalalari, aktivlar va passivlarni baholash tamoyili barcha xo‘jalik muomalalari, voqealar, aktivlar va passivlar yagona bir turdagi pul bahosida o‘lchanishini bildiradi.

Ishonchlilik tamoyili moliyaviy hisobot axborotlarida jiddiy yoki g‘ayirli xatolar bo‘lmasa, foydalanuvchilar uchun ishonchli hisoblanadi. Muomalalar va voqealarning ishonchliligi birlamchi hisob hujjatlari bilan tasdiqlanishi kerak.

Ehtiyotkorlik tamoyili moliyaviy hisobotda aktivlar va daromadlarning bahosi oshirilgan va majburiyatlar yoki xarajatlarning bahosi pasaytirilgan holda ko‘rsatilishiga yo‘l qo‘ymaslikdan iboratdir.

Mazmunning shakldan ustunligi tamoyili agar hisob hujjatlari va moliyaviy hisobotlarda muomalalar va hodisalarning mazmuni ishonchli aks ettirilsa, ushbu axborot moliyaviy hisobotda hisobga olinishi va ko‘rsatilishi lozimligini belgilaydi.

Ko‘rsatkichlarning qiyosiyliigi tamoyili moliyaviy axborot foydali va mazmunli bo‘lishi uchun har xil hisobot davrlariga qiyoslanishini talab qiladi. Foydalanuvchilar sub’ektning moliyaviy hisobotni tayyorlashda foydalanadigan hisob siyosatidan, ushbu siyosatdagi barcha o‘zgarishlar va ularning natijalaridan boxabar bo‘lishlari lozim va moliyaviy hisobotda barcha qiyosiy axborotni avvalgi davrdagi ma’lumotlar bilan ham yoritish zarur. Moliyaviy hisobotda o‘tgan davr sharhlangan yozma axborot joriy hisobot davri uchun taqdim etilgan hamda yangilangan bo‘lishi kerak. Chunki joriy hisobot davri moliyaviy hisobotlarning ob’yektiv taqdim etilishi uchun zarur bo‘lsagina amalga oshiriladi.

Moliyaviy hisobotning betarafligi tamoyili moliyaviy hisobotning ishonchli bo‘lishi uchun unda keltirilgan ma’lumotlar avvaldan g‘ayirli xatolardan xolis bo‘lishini anglatadi.

Aktivlar va majburiyatlarning haqiqiy bahosi tamoyili aktivlar va majburiyatlarni haqiqiy baholash sharti ularning tannarxi yoki sotib olingan narxi baholash uchun asos bo'lishini nazarda tutadi.

Hisobot davri daromadlari va xarajatlarining mosligi tamoyili ushbu hisobot davrida daromad olishni ta'minlagan xarajatlar aks ettirilishini bildiradi. Agar ayrim ko'rinishdagi xarajatlar va daromadlarning bevosita bog'liqligini aniqlash qiyin bo'lsa, xarajatlar bir nechta hisobot davrlari orasida taqsimotning biron-bir tizimi asosida taqsimlanadi. Bu masalan, amortizatsiya xarajatlariga taalluqli bo'lib, bir necha yilga taqsim qilinadi.

Tushunarlik tamoyili moliyaviy hisobotlarda berilayotgan axborotlar foydalanuvchilar uchun oddiy va tushunarli bo'lishini anglatadi.

Ahamiyatlilik tamoyiliga muvofiq moliyaviy axborotlarning ahamiyati shundaki, foydalanuvchilarning qaror qabul qilish va muomala jarayonida moliyaviy va xo'jalik faoliyatini baholash, ehtiyojlarini tezkorlik bilan qondirish kerak. Axborotning mohiyati va qiymati uning ahamiyati darajasiga ta'sir etishi mumkin.

Muhimlik tamoyiliga muvofiq axborot agar tushirib qoldirilganda yoki noto'g'ri tasavvur qilinganda, moliyaviy hisobotlar asosida axborotdan foydalanuvchilarning iqtisodiy qarorlar qabul qilishlariga ta'sir etsa muhim hisoblanadi. Ushbu tamoyilga muvofiq moliyaviy hisobotlarning bitta moddasida aks ettirilgan summalar bir xil xususiyatli yoki bir xil yo'nalishli umumlashtirilgan summalar bo'lib, ular alohida - alohida aks ettirilishi mumkin emas.

Haqqoniy xolis takdim etish tamoyili moliyaviy hisobotlar foydalanuvchilarda sub'ektning moliyaviy holati, muomalalar natijalari, pul mablag'lari harakati haqida haqqoniy va xolis tasavvur hosil qilishi kerakligini bildiradi.

Tugatilganlik tamoyili ishonchlilikni ta'minlash maqsadida moliyaviy hisobotdagi axborot to'liq va tugatilgan bo'lishi kerakligini anglatadi.

Izchillik tamoyili foydalanuvchilar xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy ahvolidagi o'zgarish yo'nalishlarini aniqlash uchun turli davrlardagi hisobotlarni qiyoslash imkoniyatiga ega bo'lishlarini belgilab beradi. Ushbu tamoyilga asosan xo'jalik yurituvchi sub'ektning muomalalari xususiyatidagi jiddiy o'zgarishlar yoki hisobotni taqdim etish turlarini o'zgartirish lozimligini taqozo etmasa, moliyaviy hisobot

bandlarini guruhlashtirish va taqdim qilish tartibi davrdan davrga saqlanib qolishi lozim.

O'z vaqtidalik tamoyili axborot o'z vaqtida taqdim etilsagina foydali hisoblanishini bildiradi. Moliyaviy hisobot tuzilgandan keyin foydalanuvchilar ixtiyoriga belgilangan muddatda yetkazib berilmasa, moliyaviy hisobotlarning foydalilik darajasi pasayib ketadi. Hisobot axboroti asossiz kechiktirilsa, u o'z ahamiyatini yo'qotishi mumkin.

Ofsetting (moddalarning o'zaro qoplanishi) tamoyili aktivlar va passivlar o'rtasida o'zaro hisob-kitob qilinishi mumkin emasligini nazarda tutadi.

Xolislik (ob'yektivlik) tamoyili moliyaviy hisobot sub'ektning moliyaviy ahvoli, faoliyatining moliyaviy natijalari va pul mablag'lari harakati to'g'risida xolis axborot berishi kerakligini belgilaydi. Xolislik tamoyiliga erishish uchun har bir xo'jalik yurituvchi sub'ekt buxgalteriya hisobini yuritish va moliyaviy hisobot tuzishda BHMA va hisob yuritishning asosiy tamoyillarini qo'llashi lozim.

Shunday qilib, moliyaviy hisobotni tuzish tamoyillari undan foydalanuvchilarning ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojlarini maksimal darajada sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash imkoniyatini beradi.

4.5. Moliyaviy hisobotni tuzish oldidan amalga oshiriladigan hisob-kitoblar

Moliyaviy hisobotni tuzishdan oldin uning ko'rsatkichlari aniqligini ta'minlash maqsadida maxsus hisob-kitoblar amalga oshiriladi.

Shunday hisob-kitoblarning eng asosiysi xo'jalik yurituvchi sub'ekt mol-mulki, mablag'lari, debitorlik va kreditorlik qarzlari va boshqa buxgalteriya hisobi ob'yektlarini inventarizatsiya qilish hisoblanadi.

Inventarizatsiya-korxonada mol-mulkini ro'yxat qilish va ma'lumotlarni buxgalteriya hisobi ma'lumotlari bilan solishtirishdir. Inventarizatsiya buxgalteriya hisobi usullaridan biri bo'lib, uning yordamida xo'jalik mablag'larining, korxonada boshqa tashkilotlar bilan olib boradigan hisob-kitob munosabatlarining haqiqiy miqdori va summasi hisob ma'lumotlariga solishtiriladi va ular o'rtasidagi farq topiladi.

Balans va hisobotda aks ettiriladigan ko'rsatkichlarning aniqligini ta'minlash, o'g'irlik va nobudgarlikchiliklarga qarshi kurash olib borish uchun material, pul mablag'larining hammasi va hisob-kitoblar yilda kamida bir marta inventarizatsiya qilinadi.

Inventarizatsiyaning to'la va qisman turlari mavjud. Korxonaga tegishli mol-mulkning hammasini inventarizatsiya qilish to'la inventarizatsiya, mol-mulkning bir qismini inventarizatsiya qilish esa qisman inventarizatsiya deyiladi.

Inventarizatsiya yana rejali va to'satdan qilinadigan inventarizatsiya turlariga ham bo'linadi. Rejali inventarizatsiya yillik hisobot tuzishdan avval o'tkaziladigan, oylik va choraklik tugallanmagan ishlab chiqarish inventarizatsiyasi va boshqa inventarizatsiyalardir. To'satdan qilinadigan inventarizatsiyalar korxonalar rahbarlariga yoki yuqori tashkilot va organlarga tegishli ob'yektdagi javobgar shaxsning nojo'ya harakatlari haqida biror xabar tushganda, korxonalar faoliyati taftish qilinishi davrida, o't olish, suv toshishi va boshqa sabablarga ko'ra amalga oshiriladi.

Inventarizatsiya o'tkazish bo'yicha javobgarlik xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbari va bosh buxgalteri zimmasiga yuklatiladi. Inventarizatsiya o'tkazish xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbarining buyrug'i bilan amalga oshiriladi. Buyruqda inventarizatsiya o'tkazish komissiyasining a'zolari ro'yxati, uni o'tkazish muddati, nimalarni inventarizatsiya qilish ko'rsatiladi. Inventarizatsiya o'tkazish komissiyasiga rahbar yoki uning o'rinbosari raislik qiladi. Komissiya a'zolari ichida bosh buxgalter bo'lishi shart.

Inventarizatsiya ro'yxati hamma komissiya a'zolari hamda moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanishi shart. Yana moddiy javobgar shaxs «Ushbu inventarizatsiya ro'yxatida ko'rsatilgan moddiy boyliklar mening ko'z oldimda hisoblab chiqilgan va shu moddiy boyliklarni o'z shaxsiy javobgarligimga qabul qildim hamda inventarizatsiya komissiyasiga mening hech qanday da'vom yo'q» degan mazmunda tilxat beradi.

Inventarizatsiya qaydnomasi shakli inventarizatsiya qilinayotgan mablag'lar xususiyatlariga ko'p jihatdan bog'liqdir. Lekin qaydnomada mablag'ning nomi, o'lchov birligi, bahosi, hisob va inventarizatsiya ma'lumotlariga ko'ra qoldig'i, inventarizatsiya natijasi-kamomad va ortiqchalik son va pul ko'rinishida aks ettirilishi lozim. Amalda ko'pchilik hollarda inventarizatsiya ro'yxatiga farqi aniqlangan mablag'lar nomigina kiritiladi. Bu esa ishni birmuncha qisqartiradi. Aniqlangan hamma kamomad va ortiqchalik yuzasidan moddiy javobgar shaxs yozma tushuntirish beradi. Shundan keyin inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya natijalari bo'yicha tegishli qaror qabul qiladi va bu qaror korxonalar rahbari tomonidan tasdiqlanadi.

Qarorga muvofiq, ortiqcha chiqqan boyliklar qabul qilinadi. Kamomadlar esa «Boyliklarning buzilishidan keladigan nobudgarchilik va kamomad» nomli schyotda hisob qilinadi. Soʻngra bu schyotdan meʼyor chegarasidagi tabiiy kamayish, ishlab chiqarish xarajatlari schyotlariga, meʼyordan ortiqcha kamomad aybdor shaxs hisobiga yoziladi.

Xoʻjalik yurituvchi subʼektlar inventarizatsiya oʻtkazishda OʻzR Adliya vazirligining 833-sonli buyrugʻi bilan 1999-yil 2-noyabrda roʻyxatdan oʻtkazilgan 19-sonli buxgalteriya hisobi milliy standarti «Inventarizatsiyani tashkil etish va oʻtkazish»ga toʻliq amal qiladilar.

Quyidagi hollarda inventarizatsiya oʻtkazilishi shart:

- mulk ijaraga berilganda, sotib olinganda, sotilganda, shuningdek davlat korxonasi qayta tashkil etilganda (davlat tasarrufidan chiqarilganda):

-moliyaviy hisobot tuzishdan oldin, lekin hisobot yilining 1-oktabridan keyin inventarizatsiya qilingan mulk bundan mustasnodir.

Buxgalteriya hisobi milliy standartining 4-sonli «Tovar-moddiy zaxiralari»ga binoan tovar-moddiy zaxiralar inventarizatsiyasi kamida bir yilda kamida bir marta oʻtkaziladi. Buxgalteriya hisobi milliy standartining 5-soni «Asosiy vositalar»ga binoan asosiy vositalar inventarizatsiyasi kamida ikki yilda bir marta oʻtkaziladi, kutubxona fondi esa besh yilda bir marta inventarizatsiya qilinadi.

Pul mablagʻlari, pullik hujjatlar, qimmatliklar va qatʼiy hisobot blankalari bir oyda bir marta, yonilgʻi va moylash materiallari, oziq-ovqat mahsulotlari har chorakda inventarizatsiya qilinadi. Qimmatli metallar tarmoq yoʻriqnomalarida koʻrsatilgan muddatlarda inventarizatsiya qilinadi.

Bundan tashqari, quyidagi hollarda ham moddiy qimmatliklar inventarizatsiya qilinadi:

-asosiy vositalar va tovar moddiy qimmatliklarni qaytadan baholash;

-moddiy javobgar shaxslar almashganda (ishlarni qabul qilish-topshirish kuniga);

-oʻgʻirlik va boshqa nopok voqealar, shuningdek qimmatliklarning buzilishi sodir boʻlgan;

-tabiiy ofat, yongʻin, avariya yoki hodisalar bilan bogʻliq boʻlgan boshqa favqulodda holatlarda;

-xo'jalik yurtuvchi sub'ektlari tugatilgan (qayta tashkil etilgan)da tugatish (bo'lish) balansini tuzishdan oldin va qonunchilik bilan nazarda tutilgan boshqa hollar.

Inventarizatsiya o'tkazish uchun xo'jalik yurituchi sub'ektlarda quyidagi tartibda doimiy harakatdagi inventarizatsiya komissiyasi tashkil etiladi:

Korxonra rahbari yoki uning yordamchisi (komissiya raisi).

Bosh buxgalter.

Boshqa mutaxassislar (muhandis, iqtisodchi va sh .k.).

Ichki audit vakili.

Agar ish hajmi ko'p bo'lsa, mulklar va moliyaviy majburiyatlar inventarizatsiyasini bir vaqtning o'zida o'tkazish uchun korxonra rahbarlarining buyrug'i bilan quyidagi tartibda ishchi inventarizatsiya komissiyasi tashkil etiladi:

Inventarizatsiya o'tkazishni tayinlangan xo'jalik yurituvchi sub'ektning vakili (komissiya raisi);

Mutaxassislar; tovarshunos, muhandis, texnolog, mexanik, ish yurituvchi, iqtisodchi, buxgalteriya xodimi va boshqalar.

Doimiy harakatdagi komissiya quyidagi vazifalarni bajaradi:

-qimmatliklar butligini ta'minlash bo'yicha profilaktika ishlarini olib boradi;

-inventarizatsiya o'tkazishni tashkil etadi, ishchi inventarizatsiya komissiya a'zolariga maslahatlar beradi;

- inventarizatsiya natijalarining to'g'riligini tekshiradi;

- kamomad va nobudgarchilikka, shuningdek boshqa kamchiliklarga yo'l qo'ygan shaxslardan olingan tushintirish xatlarini ko'rib chiqadi va aniqlangan kamomad va nobudgarchiliklari to'g'risida takliflar beradi.

O'z navbatida ishchi inventarizatsiya komissiyasi quyidagi vazifalarni bajaradi:

-qimmatliklar va pul mablag'larini saqlash va ishlatish joylarida inventarizatsiya o'tkazadi;

-xo'jalik yurituvchi sub'ektning buxgalteriyasi bilan inventarizatsiya natijasini aniqlashda qatnashadi va kamomadni ortiqchasi bilan qoplash, shuningdek tabiiy kamayish normasi doirasidagi kamomadni hisobdan chiqarish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi;

-tovar-moddiy qimmatliklarni qabul qilish, saqlash va jo'natish, ularning butliligi hisobi va nazoratini yaxshilash, shuningdek

normadan ortiq va foydalanilmaydigan material qimmatliklarni sotish to'g'risida takliflar kiritadi.

Ichki inventarizatsiya komissiyasiga quyidagi mas'uliyatlar yuklatiladi:

a) xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbarlarining buyrug'iga binoan inventarizatsiyani o'z vaqtida va belgilangan tartibda o'tkazish;

b) tekshirilgan asosiy vositalar, tovar-moddiy qimmatliklar, pul mablag'lari va hisob-kitoblardagi mablag'larni haqiqiy qoldiq ro'yxatiga to'liq va aniq yozish;

v) tovar-moddiy qimmatliklar narxini aniqlaydigan belgilari (tur, nav, marka, razmer, preyskurant bo'yicha tartib nomeri, artikul va shu kabilar)ni ro'yxatda to'g'ri ko'rsatish;

g) belgilangan tartibga binoan inventarizatsiya materiallarini to'g'ri va o'z vaqtida rasmiylashtirish.

Inventarizatsiya komissiyasi inventarizatsiya boshlanish vaqtiga bo'lgan oxirgi kirim va chiqim hujjatlari yoki material va pul mablag'lari harakati to'g'risidagi hisobotlarni olishi lozim.

Inventarizatsiya komissiyasining raisi inventarizatsiyagacha____(sana) belgisini qo'yib, hisobotga ilova qilingan barcha kirim va chiqim hujjatlarini imzolaydi. Bu o'z navbatida, hisob ma'lumotlari bo'yicha inventarizatsiya boshlanish vaqtiga qolgan mulklar qoldig'ini aniqlash uchun asos bo'ladi.

Inventarizatsiya boshlanish vaqtiga mulklar bo'yicha barcha kirim va chiqim hujjatlari buxgalteriyaga topshirilganligi yoki komissiyaga berilganligi to'g'risida moddiy javobgar shaxslar tilxat beradilar.

Inventarizatsiya boshlanishdan oldin komissiya a'zolariga inventarizatsiyani qachon boshlab qachon tugatish to'g'risidagi buyruq topshiriladi, komissiya raisiga esa nazorat plombiri (muhri) topshiriladi.

Basharti mulk inventarizatsiyasi bir necha kun davom etadigan bo'lsa, ish kuni tugashi bilan qimmatliklar saqlanayotgan xonaning eshigi muhrlanishi kerak.

Inventarizatsiya qilingan qimmatliklar va ob'yektlar, ularning miqdori ro'yxatda nomenklaturasi bo'yicha va hisobda qabul qilingan o'lchov birligida ko'rsatiladi. Bu ro'yxat ishchi inventarizatsiya komissiyasining barcha a'zolari va moddiy javobgar shaxs tomonidan imzolanadi.

Inventarizatsiya ro'yxatining oxirida komissiya tomonidan tekshirish moddiy javobgar shaxslar ishtirokida o'tkazilganligi, komissiya a'zolariga hech qanday da'vo yo'qligi va ro'yxatda keltirilgan

qimmatliklarni mas'ul saqlashga qabul qilganligi to'g'risida moddiy javobgar shaxslar tilxat yozib beradilar.

Inventarizatsiya o'tkazishda inventarizatsiya bo'yicha tasdiqlangan dastlabki hisobot hujjatlari qo'llaniladi.

Ishchi inventarizatsiya komissiyasi har bir soha (qimmatliklar)ni inventarizatsiyasi tugagach inventarizatsiya dalolatnomasini tuzadi. Masalan, «Yuklangan tovarlar inventarizatsiya dalolatnomasi», «Yo'ldagi materiallar va tovarlar inventarizatsiya dalolatnomasi», «Asosiy vositalarni tugallanmagan ta'mirini inventarizatsiya dalolatnomasi» va sh. k.

Tovar-moddiy qimmatliklari, pul mablag'larining inventarizatsiyasini to'g'ri, o'z vaqtida o'tkazish va tekshirishni to'satdan o'tkazilishini ta'minlash bo'yicha mas'uliyat xo'jalik yurituvchi sub'ektning rahbarlariga yuklatiladi. Ular inventarizatsiyani to'liq va qisqa muddat ichida o'tkazish uchun sharoit yaratib berishlari kerak.

Inventarizatsiya tugagach o'tkazilgan inventarizatsiya to'g'riligini tekshirish uchun nazorat tekshiruvi o'tkazilishi mumkin. Bunday tekshirish inventarizatsiya o'tkazilgan ombor (yoki boshqa joy) ochilmasdan turib inventarizatsiya komissiyasi va moddiy javobgar shaxslar ishtirokida o'tkaziladi. Inventarizatsiyalarni nazorat tekshirishdan o'tkazish natijalari dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi va o'tkazilgan inventarizatsiyani to'g'riligini tekshirishni hisobga olish daftarida ro'yxatga olinadi.

Inventarizatsiya va boshqa tekshirishlar natijasida aniqlangan mulklarning buxgalteriya ma'lumotlari bilan mavjud haqiqiy orasidagi farqi quyidagicha tartibga solinadi:

Ortiqcha chiqqan asosiy vositalar, material qimmatliklari, pul mablag'lari va boshqa mulklar kiringa olinib, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar (9390-schyot) ko'paytiriladi. Aybdor shaxslardan qimmatliklarning ortiqcha chiqqanlik sabablari to'g'risida tushintirish xati olinadi;

Qimmatliklarning qonunchilik bilan belgilangan norma doirasidagi kamomadi korxonalar rahbarining buyrug'i bilan ishlab chiqarish, muomala xarajatlariga yoki moliyalashtirish (fondlar)ni kamaytirishga o'tkaziladi. Tabiiy kamayish normalari faqat haqiqiy kamomad aniqlansagina qo'llaniladi. Tabiiy kamayish normalari belgilanmagan bo'lsa, sodir bo'lgan kamomad normadan ortiq kamomad deb hisoblanadi;

Moddiy qimmatliklar, pul mablag'lari va boshqa mulklar kamomadi, shuningdek tabiiy kamayish normasidan ortiqcha nobudgarchiliklar aybdor shaxslardan undirib olinadi. Basharti aybdorlar shaxslar aniqlanmasa yoki aybdor shaxslardan undirib olish sud orqali rad etilgan bo'lsa, kamomad va tovar-moddiy qimmatliklari va pul mablag'larining inventarizatsiyasini to'g'ri va o'z vaqtida o'tkazish va tekshirishni to'satdan o'tkazilishini ta'minlash bo'yicha mas'uliyat xo'jalik yurituvchi sub'ektning rahbarlariga yuklatiladi. Ular inventarizatsiyani to'liq va qisqa muddat ichida o'tkazish uchun sharoit yaratib berishlari kerak.

Inventarizatsiya tugagach o'tkazilgan inventarizatsiya to'g'riligini tekshirish uchun nazorat tekshiruvchi o'tkazilishi mumkin. Bunday tekshirish inventarizatsiya o'tkazilgan ombor (yoki boshqa joy) ochilmasdan turib inventarizatsiya komissiyasi va moddiy javobgar shaxslar ishtirokida o'tkaziladi. Inventarizatsiyalarni nazorat tekshirishdan o'tkazish natijalari dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi va o'tkazilgan inventarizatsiyani to'g'riligini nazorat tekshirishni hisobga olish daftarida ro'yxatga olinadi.

4.6. Moliyaviy hisobotni taqdim qilish tartibi

Moliyaviy hisobotlar ma'lum bir hisobot davri yoki ma'lum bir hisobot sanasi bo'yicha tuziladi. Bunda buxgalteriya balansi va hisobvaraqlardagi qoldiqlar bo'yicha ma'lumotlar ma'lum bir sanaga yakunlanadi, moliyaviy hisobot shakllarining qolganlari esa ma'lum bir davr uchun tuziladi.

Moliyaviy hisobotning hisobot davri 1-yanvardan 31-dekabrigacha bo'lgan davr kalendar yil hisoblanadi.

Moliyaviy hisobot qonun hujjatlarida ko'rsatilgan hollarda kalendar yilidan farqli ravishda davrlar bo'yicha (oy, chorak uchun) ham taqdim etilishi mumkin.

Moliyaviy hisobotlar uchun hisobot kuni hisobot davrining oxirgi kalendar kuni hisoblanadi. Sub'ektning buxgalteriya balansi uchun hisobot kuni 31-dekabr hisoblanadi, moliyaviy natijalar to'g'risidagi yillik hisobot uchun hisobot davri 1-yanvardan 31-dekabrigacha bo'lgan davr hisoblanadi.

Korxonaning yillik moliyaviy hisoboti mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, to'liq nusxalarda quyidagi foydalanuvchilarga hisobot yilidan keyingi yilning 15- fevraligacha bo'lgan muddatda taqdim etilishi shart:

korxonaning mulkdori hisoblangan (davlat mulkini boshqarishga vakolatli bo'lgan organlarga, qatnashchilarga, ta'sischilarga) ta'sis etish to'g'risidagi hujjatlar asosida;

davlat soliq idoralariga;

qonun hujjatlariga muvofiq boshqa organlarga.

Moliyaviy hisobotni boshqa foydalanuvchilarga taqdim etish tartibi mustaqil ravishda korxonaning rahbariyati (uning mulkdorlari va ta'sischilari) tomonidan tartibga solinadi va korxonaning hisob siyosatida ko'zda tutiladi.

Moliyaviy hisobot tuzilganda quyidagilar ta'minlanishi kerak:

-hisobot davri ichida amalga oshirilgan hamma xo'jalik operatsiyalari va pul mablag'lari, asosiy vositalar, moddiy qimmatliklar va hisob-kitoblarning to'la aks ettirilishi;

-analitik hisob ma'lumotlarining har oyning birinchi sanasida bo'lgan tegishli sintetik schyotning oborot va qoldiq summalari bilan bir xilligi;

-buxgalteriya hisoboti va balanslari ko'rsatkichlarining sintetik va analitik hisob ma'lumotlari bilan bir xilligi.

Yuqorida keltirilgan asosiy shartlarni bajarmasdan tuzilgan buxgalteriya hisoboti va balanslari noto'g'ri tuzilgan deb hisoblanadi. Buxgalteriya hisobotini tuzishdan oldin hisobotning to'g'ri va real tuzilishini to'la ta'minlay oladigan zarur ishlar qilinishi shart. Joriy buxgalteriya hisobot ma'lumotlarini umumlashtirish, sintetik va analitik schyotlarda hamma xo'jalik operatsiyalarini aks ettirish, sintetik hamda analitik schyotlar bo'yicha oborot qaydnomalarini tuzish va ular bo'yicha qoldiq summalarini aniqlash va boshqa ishlar buxgalteriya hisoboti tuzishdan avval bajarilgan bo'lishi kerak.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning yillik moliyaviy hisobotlari manfaatdor sub'ektlar: banklar, birjalar, investorlar, kreditorlar va shu kabilar uchun oshkora hisoblanadi. Manfaatdor shaxslar yillik moliyaviy hisobot bilan tanishish va nusxa ko'chirish xarajatlarini qoplab, uning nusxasini olish huquqiga egadirlar.

Ochiq turdagi hissadorlik jamiyatlari, sug'urta kompaniyalari, banklar, fond va tovar birjalari, investitsiya fondlari va boshqa moliya muassasalari har yili moliyaviy hisobotni undagi ma'lumotlarning to'g'riligi auditor tomonidan tasdiqlangandan so'ng hisobot tugagandan keyin 1-maydan kechiktirmay e'lon qiladilar.

Bundan tashqari, aksiyadorlik jamiyatlarining moliyaviy hisobotlari gazetalar, jurnallar va bulletinlarda yoki qonunchilikda koʻzda tutilgan muddatlarda alohida eʼlon qilinishi kerak.

4.6.1-jadval

Moliyaviy hisobotni taqdim etish davriyligi

Moliyaviy hisobot shakli	Taqdim etishning davriyligi
Buxgalteriya balansi-1-shakl	har chorakda
Moliyaviy natijalar toʻgʻrisida hisobot-2-shakl	har chorakda
Asosiy vositalar harakati toʻgʻrisida hisobot-3-shakl	yillik
Pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobot	har chorakda
Xususiy kapital toʻgʻrisidagi hisobot	yillik
Debitorlik va kreditorlik qarzlari toʻgʻrisida maʼlumotnoma	har chorakda

4.7. Xalqaro amaliyotda qoʻllaniladigan moliyaviy hisobotlar tarkibi va tuzilishi

Xorijiy mamlakatlar amaliyotida moliyaviy hisobot koʻrsatkichlariga alohida ahamiyat beradi. Moliyaviy hisobot koʻrsatkichlari tashqi foydalanuvchilar uchun asosiy axborot manbai hisoblanadi. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda moliyaviy hisobot buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar toʻgʻrisidagi hisobot, pul oqimlari toʻgʻrisidagi hisobot, taqsimlanmagan foyda toʻgʻrisidagi hisobot va xususiy kapital toʻgʻrisidagi hisobotni oʻz ichiga oladi. Bizning mamlakatimizda alohida hisobot shakli sifatida kiritilgan «Asosiy vositalarning harakati toʻgʻrisida»gi hisobot alohida eʼtirof etilmagan.

Moliyaviy hisobot koʻrsatkichlari oʻzaro bogʻliq boʻlib, faqat bundan «Pul oqimlari toʻgʻrisida»gi hisobot mustasnodir.

Moliyaviy hisobot shakllarining asosiy yakuniy koʻrsatkichlari bir-biri bilan uzviy bogʻliqdir. Moliyaviy natijalar toʻgʻrisidagi hisobotning sof foyda summasi, taqsimlanmagan foyda va xususiy kapital toʻgʻrisidagi hisobotning xuddi shunday nomdagi koʻrsatkichiga teng boʻlishi lozim. Aks holda moliyaviy hisobot koʻrsatkichlarining mosligi va haqqoniyligiga putur yetadi. Shuningdek, xususiy kapital

to'g'risidagi hisobotning yakuniy o'zlik kapitali summasi buxgalteriya balansining yakuniy xususiy kapital summasiga teng kelishi lozim.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlar amaliyotida qo'llanilayotgan moliyaviy hisobot shakllarining tuzilishi bizning mamlakatimizda qo'llanilayotgan moliyaviy hisobot shakllaridan farq qiladi.

Bizning mamlakatimizda qo'llanilayotgan buxgalteriya balansida aktivlar ularning ishlab chiqarish jarayonida ishtirokidan kelib chiqqan holda, eng avvalo, uzoq muddatli aktivlar va keyin joriy aktivlar joylashtirilgan bo'lsa, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda qo'llanilayotgan buxgalteriya balansida aktivlar likvidlilik darajasiga qarab joylashtirilgan. Shuningdek, balansning passiv qismida majburiyatlar muddatlarini hisobga olgan holda joylashtirilgan.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotning xorijiy mamlakatlar amaliyotida qo'llanilayotgan shakli ko'rsatkichlari bizning mamlakatimizdagidan farq qiladi. Ushbu hisobot shaklida moliyaviy natijalar faoliyat turlari—asosiy, moliyaviy va investitsion faoliyat bo'yicha aniqlanadi. Mamlakatimizda esa moliyaviy natija asosiy va moliyaviy faoliyat bo'yicha aniqlanadi. Shuningdek, rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ushbu hisobot shakli turli nomlar bilan ataladi.

Jumladan, «Foyda va zararlar to'g'risida»gi hisobot deb ham nomlanadi. Ammo ular mazmun jihatdan bir-biriga juda ham yaqin.

Taqsimlanmagan foyda to'g'risidagi hisobot mamlakatimizda qo'llanilmaydi. Ushbu hisobot shaklini tuzish juda oddiy, shu bilan birgalikda uning ko'rsatkichlari xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy mustahkamligini belgilab beradi. Chunki, bozor iqtisodiyoti sharoitida qaysi xo'jalik yurituvchi sub'ektda taqsimlanmagan foyda mavjud bo'lsa va uning summasi uzluksiz ravishda o'sib borsa, bu har xil moliyaviy xarakterdagi risklar uchun mustahkam zaxira jamg'armasining mavjudligini ko'rsatadi.

Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot shaklida mamlakatimizdan farqli o'laroq uzoq muddatli moddiy aktivlar to'g'risida ham ma'lumotlar mavjud bo'ladi.

Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot shakli bizning mamlakatimizdagidan unchalik katta farq qilmaydi. Ammo xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyati uchun o'ta muhim hisoblanadi. Uni tuzishda bevosita va bilvosita usullar qo'llaniladi.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy hisobot nima?
2. Moliyaviy hisobotning qanday shakllari mavjud?
3. Choraklik va yillik moliyaviy hisobotning tarkibini sanab o‘ting?
4. Moliyaviy hisobot shakllarini taqdim etish sanasini ko‘rsating?

5. TIJORAT TASHKILOTLARINI TURLI SHAKLLARINI MOLIYAVIY XUSUSIYATLARI

5.1. Moliyaviy menejmentning ta'minot tizimi va moliyaviy mexanizm

Korxonalar, firma va kompaniyalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etish va moliyaviy menejmentning asosiy funksiyalarini amalga oshirishda, uning mukammal ta'minot tizimini mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Moliyaviy menejmentning ta'minot tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi: tashkiliy, huquqiy, uslubiy, informatsion, texnik, dasturiy, tahliliy va bashorat (prognoz).

Moliyaviy menejmentda tashkiliy ta'minot tizimi, korxonalarda moliyaviy boshqaruv tizimini tashkil qilish, korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va qabul qilish hamda ushbu qarorlarning ijrosi ta'minlash bo'yicha har bir ichki xizmat bo'limlari va bo'linmalarining javobgarlik darajalarini va vakolatlarini belgilashni nazarda tutadi.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, moliyaviy menejment tizimi korxonalar umumiy boshqaruv tizimining asosiy bo'g'ini hisoblanadi. Korxonalarni boshqarishni umumiy tamoyillarining aksariyat qismi moliyaviy menejment tizimiga to'g'ri keladi, bunda asosan boshqaruvning quyidagi ikki muhim jihatlarini inobatga olish zarur: ierarxik va funktsional. xalqaro va milliy amaliyotda korxonalar boshqaruv tizimini tashkil qilishning eng ko'p ommalashgan usullaridan biri ham boshqaruvning ierarxik va funktsional holatda amalga oshirilishi hisoblanadi.

Korxonalarda boshqaruvni ierarxik holatda tashkil qilinishi, ularda boshqaruv tizimini turli pog'onalarga ajratishni nazarda tutadi. Hozirgi kunda korxonalar, firma va kompaniyalarda boshqaruv tizimi ikki yoki uch pog'onali tizimga ajratilmoqda, bunda asosan birinchi pog'onada korxonalarni butun boshqaruv faoliyatining apparati, keyingi pog'onalarda esa uning alohida tarkibiy birliklarida boshqaruv tizimi tashkil qilinadi.

Korxonalarda boshqaruv tizimini funktsional holatda qurilishi, ularda boshqaruvning bajaradigan funksiyalari va faoliyat turlari bo'yicha bo'linishiga asoslanadi. Bunda korxonaning alohida yo'nalishlari va faoliyat turlari bo'yicha mas'ul bo'lgan boshqaruv sub'ektlarining bajaradigan funksiyalari, huquq va majburiyatlari

taqsimlanadi. Xalqaro amaliyotda korxonalar moliyaviy faoliyatining alohida yo'nalishlari bo'yicha javobgarlik markazlari tashkil qilinib, u markazlarga tayinlangan rahbarlar o'zlariga yuklatilgan vazifalardan kelib chiqqan holda vakolatlari doirasida javobgarlikni o'z zimmalarga oladilar. Ushbu javobgarlik markazlarining asosiy turlari quyidagilardan iborat:

1. Harajatlar markazi. Bu yo'nalish bo'yicha tayinlangan mas'ul raxbar yoki menejer, korxonalar tomonidan tasdiqlangan byudjet dasturidan kelib chiqqan holda mablag'larni to'g'ri va oqilona sarflanishi bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga oladi; bunday markazlarga mahsulotni qayta ishlovchi, ishlab chiqarish va boshqa bo'linmalar kiradi.

2. Daromadlar markazi. Bunda ushbu yo'nalish yoki bo'lim bo'yicha mas'ul shaxs, korxonalarining belgilangan miqdorlarda yoki kutilayotgan xajmdagi daromadlarning shakllanishi hamda kelib tushishi bo'yicha kerakli ishlarni amalga oshiradi; masalan-mahsulotlarni realizatsiyasini amalga oshiruvchi bo'linmalar.

3. Foyda markazi, korxonalarda rejalashtirilgan foyda miqdoriga erishishni ta'minlash bo'yicha mas'ul rahbarlar hisoblanadi.

4. Investitsiyalar markazi. Korxonalariga ajratilgan investitsiya resurslaridan samarali foydalanish va ushbu faoliyatdan ijobiy natijalarga erishish, buning hisobiga ma'lum miqdordagi foydani shakllantirish bo'yicha mas'ul rahbarlar hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini samarali tashkil qilinganligi ma'lum ma'noda ulardagi axborot (informatsion) bazasi va ularning qanday turlaridan foydalanishlariga ham bog'liqdir. Albatta, har qanday xo'jalik sub'ektlarining faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish ularda samarali boshqaruv tizimini tashkil qilish hamda istiqboldagi ustuvor yo'nalishlarni belgilashda boshqaruv sub'ektlari xususan moliyaviy menejerning axborot ta'minot tizimi yoki zaruriy ma'lumotlar bilan ta'minlanganligi va ulardan foydalanishning samarali tashkil qilinganligi muhim va dolzarb hisoblanadi. Ayniqsa hozirgi kunda mamlakatimiz va jahonda yuz berayotgan hodisa va jarayonlarning yuqori sur'atlar bilan o'zgarayotganligi va takomillashib borayotganligini inobatga olgan holda ushbu tizim korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida kundalik zaruriy ehtiyojga aylanib borayotganini ko'rishimiz mumkin.

Moliyaviy menejmentning axborot ta'minot tizimi, tahlil uchun, rejalashtirish va korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatining turli

yo'nalishlari bo'yicha boshqaruv qarorlarini tayyorlash uchun zarur ma'lumotlarni aniqlash va to'plash jarayonini o'z ichiga oladi. Korxonalarining xo'jalik-moliyaviy faoliyatining natijalari bilan qiziquvchilar va ulardan foydalanuvchilarning toifasi turlicha bo'ladi, chunki buni o'ziga yarasha ko'plab sabablarini sanab o'tish mumkin; masalan, investitsiyalarni kiritish maqsadida investorlar, soliq va boshqa majburiy to'lovlarni doimiy to'lanishini o'rganish maqsadida davlat va uning vakolatli organlari, oladigan foydasining xajmini aniqlash uchun aksionerlar va ta'sischi, korxonalar majburiyatlari bo'yicha o'z mablag'larining etarlicligini o'rganish maqsadida turli moliyaviy muassasalar va boshqalar.

Umuman olganda, korxonalarining moliyaviy ma'lumotlaridan foydalanuvchilarni ikki guruhga ajratish mumkin:

Tashqi foydalanuvchilar: kreditorlar, investorlar, soliq organlari, auditorlik tashkilotlari va boshqa foydalanuvchilar.

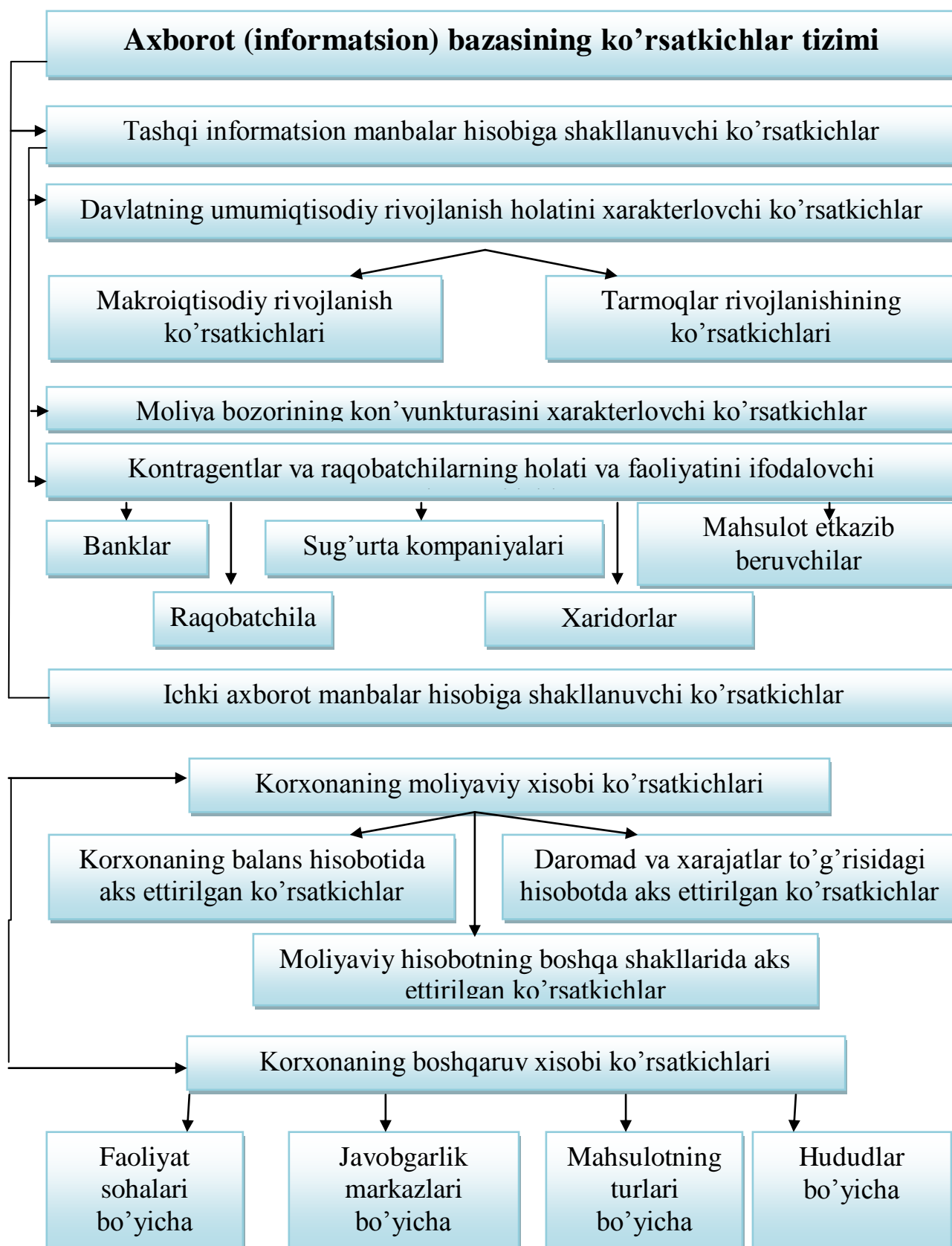
Ichki foydalanuvchilar: boshqaruv kengashining a'zolari, boshqaruvning barcha toifasidagi menejerlar, korxonaga egalari va boshqalar.

Moliyaviy menejmentda axborot (informatsion) ko'rsatkichlari tizimining shakllanishi har bir korxonalarining tarmoq xususiyatlari, tashkiliy-huquqiy shakllari, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish hajmi, xo'jalik faoliyatining diversifikatsiyalashuv darajasi va boshqa shartlariga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda moliyaviy menejment axborot (informatsion) bazasining ko'rsatkichlar tizimi alohida guruhlar bo'yicha turkumlanadi (5.1-rasm):

1. Davlatning makroiqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. Har bir korxonaga o'zining iqtisodiy strategik maqsadlarini belgilash va ularni amalga oshirish, ularning moliyaviy holatini tahlil qilish hamda korxonaning moliyaviy imkoniyatlarini inobatga olgan holda kelgusida erishiladigan moliyaviy natijalarni bashorat qilishda, bevosita tashqi iqtisodiy-ijtimoiy muhitdagi holat va ko'rsatkichlar asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Ushbu ko'rsatkichlarga quyidagilar kiradi:

- davlat byudjetining daromadlari;
- davlat byudjetining xarajatlari;
- byudjet taqchilligi;
- axoli daromadlarining xajmi;
- banklardagi axoli omonatlari;
- inflyatsiya darajasi;
- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi.

5.1-rasm. Korxonalar axborot (informatsion) bazasini tashkil qiluvchi ko'rsatkichlar

2. Tarmoqlar rivojlanishini xarakterlovchi ko'rsatkichlar. Bu guruhdagi axborot ko'rsatkichlar tizimidan korxonalarda operativ moliyaviy faoliyat turlari bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishda foydalaniladi. Bozor munosabatlari sharoitida moliyaviy menejrlarning, korxonalar moliyaviy-xo'jalik faoliyatlarini oqilona boshqarishning muhim omillaridan biri, ushbu tarmoqda faoliyat yuritayotgan raqobatchi korxonalar va kontragentlarining moliyaviy ahvolini keng o'rganish va ularni tahlil qilish hisoblanadi. Moliyaviy menejer tomonidan bu guruhdagi ko'rsatkichlarni o'rganish uchun ommaviy axborot vositalarida e'lon qilingan yoki chop etilgan hisobot materiallar, reyting ma'lumotlar, axborot xizmatlari bozorida taklif qilingan pullik biznes-ma'lumotnomalar manba bo'ladi.

3. Moliya bozorining kon'yunkturasini xarakterlovchi ko'rsatkichlar. Bu guruhdagi axborot ko'rsatkichlar tizimi korxonalarining uzoq muddatli moliyaviy investitsiya portfelini tuzish, qisqa muddatli kapital qo'yilmalarni amalga oshirish kabi masalalarga doir boshqaruv qarorlarini qabul qilishga yordam beradi.

Bu guruhga quyidagi ko'rsatkichlar kiradi:

- tijorat banklar tomonidan taklif qilinayotgan kreditlarning o'rtacha foiz stavkalari;
- tijorat banklar tomonidan taklif qilinayotgan depozitlarining o'rtacha foiz stavkalari;
- har bir valyuta turi bo'yicha davlat tomonidan belgilangan rasmiy valyuta kurslar;
- tijorat banklari tomonidan valyuta oldi-sotdi operatsiyalarini amalga oshirish uchun belgilagan valyuta kurslari;
- sug'urta kompaniyalari tomonidan taklif qilinayotgan sug'urta turlari, sug'urtalash jarayoni va ularni amalga oshirish shartlari;
- fond birjasida alohida turdagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha tuzilgan shartnomalar hajmi va naxlarning darajasi va boshqalar.

Bu turdagi ayrim ko'rsatkichlar moliyaviy menejerning kundalik ehtiyojlaridan biri sanaladi, ushbu axborotlarning manbai sifatida internetdagi maxsus saytlar, kunlik valyuta va fond birjalarida amalga oshirilgan operatsiyalarning natijalari haqida e'lon qilinadigan yangiliklar va boshqalar hisoblanadi.

4. Korxonalarining moliyaviy va boshqaruv hisobi ko'rsatkichlari. Bu guruhdagi ko'rsatkichlar tizimi moliyaviy menejmentning axborot asosini sini tashkil qiladi. Korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatining barcha yo'nalishlari bo'yicha operativ boshqaruv qarorlarini qabul

qilish, hamda tahlil, bashorat (prognoz) va rejalashtirish ishlarini amalga oshirish, bevosita ushbu tizimning ko'rsatkichlariga asoslanadi. Bundan tashqari, korxonalarining joriy xo'jalik-moliyaviy faoliyatni nazorat qilish, moliyaviy imkoniyatlari va samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash, moliyaviy strategiyalari va siyosatini ishlab chiqishda moliyaviy menejmentning amalga oshiradigan aniq funksiyalari va vazifalarini belgilaydi.

5.2.Korxonalarda moliyaviy mexanizm va uning asosiy xususiyatlari.

Korxonalarda moliyaviy menejment tizimini tashkil etishda, moliyaviy mexanizm tushunchasi uning moliyaviy menejment tizimidagi o'rni va ahamiyati, moliyaviy menejmentning mexanizmi ularning o'zaro o'xshashlik tomonlari, hamda bularni moliyaviy menejmentning faoliyatida tutgan o'rniga alohida e'tibor berish lozim. Chunki, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda korxonalar moliyasini boshqarish, moliyaviy mexanizm yordamida amalga oshiriladi.

Moliyaviy mexanizm – bu moliyaviy munosabatlarni tashkil qilish, moliyaviy resurslarni shakllanishi va foydalanish usullarining yig'indisi bo'lib, jamiyat tomonidan, jamiyatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish uchun, qulay shart-sharoit yaratib berish maqsadida foydalaniladi. Moliyaviy mexanizm ham moliya tizimining tuzilishi singari quyidagi ikkita yirik sohaga bo'linadi:

- xo'jalik sub'ektlarining moliya mexanizmi;
- davlat moliyasining mexanizmi.

Korxonalar moliyaviy mexanizmi – bu moliyaviy resurslardan foydalanish usullari hamda korxonalar moliyasini tashkil qilish shakllari hisoblanadi. Korxonalar, firma, kompaniyalarda moliyaviy resurslardan foydalanish jarayoniga to'xtaladigan bo'lsak, bunda moliyaviy menejer tomonidan ushbu jarayon, turli moliyaviy usullarni (metodlarni), richaglarni, dastaklarni, tamoyillarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Moliyaviy metodlar – bu moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish shakli, uning xo'jalik va ishlab chiqarish jarayoni bilan o'zaro bog'liqligidir. Korxonalarda u yoki bu moliyaviy metodlarning qo'llanilishi yordamida xo'jalik jarayonidagi yuz berayotgan moliyaviy munosabatlarga, moliyaviy resurslarning harakatini boshqarish va moliyaviy ko'rsatkichlarning tahliliy natijalaridan kelib chiqqan holda

ulardan foydalanishni samaradorligini baholashga ta'sir ko'rsatish mumkin. Korxonalar moliyasini boshqarishda foydalaniladigan metodlarga quyidagilar kiradi: moliyaviy rejalashtirish, moliyaviy tahlil, moliyaviy nazorat, investitsiyalash, sug'urtalash, kredit operatsiyalari, narxlarni shakllantirish, soliqlar, hisob-kitoblar tizimi, rag'batlantirish va boshqalar.

Moliyaviy menejmentda moliyaviy dastak tushunchasini korxonaning har qanday turdagi tuzilgan shartnomalari deb tushuniladi, qaysiki buning natijasida bir vaqtning o'zida, biron bir korxonada moliyaviy aktivlarni ko'payishi va boshqa korxonada esa moliyaviy majburiyatlarni yuzaga kelishi tushuniladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak qarzdorlik bo'yicha guvohlik beruvchi, sotuvchi sotish jarayonida o'zini moliyalashtirishni ta'minlovchi, har qanday xujjatdir.

Faqat o'z mablag'laridan foydalanuvchi korxonada o'z mablag'larining) rentabelligini ularning iqtisodiy rentabelligining 2/3 qismga cheklab qo'yadi ya'ni

$$O'MR=2/3IR$$

Bunda O'MR- o'z mablag'larining rentabelligi; IR- iqtisodiy rentabellik

Kredit yoki qarz mablag'laridan foydalanuvchi korxonada o'z va qarziy mablag'larining nisbati hamda foiz stavkasining darajasiga bog'liq ravishda o'z mablag'larining rentabelligini yo oshiradi yoki kamaytiradi. Bunday sharoitda moliyaviy richag samarasi vujudga keladi ya'ni

$$O'MR = 2/3 IR + MRS.$$

Bunda MRS- moliyaviy richag samarasi

• Moliyaviy richag samarasi odatda iqtisodiy rentabellik bilan qarzga olingan mablag'lar "baxosi" (Foizning o'rtacha stavkasi) o'rtasidagi farq natijasida vujudga keladi

• Foizning o'rtacha stavkasini hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin

$$FO'S = (XMX : QMUS) \times 100.$$

• FO'S-foizning o'rtacha stavkasi

• XMX – Xaqiqatdagi moliyaviy xarajatlar(foiz xarajatlari)

• QMUS-qarz mablag'larining umumiy summasi

Richag samarasining tarkibiy qismlarini birlashtiramiz va natijada MRS hosil bo'ladi

• $MRS = 2/3(IR - FS) * QM / O'M$

•Masalan agar korxonada IR 18% ga, FS 16% ga qarz mablag'lari 750000 ni, o'z mablag'lari 250000 ni tashkil etsa, moliyaviy richag samarasi

$$\bullet \text{MRS} = \frac{2}{3}(18\% - 16\%) \frac{750000}{250000} = 4\%$$

•Korinib turibdiki rivojlangan bozor mexanizmida qarz mablag'laridan foydalanish yuqori samaraga olib keladi

Moliyaviy dastaklar yordamida moliya bozoridagi har qanday operatsiyalar amalga oshiriladi. Korxonalar faoliyatida ularni qo'llamasdan turib, qo'shimcha moliyaviy resurslar yoki kapital jalb qilish, moliyaviy investitsiyalarni amalga oshirish, kontragentlar yoki boshqa xo'jalik sub'ektlari bilan o'zaro hisob kitoblarni amalga oshirish mumkin emas. Moliyaviy dastaklar birlamchi va ikkilamchi turlarga bo'linadi. Birlamchi moliyaviy dastaklarga quyidagilar kiradi: joriy operatsiyalar bo'yicha debitorlik va kreditorlik qarzlari, kreditlar, aksiya, obligatsiyalar, va veksellar. Ikkilamchi moliyaviy dastaklarga esa: moliyaviy opsiyalar, fyucherslar, forvard shartnomlari, foizli va valyutaviy svoplar kiradi. Har qanday jamiyatda korxonalar xo'jalik faoliyatini oqilona tartibga solish va ular faoliyatini samarali yuritish qonuniy va huquqiy normalarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bizga ma'lumki, korxonalar moliyaviy faoliyatini yuritish, ya'ni boshqacha aytganda xo'jalik sub'ektlarining tashkil qilinishidan ularning butun faoliyat davrlarini qamrab oluvchi jarayon bosqichi, davlat tomonidan belgilangan aniq bir chora tadbirlar, dasturlar, qonunlar, yo'riqnomalar va shu kabilar orqali tashkil qilinadi va tartibga solinadi.

Nazorat uchun savollar

- 1.Moliyaviy menejmentning axborot ta'minot tizimi asosiy vazifalarini aytib bering?
- 2.Tijorat tashkilotlarining turlarining moliyaviy faoliyatini tushuntirib bering?
- 3.Tijorat tashkilotlarining pul oqimlarini rejalashtirish va prognozlashtirish.

6. KORXONALARDA MOLIYAVIY REJALASHTIRISH.

6.1.Moliyaviy rejalashtirishning iqtisodiy mohiyati va nazariy jihatlar

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar, firma va kompaniyalarning xo‘jalik-moliyaviy boshqaruv tizimiga yangicha yondoshishni ta‘qozo etadi. Korxonalarining iqtisodiy mustaqil va moliyaviy barqaror faoliyat ko‘rsatishlari, ularda boshqaruvni to‘g‘ri tashkil qilish, mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni oqilona yo‘lga qo‘yish, fan va texnika yangiliklaridan, yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish, moliyaviy boshqaruv va moliyaviy rejalashtirishni to‘g‘ri tashkil etilishi kabi bir qator omillarga bog‘liq. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiylashtirish, qo‘shma korxonalar tuzish, korxonalarini ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish, kichik hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga bog‘liqdir. Har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalarda dastlab ish faoliyatini tashkil etish, kelgusida ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishni samarali boshqarish va moliyaviy barqarorlikka erishishda biznes rejaning o‘ni muhim ahamiyat kasb etadi.

“Rejalashtirish” tushunchasining ma‘no-mazmunini yanada umumiyroq bo‘lgan va xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar faoliyatini muvofiqlashtirishning ob‘ektiv zarurligi va imkoniyatini anglatuvchi “rejalilik” orqali aniqlash mumkin. Haqiqatdan ham rejalashtirish amaliyotda rejalilikni amalga oshirishni, ya‘ni balanslilik (muvozanat) va proporsionallilikka (mutanosiblikka) erishish bo‘yicha ongli faoliyatni bildiradi. Shu ma‘noda, moliyaviy resurslarning balanslilikini (muvozanatini) va proporsionalliligini (mutanosibligini) ta‘minlashga qaratilgan faoliyatga moliyaviy rejalashtirish deyiladi.

Bunda balanslilik (muvozanat) davlatning ixtiyorida bo‘lgan moliyaviy resurslar va xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlarning ixtiyorida (qo‘lida) qolgan daromadlar o‘rtasidagi optimal nisbatni bildiradi. Proporsionallilik (mutanosiblik) esa korxonalar, xo‘jalik tarmoqlari, mintaqalar va davlat sub‘ektlari bo‘yicha daromadlarning soliq to‘languncha va soliq to‘langandan keyingi o‘lchamlari (miqdorlari) o‘rtasidagi oqilona nisbatdan iborat. Ana shu nisbatni ko‘paytirish yoki

kamaytirish orqali davlat ularning rivojlanishini rag'batlantirish yoki cheklab qo'yishi mumkin.

R.Breyli va S.Mayersning fikricha moliyaviy rejalashtirish jarayoni o'z ichiga quyidagilarni oladi¹.

- investitsion imkoniyatlarning tahlili va korporatsiya ixtiyoridagi mablag'lardan moliyalashtirish imkoniyatlarining tahlili;

- qabul qilinayotgan qarorlarning oqibatlarini bashoratlash yoki oldindan ko'ra olish;

- bir nechta variantlardan eng optimal sifatida qabul qilingan qarorlarning rejaga kiritilishini asoslay olinishi;

- rejada belgilangan ko'rsatkichlar bilan korporatsiyalar tomonidan erishilgan natijalarning nisbatini baxolash

Umumiy va oddiy ko'rinishda, moliyaviy rejalashtirish deyilganda moliyaviy rejalarni tuzish va amalga oshirish jarayoni nazarda tutiladi. Moliyaviy rejani, xuddi uni ishlab chiqish, yaratish yoki tuzish jarayoni kabi moliyaviy ko'rsatkichlarni ijodiy tahlil qilish, umumlashtirish va o'zaro bog'lash tizimi sifatida qarash kerak. Amaliyotda tez-tez foydalaniladigan rejalashtirish ma'lumotlarini, masalan, korxonalar faoliyatining shakliy modelini ishlab chiqish va shu asosda moliyaviy ko'rsatkichlarning rejali tizimini aniqlashni, moliyaviy rejalashtirishning ishchi sxemasi sifatida qarash mumkin. Shuni nazarda tutish kerakki, moliyaviy rejalashtirish jarayonida u yoki bu sub'ekt faoliyat ko'rsatishi moliyaviy ta'minlanishining hayotiychanligini oshiruvchi noshakliy omillar inobatga olinishi kerak.

"Moliyaviy rejalashtirish" tushunchasi o'z ichiga quyidagilarni oladi: taraqqiyotning asosiy tendentsiyalarini aniqlash va moliyaviy tahlil qilish; jalb qilingan mablag'lar va vaqtincha bo'sh turgan mablag'larni joylashtirish menejmenti va boshqalar.

Quyidagilar moliyaviy rejalashtirishning asosiy vazifalari hisoblanadi:

- ishlab chiqarish, investitsion va moliyaviy faoliyatlarni kerakli bo'lgan moliyaviy resurslar bilan ta'minlash;

- pul mablag'laridan iqtisod qilib, tejab-tergab foydalanish hisobidan korxonaning foydasini oshirish bo'yicha ichki rezervlarni qidirib topish;

- kapitalni samarali joylashtirish yo'llarini aniqlash, undan oqilona va samarali foydalanishni baholash;

¹ Bocharov V., Leontev V. Korporativniye finansi. – SPB.: Piter, 2004. – 592 s.

- kontragentlar bilan optimal moliyaviy munosabatlarni o'rnatish;
- korxonaning moliyaviy ahvoli, to'lovga qobilligi va kreditga layoqatliligi ustidan nazorat o'rnatish.

Bozor munosabatlariga o'tilganiga qadar moliyaviy rejalashtirishning mazmuni korxonalarda sof operativ vazifalarni – markazlashtirilgan iqtisodiyot amal qilganligi uchun etarli darajada formal bo'lgan korxonalarining besh yillik moliyaviy rejalardagi ko'rsatkichlarni ishlab chiqish, istiqbolga mo'ljallangan rejalarning loyhasini baholash, korxonaning yillik moliyaviy rejalarni tuzish kabilarni hal etishga qaratilgan edi. Bunday amaliyotning hukm surganligi korxonalar moliyaviy xizmatlarining obro'yiga obro' qo'shmas, chunki ularga hech narsa bog'liq emas edi. Bozor iqtisodiyotida moliyaviy xizmatlarning roli tubdan o'zgaradi. Ular korxonalar rivojlanishini faol va ta'sirchan boshqaradi va bir vaqtning o'zida, shu rivojlanishning yo'nalishi va sifatini nazorat qiladi. Hozirgi sharoitdagi moliyaviy rejalashtirish barcha zaruriy harakatlarni oldindan ko'zda tutishgina (ko'ra bilishgina) emas. Bu tegishli ishlarni amalga oshirish jarayonida yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan har qanday kutilmagan holatlarni ko'ra olish qobiliyati hamdir.

Albatta, xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'z faoliyatidagi barcha risklarga barham bera olmaydi. Lekin u ana shu risklarni samarali oldindan ko'ra bilish yordamida boshqarish imkoniyatiga ega. Moliyaviy rejalashtirish jarayonining quyidagi asosiy bosqichlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatining moliyaviy natijalarini tadqiq etish;
- operativ rejalarning o'zgarishi asosida moliyaviy hisobotlarning bashorat variantlarini ishlab chiqish;
- o'z reja topshiriqlarining bajarilishini ta'minlash uchun xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy resurslarga bo'lgan konkret ehtiyojlarini aniqlash;
- moliyalashtirish manbalari (shu jumladan, o'z va tashqi manbalarning) va ularning tarkibiy tuzilishini bashoratlash;
- xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasini boshqarishning tizimini yaratish va uni ushlab turish (qo'llab-quvvatlash);
- shakllantirilgan rejalarni operativ o'zgartirish tartibini (protsedurasini) ishlab chiqish.

Moliyaviy rejalashtirishni quyidagi ikki asosiy turga bo'lish mumkin:

Strategik moliyaviy rejalashtirish o'z ifodasini strategik moliyaviy rejalarda topadiki, u tashqi va ichki muhitda o'zgarayotgan xo'jalik yuritish sub'ekti moliyaviy taraqqiyotining ko'p variantli bashoratidan iboratdir.

Strategik moliyaviy reja, hech bo'lmaganda, quyidagi savollarga aniq javob bermog'i lozim: xo'jalik yurituvchi sub'ekt uchun talab qilinadigan kapitalning o'lchami qanday, u qaysi manbalar hisobidan va qanday muddatlarda jalb qilinadig' bu kapitaldan qanday qilib foydalaniladig' o'z kuchiga ishongan holda xo'jalik yurituvchi sub'ekt rivojlanishi mumkinmig' Agar yo'q bo'lsa, moliyaviy resurslarni jalb qilishning manbalari qandayg' xo'jalik yurituvchi sub'ekt pul mablag'lari tushumi, ishlab chiqarishning rentabelligi va investitsiyalar daromadligining qanday darajalariga chiqishi mumkin va qay muddatlardag'

O'z navbatida, joriy moliyaviy rejalashtirishning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish, investitsion, marketing, ilmiy-loyihaviy va qidiruv faoliyatlarini hamda sotsial loyihalarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan moliyaviy resurslarning hajmi va ularning manbalarini aniqlash;

- mahsulotni (ishni, xizmatni) ishlab chiqarish va realizatsiya qilish tannarxini rejalashtirish;

- pul oqimlarini rejalashtirish;

- butun xo'jalik yurituvchi sub'ekt doirasida foydani rejalashtirish (bashoratlash);

- investitsiyalarning daromadlilikini rejalashtirish.

- Ma'lum bir muddatni qamrab olishiga qarab, moliyaviy rejalar quyida ikki guruhga bo'linishi mumkin:

Uzoq va qisqa muddatli moliyaviy rejalar bir-birlaridan nafaqat o'zining qamrab olish gorizonti bo'yicha, balki rejalashtirish maqsadlariga ko'ra ham farqlanadi. Agar uzoq muddatli moliyaviy rejalarining (rejalashtirishning) bosh maqsadi moliyaviy barqarorlik nuqtai-nazaridan firma kengayishining yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan sur'atlarini aniqlash bo'lsa, qisqa muddatli moliyaviy rejalarining (rejalashtirishning) bosh maqsadi firmaning doimiy to'lovga qobilligini ta'minlashdan iboratdir.

Alohida olingan xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy rejasi unga tegishli bo'lgan biznes-rejaning tarkibiy qismi hisoblanadi. Unda marketing, operativ faoliyat, mulkka egalik huquqi va korxonalar faoliyat

ko'rsatishining boshqa yo'nalishlari (aspektlari) qiymat ko'rsatkichlarida ifodalanadi. Moliyaviy reja korxonaga butun faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlashning instrumenti sifatida maydonga chiqadi va bir vaqtning o'zida, shu faoliyatning moliyaviy natijalarini xarakterlaydi. Biznes-rejaning tarkibida moliyaviy reja quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ishlab chiqiladi:

- bozorlarni va ko'zda tutilayotgan sotuvlar hajmini o'zlashtirishning loyihaviy ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;

- tannarxning turli ko'rinishlarini (to'liq, ishlab chiqarish, to'g'ri va boshqalar) hisob-kitob qilish. Bu erda marketing tadqiqotlari, reklama, bozorlarni o'zlashtirish xarajatlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi;

- pul mablag'larining yillik oqimini loyihalashtirish va moliyaviy natijalarni aniqlash. Bu tushumlarning kelib tushishi, debitorlik va kreditorlik qarzlarning o'zgarishi, moliq to'lovlarini optimallashtirish va boshqalar bo'yicha dinamikalarining bashorat qilinishini taqozo etadi. Shu erning o'zida foydaga oid hisob-kitoblar korxonaning joriy istiqboldagi salohiyati bilan, shuningdek biznes-rejaning boshqa bo'limlarida aniqlanadigan cheklanmalar bilan muvofiqlashtirilishi kerak;

- zaruriy investitsiyalarning hajmi, ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha moliyaviy resurslarning hajmi, ularning samaradorligi va foydaga ta'sirini aniqlash va boshqalar.

Umuman olganda, moliyaviy rejalarning ko'rsatkichlari davlatning moliyaviy ahvolini tahlil qilish uchun boshlang'ich material hisoblanadi, istiqboldagi (istiqbol uchun) rejalashtirishning informatsion asosi bo'lib xizmat qiladi. Moliyaviy rejalar tizimi moliyaviy resurslar manbalarining (jismoniy va yuridik shaxslar daromadlari) tarkibiy tuzilishidagi o'zgarishlarning ob'ektiv ravishda o'zaro bog'liqligi va uzoq muddatli tendentsiyalarini, shuningdek kelajakda bu tendentsiyalar rivojlanishiniga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillarni aniqlashga imkon beradi.

Moliyaviy rejalashtirishni moliyaviy bashoratlansiz tasavvur etib bo'lmaydi. U yoki bu davr mobaynida davlatning mumkin bo'lgan moliyaviy ahvolini (holatini) oldindan ko'ra bilish va moliyaviy rejalarning ko'rsatkichlarini asoslashga moliyaviy bashoratlash deyiladi. Nazariya va amaliyotda moliyaviy bashoratlash ikkiga ajratiladi:

- o'rta muddatli (5-10 yillik) moliyaviy bashoratlash;

- uzoq muddatli (10 yildan ortiq) moliyaviy bashoratlash.

Moliyaviy bashoratlash moliyaviy rejalarni tuzish bosqichidan oldin sodir bo‘ladi. Unda jamiyatning ma’lum bir davrdagi taraqqiyotiga bag‘ishlangan moliyaviy siyosatning konsepsiyasi ishlab chiqiladi. Moliyaviy bashoratlashning bosh maqsadi bashoratlanayotgan davrda haqiqatda mavjud bo‘lishi mumkin bo‘lgan moliyaviy resurslarning real hajmi, ularni shakllantirish manbalari va ulardan foydalanishni aniqlashdan iborat. Moliyaviy bashoratlarni moliya tizimi organlariga moliya tizimini rivojlantirish va takomillashtirishning, moliyaviy siyosatni amalga oshirish shakllari va metodlarining turli-tuman variantlarini belgilashga imkon beradi. Shu ma’noda, moliyaviy bashoratlarni moliyaviy siyosatni ishlab chiqishning zaruriy elementi va bir vaqtning o‘zida muhim bosqichi bo‘lib hisoblanadi. Ular yordamida moliya tizimining barcha sub’ektlari oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni echishning turli variantlari ishlab chiqiladi. Demak, korxonalarda istiqbolli moliyaviy rejalashtirish jarayonlarini ishlab chiqishda bashoratlash tizimiga, hox makroiqtisodiy hox mikroiqtisodiy nuqtai nazardan alohida e’tiborni qaratish lozim.

6.2.Moliyaviy rejalashtirishning uslubiy asoslari va tamoyillari

Korxonalarda korporativ moliyaviy rejalashtirishni tashkil etishda asosiy e’tiborli jihatlardan biri, uning uslubiy asoslari va tamoyillarini to‘g‘ri o‘rganish hisoblanadi. Ishimizning ushbu paragrafi doirasida moliyaviy rejalashtirishning asosiy xususiyatlarini tadqiq etamiz.

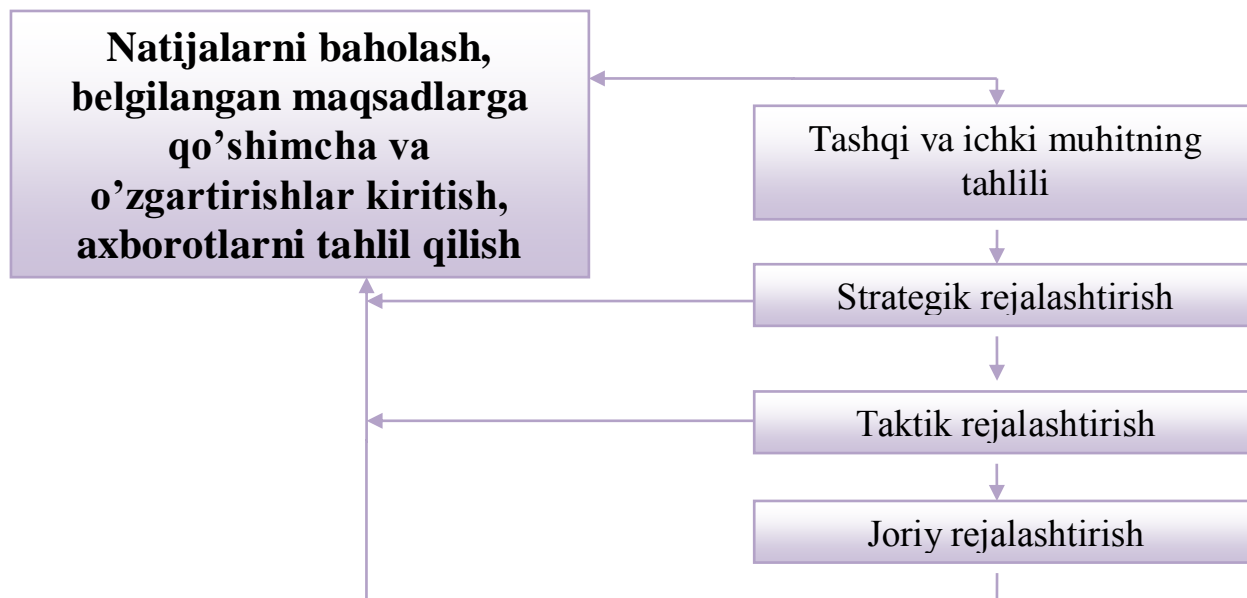
Iqtisodchi olimlar F. Li Cheng va D.I. Finnertilarning fikricha, korporativ moliyaviy rejalashtirish dividend, moliya va investitsiya siyosatini tahlil qilish, pirovard natijalarini bashorat qilish, ularni korporatsiyalar iqtisodiy muhitiga ta’sirining oqibatlari va loyihalarni tanlashda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni boshqarish bo‘yicha qarorlarni qabul qilish jarayonlari tushuniladi².

Rus iqtisodchi olimi I.Ya.Lukasevichning fikricha korporativ moliyaviy rejalashtirish jarayoni quyidagi mexanizm orqali amalga oshiriladi (4.1-rasm).

Rejalashtirish uslubiyoti, bu – iqtisodiyotni boshqarishning turli bo‘g‘inlarida, jumladan, korxonalarni boshqarishda rejalarni ishlab chiqish usullari majmuasidir. Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar

² Bocharov V., Leontev V. Korporativniye finansi. – SPB.: Piter, 2004. – 592 s.

o'z faoliyatini rejalashtirishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Biroq bu rejalashtirishning tekshirib ko'rilgan va foydali usullaridan voz kechishni anglatmaydi. Bugungi sharoitlarda ham korxonalar faoliyatini rejalashtirish texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar, progressiv norma va normativlar, iqtisodiy tahlil, muqobil variantlarni tanlashga asoslanadi.

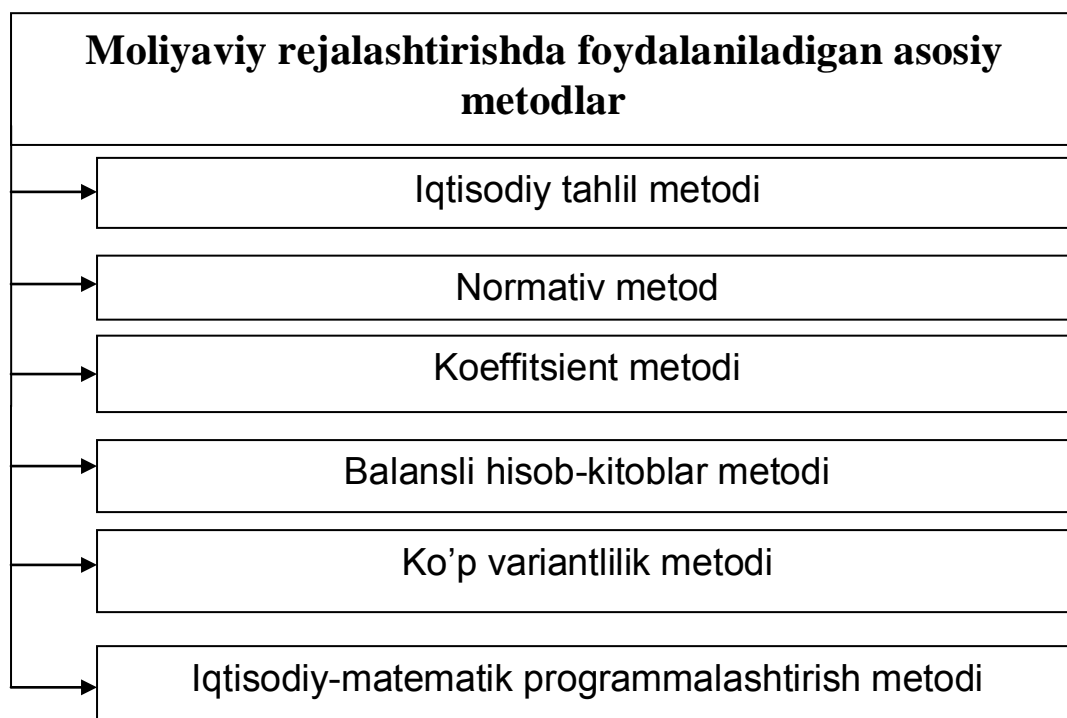

6.1-rasm. Korporatsiyalarda moliyaviy rejalashtirish jarayoni

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: iqtisodiy tahlil, balansli hisob kitoblar va pul oqimlari usuli, normativ, ko'p variantlilik, iqtisodiy matematik modellashtirish usuli va boshqalar (4.2-rasm).

Yuqorida rasmdan ko'rinib turibdiki moliyaviy rejalashtirish usullari xilma xil bo'lib, quyida biz ularni ayrimlariga to'xtalib o'tishga xarakter qilamiz.

Hozirgi paytda balans usulining ahamiyati oshib bormoqda. Ushbu usulning mohiyati, o'zaro aloqada bo'lgan ko'rsatkichlarni solishtirish bilan ifodalanadi. Balans usuli asosida korxonaning ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish quvvatiga bo'lgan talablari va ularning manbalari aniqlanadi. Bundan kelib chiqqan holda moddiy balans, ishlab chiqarish quvvatlari balansi, ishchi kuchi balansi, ish vaqti balansi, qiymat balansini ajratib ko'rsatish mumkin. Balanslar, qoidaga ko'ra, ehtiyojlar va ularga mos keluvchi resurslarning mavjudligi yoki manbalarini o'z ichiga oluvchi, o'zaro moslashuvchi jadval shaklida tuziladi.

6.2-rasm. Moliyaviy rejalashtirishda foydalaniladigan metodlar (usullar)

Balans usuli normativ usuli bilan birgalikda qo'llanadi. Normativ usulida resurslarni sarflashning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan eng yuqori va eng quyi chegaralari aniqlanadi. Bunda ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etishda norma va normativ kabi tushunchalardan foydalaniladi.

Norma (me'yor) – bu, belgilangan sifatdagi mahsulot birligi (ish, xizmat) tayyorlash uchun sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir. Agar resurslardan foydalanish normalarini kamaytirish mahsulot sifatining pasayishiga yoki belgilangan standartlar talablarining buzilishiga olib keladigan bo'lsa, u holda bu normalarni kamaytirish mumkin emas.

Normativ – bu, nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlar yordamida aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning har bir maydon birligi, og'irlik birligi, hajm birligiga sarflanishini tavsiflab beradi. Masalan, asosiy fondlarning birlik qiymatiga mahsulot ishlab chiqarish (fond qaytimi), sutning moylilik, vinoning spirtlilik darajasi (foizlarda), avtomashinaning bosib o'tgan yo'li, avtomobil shinasining ekspluatatsiyasi va hokazo. Norma va normativlar progressiv tavsifga

ega bo'lishi, ya'ni ularni ishlab chiqishda zamonaviy fan, texnika va texnologiya rivojlanishining darajasi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish hamda ilg'or korxonalarining tajribalarini hisobga olish zarur. Shuningdek, ular doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishi, eskirgan norma va normativlar yangi, xo'jalik hayoti va davr talablariga javob beruvchi norma va normativlar bilan almashtirilishi lozim.

Norma va normativlar quyidagi asosiy guruhlar asosida ishlab chiqiladi:

- tirik mehnat xarajati normalari (mahsulot biriligiga sarflanuvchi ish vaqti normasi, vaqt biriligidan ishlab chiqarish normasi, xizmat ko'rsatish normasi, miqdor normativi);

- moddiy xarajat normalari (xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya, butlovchi qismlar);

- ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari (ishlab chiqarish siklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish zahiralari va hokazo);

- mehnat vositalaridan foydalanish normalari (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar, qurilmalar);

- korxonalar, tseklar, asbob-uskunalarining loyiha quvvatiga chiqish vaqti normalari.

Ko'rinib turibdiki, rejalashtirish juda murakkab va mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, korxonalar faoliyatining resurslar xarajatini normalashtirishdan to'liq mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilishgacha barcha ko'rsatkichlarini inobatga oladi.

Bugungi kunda bozor iqtisodiyoti korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatini rejalashtirish va ratsional boshqarish tizimi hamda maksimal ravishda qulay sharoitlarni yaratmoqda. Bunday sharoitlarda rejalashtirish bozor iqtisodiyoti va bozor munosabatlarining barcha imkoniyatlaridan foydalanishga xizmat qilishi lozim. Korxonalar faoliyatini umuman emas, balki har bir muayyan holdagi vazifalarni hal qilishga yo'naltirgan holda rejalashtirish zarur. Buning uchun rejalashtirishning ilmiylik, komplekslik, uzluksizlik, optimallik, moslashuvchanlik kabi tamoyillariga tayanish zarur.

Korxonalar, ayniqsa, agar u yirik bo'lsa, asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi tseklardan iborat bo'lib, ularning har biri faqat o'ziga xos bo'lgan vazifani bajaradi va shunga mos holda faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishning o'ziga xos xususiyatiga ega bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda etakchi bo'g'inni ajratib ko'rsatish rejalashtirishning

asosiy tamoyillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Bunda korxonaning asosiy ishlab chiqarish vazifalari bajarilishini ta'minlovchi bo'linmasini rivojlantirishga ko'proq e'tibor qaratiladi. Masalan, bunday bo'g'in sifatida mashinasozlik zavodida yig'uv tsexi, to'qimachilik kombinatida yigiruv va to'quv tsexlari, qandolatchilik fabrikasida tayyor masulot tsexini ko'rsatish mumkin.

Etakchi bo'g'inni ajratib ko'rsatish korxonaning barcha bo'linmalarini birgalikda kompleks ravishda rivojlantirishni ko'zda tutadi. Chunki busiz rejalashtirish bir tomonlama bo'lib qolishi hamda ishlab chiqarishni tashkil etishda "tor joylar" va disproportsiyaning vujudga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli korxonada faoliyatining iqtisodiy-ishlab chiqarish rejasi ko'rsatkichlari va bo'limlarining o'zaro aloqada bo'lishini hamda kompleks rejalashtirishni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu erda ham rejalashtirishning balans usuli katta ahamiyatga ega.

Rejalashtirishning yana bir muhim tamoyili ilmiylik bo'lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini hisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli mehnat va mahsulotga aylangan mehnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxonada xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko'maklashadi. Komplekslik tamoyili ishlab chiqarishni, birinchidan, zamon va makonda, ikkinchidan, ishlab chiqarishni boshqarishning gorizont va vertikalida, uchinchidan, ishlab chiqarishning resurs asoslarini ta'minlashda, to'rtinchidan, ishlab chiqarishdagi "tor joylarni" hisobga olish va ularni yo'qotish chora-tadbirlarida, beshinchidan, xodimlarning o'z mehnatlari natijasidan moddiy va ma'naviy qoniqishida, oltinchidan, korxonaning mo'ljallanayotgan daromad yoki foyda olishini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Proportsionallik nafaqat ishlab chiqarishni rejalashtirishda, balki ishlab chiqarishni boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zarur proportsiyalarga amal qilish ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining tsexlar va ish joylari bo'yicha hamda ishlab chiqarish bosqichlarida to'g'ri taqsimlanishiga va ulardan to'g'ri foydalanishga ko'maklashadi. Proportsiyalarga amal qilmaslik esa, aksincha, ishlab chiqarishning ba'zi uchastkalarda kuchayib, boshqalarida pasayishiga, ya'ni disproportsiyalarning vujudga kelishiga hamda korxonalarning nomaqbul tarzda faoliyat yuritishiga sabab bo'ladi. Zaruriy

proportsionallikni ta'minlashda ishlab chiqarishni tashkil etishni texnik-iqtisodiy normalashtirish katta rol o'ynaydi.

Rejalashtirishning uzluksizligi ishlab chiqarishni va umuman, korxonada faoliyatini tashkil etishning muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyil amalda joriy rejalarning istiqboldagi rejalar bilan, istiqboldagi rejalarning esa bashoratlari (prognoz) bilan bog'liq bo'lishida o'z aksini topadi. Boshqacha qilib aytganda, rejalashtirish qisqa muddatli tavsifga ega bo'lgan indikativ reja tabiatiga mos kelmovchi, yanvardan martgacha yoki martdan dekabrgacha, ya'ni "...dan" "...gacha" tamoyili asosida amalga oshirilmasligi lozim. Rejalashtirishning "...dan" "...gacha" tamoyilini inkor qilganda biz avvalo vaqt bo'yicha rejalashtirish uzilishining oldini olishni ko'zda tutamiz. Masalan, o'sha indikativ reja o'z davomiga ega bo'lishi, ya'ni korxonada o'z faolitini yanvar-mart oylariga rejalashtirganda keyingi davrlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vazifalarni ham, albatta, bozor kon'yunkturasi, iste'molchilar manfaati va ishlab chiqarish holatlarining o'zgarishini ko'zda tutishi lozim. Bu vazifa asosan yil davomida amalga oshiriluvchi rejalarni aniqlashtirish va muayyanlashtirish yo'li bilan bajariladi.

Optimallik ham rejalashtirish tamoyillari qatoriga kiradi. Rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan chiqitlar va yo'ldosh mahsulotlardan keng foydalanishni inobatga olgan holda iloji boricha ratsional va unumli foydalanishni ta'minlashi hamda yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo'llarni tanlashi kerak.

Rejalashtirishning optimalligiga iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash mashinalarini qo'llash, rejalarning bir nechta variantlarini ishlab chiqish yordamida erishiladi. Ko'p variantlilik eng tejamkor reja varianti yoki korxonada faoliyati dasturini tanlashga imkon yaratadi.

Moslashuvchanlik rejalashtirishning bozor sharoitlaridagi muhim tamoyili hisoblanadi. U ishlab chiqarish rejalarga o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritish, iste'molchilar va xaridorlar talablarini hisobga olish, ishlab chiqarishning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan pasayishi va inqirozlarning oldini olishga yordam beradi. "Korxonalar to'g'risida"gi qonun ishlab chiqarishni rejalashtirishda ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratadi.

Biroq hech qanday tamoyil, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar ham, o'zidan-o'zi, ya'ni shu tamoyillar uchungina kerak emas. Agar amaliyotda qo'llanmasa bu tamoyillar faqat qog'ozda qolib ketishi yoki oddiy chaqiriq bo'lib qolishi mumkin. Shu sababli korxonada

rahbarining rejalashtirish jarayonini, aniqrog'i, rejaning bajarilishi hamda rejalashtirishning belgilangan va boshqa tamoyillari qanday aks ettirilganligini nazorat qilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Nazorat kerakli natijalarga erishish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan disproportsiyalarni aniqlash va ularning oldini olish, shuningdek, zahiralarni aniqlash va ulardan foydalanish yo'llarini belgilashga imkon berdi. Korxonalarda moliyaviy rejalashtirishning istalgan turi korxonada faoliyatining biron-bir jihatini aks ettiruvchi, umumiy va xususiy, sifat va miqdor ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Bulardan tashqari ayrim iqtisodiy adabiyotlarda moliyaviy rejalashtirishning quyidagi asosiy prinsiplarini ham keltirib o'tadi.

-rejalashtirish (boshqarish)ning umumiy tizimga integratsiyalashuvi prinsipi va korxonada rivojlanishining missiya va umumiy strategiyaga bo'ysunishi;

-muddatlarning o'zaro moliyaviy nisbatdagi munosabati prinsipi – moliyaviy mablag'larning qabul qilinishi va foydalanilishi belgilangan muddatlarda sodir bo'lishi kerak, ya'ni uzoq muddatlarda o'zini qoplaydigan kapital qo'yilmalarni uzoq muddatli qarz mablag'lari hisobiga moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir;

-to'lovga layoqatlilik prinsipi – pul mablag'larining rejalashtirilishi yilning istalgan vaqtida korxonaning to'lovga layoqatliligini ta'minlashi kerak. Ushbu holatda korxonada, qisqa muddatli majburiyatlarni so'ndirishni ta'minlash uchun, etarlicha likvidli asosiy vositalarga ega bo'lishi zarur;

-kapital qo'yilmalarning rentabellik prinsipi – kapital qo'yilma uchun mavjud moliyalashtirish usullaridan (moliyaviy lizing, bank investitsion krediti, loyihaviy moliyalashtirish va boshqa usullar) arzonroq usulni tanlash kerak;

-risklarning balanslashganligi prinsipi – uzoq muddatli xarakterdagi alohida riskli investitsiyalarni o'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirish maqsadga muvofiqdir;

-bozor talabi (ehtiyoji)ni hisobga olish prinsipi – korxonada uchun bozor kon'yukturasi, uning hajmi va undagi raqobatchilar faoliyatini hisobga olish muhimdir;

-benihoya (haddan tashqari) rentabellik prinsipi – minimal risklarda maksimal sermahsullik (foydalilik) ni ta'minlaydigan mablag'larni moliyalashtirish yo'nalishini tanlash maqsadga muvofiqdir.

Umumiy va umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar korxonada ishlab chiqarish rivojlanishining yo'nalishi va darajasini aks ettiradi. Bunday

ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi, mehnat, tannarx va jamg'armalar bo'yicha ko'rsatkichlarni kiritish mumkin.

Xususiy ko'rsatkichlar umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar asosini tashkil qiluvchi alohida elementlarni, masalan, material, yoqilg'i, energiya va shu kabilarning mahsulot tannarxidagi salmog'ini tavsiflaydi. Shuningdek, bu ko'rsatkichlar asosiy ko'rsatkichlar darajasiga ta'sir o'tkazuvchi alohida omillarni ham tavsiflab beradi. Masalan, yordam ko'rsatuvchi ishchilar salmog'ining mehnat, ishlab chiqarishi darajasiga ta'siri; asbob-uskunalar ish bilan ta'minlash koeffitsientining ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi va korxonada ishlab chiqarish dasturining bajarilishiga ta'siri; xom ashyo va materiallardan foydalanish koeffitsientining mahsulot tannarxi pasayishiga ta'siri va hokazolar.

Umumlashtiruvchi hamda xususiy ko'rsatkichlar ikkita kategoriyaga - miqdor (absolyut) va sifat (nisbiy) kategoriyalariga bo'linishi mumkin.

Miqdor ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatini hajm o'lchamida izohlaydi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori, ishlayotgan xodimlar soni va mehnatga haq to'lash fondi, mashina va asbob-uskunalar parki, ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan materiallar miqdori, tsex hamda ish joylari soni va hokazolarni kiritish mumkin.

Sifat ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidagi o'zgarishlarni nisbiy kattaliklar: mehnat mahsuldorligining o'sishi, mahsulot tannarxining bazis davrga (yoki reja hisobotiga) nisbatan foizlarda kamayishi, mahsulotning to'liq tannarxiga nisbatan foizlarda daromad hajmi, korxonada rentabellik darajasining o'sishi va shu kabilarda yordamida tavsiflaydi.

Sifat ko'rsatkichlari aksari hollarda pul qiymatida ifodalanishi sababli, korxonalarining xo'jalik faoliyatini rejalashtirish va tahlil qilish amaliyotida asosiy va aylanma fondlar, asbob-uskunalar, sarflanayotgan yoqilg'i, energiya va boshqa materiallar kabi qiymat ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Qiymat ko'rsatkichlari korxonada faoliyatida qo'llaniluvchi turli xildagi vositalarni statistika va dinamikada taqqoslash imkonini beradi. Bundan tashqari, soliqlar va turli xil to'lovlar hamda korxonada daromadi foizlardan tashqari pul ko'rinishida ham o'lchanadi. Korxonada faoliyatini rejalashtirish korxonada va uning bo'linmalari faoliyatini tahlil qilishdan boshlanishini aytib o'tish muhim. Mazkur tahlil davomida rejaning sifat, miqdor va qiymat ko'rsatkichlari bo'yicha bajarilishiga

baho beriladi hamda talofat va yo‘qotishlar aniqlanib, korxonada faoliyatini yaxshilash bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Aynan shu chora-tadbirlar va yangi maqsadlardan kelib chiqqan holda joriy rejalashtirish amalga oshiriladi hamda yangi reja davriga korxonada faoliyati rejalari ishlab chiqiladi.

6.3. Korxonalarda korporativ baholash amaliyoti va axborot kontrolling tizimlarini joriy etishning amaliy jihatlari

Korxonada moliyaviy menejerlari korporativ moliyaviy rejalashtirishni amalga oshirish jarayonida korporativ baholash usullaridan foydalanish va uni tahlil qilishi lozim bo‘ladi. Korporativ baholash deyilganda korxonalarining mavjud moliyaviy resurslarining foydalilik darajalarini baholash asosida kelajakdagi qiymatini aniqlash tushuniladi.

Korxonalarda korporativ moliyaviy rejalashtirish jarayonini tashkil etishning muhim jihatlardan biri korporativ baholash hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda korporativ baholashning quyidagi ikki xil modelidan foydalaniladi:

1. CAPM (Capital Asset Pricing Model) – kapital aktivlarning qiymatini baholash modeli.

2. WACC (Weighted Average Cost of Capital) – kapitalning o‘rtacha tortilgan qiymatini baholash modeli

CAPM modeli kapital aktivlarni baholash modelidir. Buning ma‘nosi shuki, korxonada yoki korporatsiya kelajakda qanday daromadga erishishi prognoz qilinib, uning aktivlari qaralayotgan holda baholanadi va quyidagi formula orqali topiladi:

$$RR(CAPM) = R_f + (R_m - R_f) \times \beta$$

Bu erda: β - korporatsiyaning risk indeksi;

R_f - risksiz qaytim;

R_m – bozor risk premiumi;

WACC modeli kapitalning o‘rtacha tortilgan qiymati modelidir. U quyidagi formula orqali topiladi.

$$RR(WACC) = \frac{D}{D + E} \times C_D \times (1 - T) + \frac{E}{D + E} \times C_E$$

Bu erda: D – qarz mablag‘lari ulushi;

E – o‘z mablag‘lari ulushi;

C_e - o‘z mablag‘lari narxi;

C_d - qarz mablag'lar narxi;

T - korporatsiya soliq stavkasi.

Korporativ baholashning asosiy vazifalaridan biri bu – mavjud moliyaviy risklilik darajasida xususiy kapitla rentabellik darajasini maksimallashtirish hisoblanadi hamda vazifa bir qancha metodlar orqali amalga oshiriladi. Ushbu metodlarni biri moliyaviy leverij hisoblanadi. Moliyaviy leverij xususiy kapital rentabelligi koeffitsienti o'zgarishiga ta'sir qiluvchi korxonalar qarz manbalaridan foydalanishni xarakterlaydi va u moliyaviy leverij effekti ko'rsatkichi bilan tavsiflanadi:

$$MFE = (1-S_f) \cdot (A_{YARK} - KF) \cdot QK / XK$$

Bu erda: S_f – foyda solig'i

A_{YARK} - aktivning yalpi rentabellik koeffitsienti;

KF – kredit foizlari;

QK - qarz kapitali;

XK – xususiy kapital.

Masalan: kompaniya aksiyasini ushlab turuvchilar yiliga 5% miqdorida daromad kutishadi (va kompaniya shu yo'l bilan 60% kapitalni shakllantirmoqchi); kompaniya obligatsiyasini sotib oluvchilar 3% miqdoridagi *belgilangan* daromad kutishadi. Korxonalar foyda (daromad) solig'i joriy yil uchun 35%. Kompaniyaning o'rtacha tortilgan kapital bahosi (qiymati)ni hisoblang.

$$WACC = r_{debt} (1 - T) \frac{D}{V} + r_{equity} \frac{E}{V}$$

Ushbu formuladan kelib chiqqan holda quyidagi natijani olishimiz mumkin bo'ladi:

$$WACC = 0.03(1 - 0.35) \cdot (0.4/1.00) + 0.05 \cdot (0.6/1.00) = 0.0378 \text{ yoki } 3.78\%$$

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korporativ moliyaviy rejalashtirishni samarali tashkil etishda dividend siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi muhim sanaladi. Shundan kelib chiqqan holda quyida ushbu yo'nalishning ayrim jihatlariga to'htalamiz. Hozirgi kunda dividendlarni reinvestitsiya qilish rejasi ko'p korxonalar tomonidan aksionerlarga taklif etilmoqda. Bu reja, aksionerlar o'zlarining dividendini avtomatik ravishda reinvestitsiya qilishlari mumkinligini nazarda tutadi. Ushbu rejalarning qatnashchilari korxonalarda har – xildir, chunki aksionerlar olgan dividendlarini o'z hohishlariga binoan pulda olishlari mumkin yoki ularni reinvestitsiya qilishlari mumkun.

Dividend siyosatining faktorlari. Dividend to'lash siyosatiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- imtiyozli aksiyalar bilan bog'liq cheklovlar. Korxonada imtiyozli aksiyalar bilan hisob – kitob qilmagunga qadar oddiy aksiyalarni dividendini to'lab bermaydi.

- kapitalning erroziya qoidasi. Dividendlarning umumiy summasi, balansda ko'rsatilgan taqsimlanmagan foydani summasidan oshib ketmasligi lozim.

- naqd pullarning mavjudligi. Pulli dividendlar naqd pulda to'lanishi mumkin. Bu esa bankda hisob raqamda turgan pullar etishmovchiligiga olib kelishi mumkin va dividend to'lashni cheklashi mumkin. Ammo, foydalanilmagan zayom potentsiali ushbu kamchilikni qoplab ketadi.

- noto'g'ri jamg'arilgan daromad uchun jarima solig'i. Mamlakatlarning boy fuqarolari jamg'argan daromadidan soliq to'lmasligi uchun korporatsiyalardan foydalanishlari mumkin. Shunga ko'ra ko'p mamlakatlar, masalan, AQSH da noto'g'ri jamg'arilgan daromadga qarshi qonunlar mavjud. Agar, soliq xizmati aksionerlarni ortiqcha soliq yukidan ozod qilish uchun korxonada dividendni atayin pasaytirib yozilganini asoslab bera olsa, korxonaga juda katta miqdorda jarima solinadi.

Aksiyalarni qayta sotib olish. Korxonada aksiyalarni ushlab turganlardan o'zini aksiyalarini dividend to'lamasdan ularni qisman sotib olishi ham mumkin, bu aksiyalar portfeli deyiladi. Aksiyalarni sotib olish jarayonida ularni muomaladagi hajmi kamayadi. Agar, bunday harakat korxonani daromadiga zarar yetkazmasa, u holda bir dona aksiyadan qoladigan foyda ham oshadi, bu esa aksiyani bozor narxini ko'tarilishiga olib keladi. Ushbu holatda dividend kapitalning oshishi bilan almashayotganini ko'rishimiz mumkin.

Masalan: Korxonada 44 mln. so'm daromad olish niyatida, summani 50%i (22 mln. so'm) oddiy aksiya egalari oldida taqsimlanishi mo'ljallangan. Muomalada 1 100 000 dona aksiya mavjud. Korxonada 22 mln. so'mni o'zini 100 000 dona aksiyasini xarid qilishga ishlatishi mumkin, ularga 1 dona aksiya uchun 220 so'm taklif qilishi, yoki 20 so'mdan har bir aksiyaga dividend to'lashi mumkin. Aksiyani joriy bahosi 200 so'm. EPS (bitta aksiyaning qiymati)ni aksiyalarni qayta sotib olishga ta'sirini quyidagicha aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} EPC \text{ ning joriy qiymati} &= \text{Umumiy daromad} / \text{Aksiyalar soniga} = \\ &= 44 \text{ mln. so'm} / 1.1 \text{ mln.} = 40 \text{ so'm.} \end{aligned}$$

P/E ning joriy qiymati = $200 \text{ so'm} / 40 \text{ so'm} = 5$ (o'zgarmay qoladi)

EPC 100 000 dona aksiya sotib olingandan keyin =
 $44 \text{ mln. so'm} / 1 \text{ mln} = 44 \text{ so'm}$.

100 000 dona aksiyani sotib olgandan keying kutilayotgan aksiyalarni narxi = $EPC * (P/E) = 44 * 5 = 220 \text{ so'm}$.

Shunday qilib investorlar aksiyalaridan 20 so'm daromadni dividend ko'rishida yoki aksiyalarni narxini oshishidan olishadi.

Amaliyotda har – xil nazariyalarni ishlatish dividend siyosatini 3 xil asosiy ko'rishda shakllanishiga sabab bo'ldi:

- Konservativ;
- Kompromiss;
- Agressiv.

Iqtisodiy kategoriya sifatida dividend moddiy ishlab chiqarish sohasida korxonalar faoliyati jarayonida yaratilgan daromadni aks ettiradi. Agar korxonada ustavida tasdiqlangan bo'lsa, foydaning bir qismi korxonada hodimlari o'rtasida pul mukofoti yoki aksiyalar ko'rishida rag'batlantirish uchun taqsimlanishi mumkin.

Korporativ moliviy rejalashtirishni tashkil etishda axborot kontrolling tizimini tashkil etish va rivojlantirish muhim sanaladi. Ishimizning keyingi qismida axborot kontrolling tizimini joriy etishning amaliy jihatlari xususida to'htalib o'tamiz. Samarali boshqaruv echimlarini ishlab chiqish uchun zarur bo'ladigan qayta ishlanuvchi axborotlarning miqdori beqiyosdir. Yirik masshtabdagi korporatsiyalarni boshqarishdagi muammolar elektron hisoblash texnikasidan keng miqyosda foydalanishni va boshqaruvning axborot tizimlarini ishlab chiqishni taqozo etadi va bu vazifalar natijasida yangi matematik apparat va iqtisodiy-matematik usullarni yaratish vazifasini qo'yadi.

Korporatsiya axborot ta'minotini tahlil qilishni tashkillashtirishga bir qator talablar qo'yiladi. Bular axborotning analitikligi, axborotni keng qamrovda ekanligi, uning birligi, tezkorligi, ratsionalligi va h.k. Axborotning analitikligi shundan iboratki, axborot manbalarining qandayligi va ularning qaerdan olinishidan qat'iy nazar iqtisodiy axborotlar tizimi korporatsiya rahbarining talablariga mos kelishi zarur, ya'ni bu tizim iqtisodiy jarayonlarni har tomonlama o'rganish uchun asosiy omillar ta'sirini aniqlash uchun va ishlab chiqarishning samaradorligini oshirishda ichki manbalarni aniqlash maqsadida korxonada rahbariga zaruriy vosita bo'lishi lozim. Shuning uchun axborot ta'minotining barcha usullari doimiy rivojlanib borishi zarur.

Ushbu tizimlar korporatsiyalarda hisobga olish, rejalashtirish va statistika amallarini bajarishda hozirgi kunda amaliyotda keng miqyosda qoʻllanib kelinmoqda. Korporatsiyalarda boshqaruvchi xodimlar doimiy ravishda hujjatlar shaklini, ularning tarkibini va aylanishini tashkil qilishni oʻrganib chiqadilar hamda maʼlumotlarni toʻplash va saqlashning yangi shakllarini tashkillashtiradilar. Ushbu barcha oʻzgarishlar hisobga olish va rejalashtirish amallari talablariga emas, balki boshqa holatlar boʻyicha ham amalga oshiriladi. Bu oʻzgarishlar boshqaruv echimlarini ishlab chiqish uchun axborot taʼminoti zaruriyatini ifodalaydi. Iqtisodiy axborot tadqiq qilinayotgan jarayonlarni toʻliq va haqqoniy tarzda aks ettirishi lozim. Aks holda tahlil natijalari amaldagi vazifalar natijalariga mos kelmaydi va korporatsiya analitiklari tomonidan taklif etilgan echimlar korporatsiyaga zarar keltirishi mumkin.

Axborot oqimini tashkil qilish boʻyicha keyingi talab turli manbalardan keluvchi axborotlar birligiga qoʻyiladi. Ushbu tamoyildan axborotlarning turli manbalarini taqqoslash va ularni ikkilantirishni yoʻqotish zaruriyati kelib chiqadi. Bu shuni ifodalaydiki, unda har bir iqtisodiy koʻrsatkich faqatgina bir marta rasmiylashtirilishi zarur, olingan natijalardan esa, hisobga olish, rejalashtirish, nazorat qilish va tahlilda foydalaniladi. Tahlilning samaradorligidan natijalar boʻyicha ishlab chiqarish jarayoniga tezkor taʼsir etish imkoniyati mavjudligi namoyon boʻladi. Bunda axborot analitik xodimga zudlik bilan etkazilishi zarur. Ushbu oʻrinda axborotga boʻlgan keyingi talab, yaʼni tezkorlik talabi paydo boʻladi. Axborot tezkorligini oshirish ularni qayta ishlash, aloqa va h.k.larning yangi vositasini tatbiq qilish orqali amalga oshiriladi.

Axborot sifatiga boʻlgan talablar jism va tadqiqot sohasiga, vaqt boʻlagiga, koʻrsatkichlarni hisoblash uslubiyatiga va bir qator boshqa turdagi koʻrsatkichlar boʻyicha belgilanadi. Axborot tizimi samarador boʻlishi va maʼlumotlarni toʻplash, saqlash va ulardan foydalanishda minimal xarajatlar talab qilishi zarur. Ixtiyoriy iqtisodiy jarayonni kompleks tarzda tahlil qilish uchun keng qamrovli axborot talab etiladi. Axborot mavjud emasligida oʻtkazilgan tahlil toʻliq hisoblanmaydi. Axborotni keragidan koʻpligi esa, uni qidirish, toʻplash va echim qabul qilish jarayonini uzaytiradi. Ushbu talabdan axborotning foydali xususiyatlarini oʻrganish zaruriyati paydo boʻladi va ushbu asosda zarur boʻlmagan maʼlumotlarni yoʻqotish va zarur maʼlumotlarni kiritish orqali axborot oqimlarini takomillashtirish amalga oshiriladi.

Axborot tizimi yuqorida ko'rsatilgan talablar asosida shakllanishi va takomillashib borishi zarur hamda korporatsiyalar boshqaruvining amaliyoti va samaradorligini oshirishda zaruriy shart bo'lib hisoblanadi. Korxonaning samarador rivojlanishi uchun menejmentning barcha jabhalarini birlashtiruvchi boshqaruvning kompleks tizimini yaratish zarur. Bunda, birinchidan doimiy menejmentni olib borish muammolari muhim bo'lsa, ikkinchidan axborot tizimini tanlash va tatbiq qilish muammolari dolzarb hisoblanadi. Hozirgi paytda menejerlar faoliyatida yangi axborot texnologiyalari tushunchasini ifodalovchi ko'plab vositalarini ko'rishimiz mumkin. Axborot texnologiyalari deganda, tashkiliy boshqaruv tizimiga tatbiq qilinuvchi ma'lumotlarni qayta ishlashning yangi vosita va usullari to'plami tushuniladi. Bu texnologiyalar texnologik tizimlar bo'lib, axborot mahsulotini maqsadga muvofiq yaratish, uzatish, saqlash va aks ettirishda ifodalanadi. yangi axborot texnologiyalariga o'tish sifat, xizmat ko'rsatish va ishlab chiqarish jarayonlari tezligi ko'rsatkichlariga nisbatan korporatsiyalar faoliyatini zudlik bilan takomillashtirishda o'zining yangi tatbig'ini topmoqda.

Kompleks axborot tizimini shakllantirish.

Korporatsiyalar rivojlanish jarayonida quyidagi muammolarga duch keladilar:

- 1) Boshqaruvning eski usullarida ko'plab xatolar mavjud bo'ladi;
- 2) korporatsiya boshqaruvini nazorat qilish uni murakkablashtiradi, ko'plab xodimlarni jalb etadi va qo'shimcha xarajatlarga olib keladi;
- 3) echimlarni kelishishga ko'p vaqt talab etiladi. Echim qabul qilish uchun ma'lumotlar esa mavjud bo'lmaydi;
- 4) moliyaviy amallar va qabul qilingan echimlar miqdori u yoki bu natijalarga olib keluvchi sabablarga nisbatan ortiq bo'ladi.

Tizimni tanlash va tatbiq qilishda texnik, ma'muriy va tashkiliy masalalarni echish zarur. Korporatsiya faoliyatida axborot tizimini yaratish korxonada xodimlari va axborot texnologiyalarini taqdim etuvchi muassasalarning hamkorlikdagi amallari hisoblanadi. Bunday vazifani bajarish uchun quyidagi amallarni amalga oshirish zarur:

- 1) yaratilayotgan tizimni tadqiq qilish va loyihalashtirish, ya'ni amaldagi holatni va yaratilayotgan xizmatidagi tatbig'ini aniq belgilash;
- 2) axborot tizimini ishlab chiquvchi muassasa ushbu tizimni sozlashni ham amalga oshiradi. Bu o'rinda axborot tizimini xatolarni aniqlash maqsadida testdan o'tkazish zarur;

3) axborot tizimlarini tatbiq etish ikki qismga ajraladi: korporatsiya xodimlari tarkibidan administratorlarni tayyorlash va korxonada bo'linmalarida axborot tizimlari qismlarini ishga tushirish.

Dasturiy-apparat vositalarini va alohida biznes qo'shimchalarini tanlashda qarama-qarshi bo'lmagan va o'zaro kelishgan texnologiyalarni tatbiq qilish lozim. Shu bilan birga axborot tizimlarini ishlatish va ularga xizmat ko'rsatishning yagona texnologiyasiga rioya qilish lozim. Yuqoridagi talablar bilan birga axborot tizimi uchun quyidagi umumiy texnik talablar ham mavjud:

1) Tezkor faoliyat ko'rsatish, ya'ni axborotni qayta ishlashda, qidirishda va kiritishda tizimning aks ta'siri vaqtining juda qisqaligi;

2) ma'lumotlarga ruxsatsiz murojaat etishning himoyasi ishonchliligi va korporatsiya xodimlarining amallarini hisobga olish;

3) ishchi o'rinlarining qulay foydalanuvchi interfeysi;

4) tizimni masshtablash va rivojlanish imkoniyatlari;

5) ma'lumotlarni uzatish tizimida foydalaniluvchi modullarni birlashtirish;

6) avvalgi vaqt mobaynida foydalanilgan ma'lumotlarni yangi tizimga yuborish imkoniyati;

7) tizim faoliyatining yuqori ishonchliligi.

Korporatsiyalar uchun korporativ axborot tizimlarini yaratish uslubi quyidagi umumiy qoidalarni o'z ichiga oladi:

1) Amaldagi algoritmlarni dasturlashsiz berilgan holatlar modellari bo'yicha tizimni yaratish texnologiyasi. Bunday holatda tizimni yaratish amaliyoti shuni ko'rsatadiki, buning natijasida biznes jarayonlari bo'yicha reinjenering amallarini o'tkazmasdan avtomatlashtirish va amaldagi boshqaruv tizimini takomillashtirish kutilgan natijalarni bermaydi va samarasiz hisoblanadi. Korporatsiya faoliyatida dasturiy qo'shimchalardan foydalanish hujjatlar aylanishining yangi shaklini tashkil etilishiga, hujjatlarni hisobga olishga va hisobotlar yozishga o'tishning samarali omili hisoblanadi;

2) tizimni "yuqoridan pastga" yo'nalishi asosida qurish. Agarda korporatsiya holatini avtomatlashtirish haqidagi qaror korporatsiyaning yuqori rahbariyati tomonidan qabul qilingan va ma'qullangan bo'lsa, dasturiy modullarni tatbiq qilish esa bosh korxonalar tomonidan amalga oshiriladi. Bunda korporativ tizimlarni yaratish jarayoni tizimni quyi bo'laklarda birlamchi tarzda tatbiq qilishga nisbatan ancha tez amalga oshiriladi. Ushbu usul va rahbariyatning faol yordami asosida axborot

tizimlarini tatbiq qilish bo'yicha barcha vazifalar kompleksini to'g'ri baholash va rejalashtirilmagan xarajatlarsiz amalga oshirish mumkin;

3) tizimni bosqichlar bo'yicha tatbiq qilish texnologiyasi. Kompleks avtomatlashtirish o'z tarkibiga korporatsiyaning barcha bo'limlarini olganini hisobga olsak, unda bosqichlar bo'yicha tatbiq qilish texnologiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Avtomatlashtirishning birlamchi sohalari bo'lib, yuqori organlar va qo'shma bo'linmalar uchun hisobot hujjatlarini hisobga olish va shakllantirish jarayonini tartibga solish hisoblanadi;

4) kelajakdagi foydalanuvchilarni axborot tizimlarini ishlab chiqishga jalb etish. Birlashtiruvchi korxonada kompleks avtomatlashtirish bo'yicha vazifalar bajarilganda korxonada buyurtmachi bo'linmalarining axborot texnologiyalari bo'yicha amallari o'zgaradi va bu bo'limlarning korporatsiyaning yangi samarador boshqaruv usullariga o'tish jarayonidagi salohiyatlari ortadi.

Bunday tizim modullar va avtomatlashtirilgan ish joylari o'rtasida shunday hamkorlikni o'rnatishlari zarurki, natijada bu hamkorlik foydalanuvchining talablari va texnik imkoniyatlariga javob bersin. Axborot tizimining muhim parametrlari bo'lib, ishonchlilik, masshtablilik va havfsizlik hisoblanadi, shuning uchun bunday tizimlar yaratilishi jarayonida mijoz-server arxitekturasidan foydalaniladi. Bu arxitektura vazifalarni tizimning mijoz va server qismlar o'rtasidagi taqsimlash imkonini beradi va tizimni hal qilinayotgan masalalar xususiyatlarga mos ravishda rivojlanishi va takomillashishini ko'zda tutadi.

Korporatsiyalarni ishlab chiqarishni takomillashtirish yangi texnikalarni va ilg'or texnologiyalarni tatbiq qilishga bog'liq bo'lib, hozirgi paytda asosiy yo'nalishlardan biri hisoblangan biznesni boshqarishda birlashgan axborot tizimlari asosida yangi axborot texnologiyalarini tatbiq etish hisoblanadi. Kichik biznes uchun axborot tizimlarini tatbiq qilish murakkabligi korxonalarining turlichaligi, ishlab chiqarishning turli shaklda amalga oshirilishi va ishlab chiqarilgan mahsulotning keng assortimentlilik hisoblanadi. Kichik biznes sohasida amal qiluvchi korxonalarining hajmlari va amaliy imkoniyatlari asosida ularning xususiyatlarini inobatga olgan holda axborot tizimlarini loyihalashtirish mumkin. Biroq har bir korxonada uchun alohida axborot tizimini yaratish etarli samara bermaydi.

Axborot texnologiyalarini tatbiq qilish bo'yicha zudlik bilan qaror qabul qilish kerakligini ko'plab muassasalar rahbarlari hozirgi paytda his

etmoqdalar. Axborot tizimlarini tatbiq qilish muassasalarga qimmatga tushishi mumkin, lekin amaldagi tartibni saqlab qolish esa undan ham qimmatroq bo'lishi mumkin. Axborot tizimlarini va ularni tatbiq qilish uchun qo'llaniladigan texnik vositalarni korporatsiya faoliyatida tatbiq etish raqobatdosh sharoitda ustunlikka erishish uchun etarli shart emas. Bunday tizimlarning samaradorligi menejmentni takomillashtirishda va biznesning tashkiliy tamoyilida yuqori samara berishi mumkin.

Demak, korporatsiya boshqaruvida tizimli yondashuv asosida axborot texnologiyalari va tizimlarini tatbiq etish boshqaruv sifatini samaradorligini oshirishning asosiy omili hisoblanadi. Axborot texnologiyalari va tizimlari ko'p qirralidir va u aniq sharoitlarda paydo bo'ladi. Korxonalar kompyuter axborot tizimlarini tatbiq qilinishi asosida samaradorligi jihatidan ham farqlanadilar. Ba'zi hollarda axborot tizimlarini malakali tarzda tatbiq etish raqobatdosh ustunlikni berishi mumkin. Masalan, uzoqlashtirilgan korxonalar bo'linmalari faoliyatida hamkorlikni takomillashtirish yoki buyurtmalarni bajarish tezligini oshirish hisobiga axborot tizimlari samaradorligi ortadi. Boshqa hollarda kompyuter texnikasi murakkab vazifalarni bajarishni engillashtiradi va axborotlarni tizimlashtirishga yordam beradi.

Axborotlarni to'plash va taqdim etish.

Hech qanday korxonalar doimiy ravishda tashqi muhit va ishchi sohalaridan doimiy olib turiluvchi va cheklanmagan axborotlarni samarali tarzda qayta ishlash salohiyatiga ega emas. Qabul qilinayotgan axborot boshqa echimlarni qabul qilish uchun yaroqli bo'lishi uchun u kerakli tarzda tanlanishi, qayta ishlanishi va qayta shakllanishi zarur. Korporatsiya rahbarlari tomonidan qabul qilinuvchi echimlarning sifati va ulardan kelib chiquvchi hosilalar ko'p hollarda ular tomonidan qabul qilinayotgan xabarlarining ishonchliligi va ularning qayta ishlash usullariga bog'liqdir.

Korporatsiyalarning hajmi geografik jihatdan katta bo'lishi natijasida yuqorida ko'rsatilgan amallarning bajarilishi murakkablashadi, shu bilan birga bunday masalalarni hal etilishiga milliy va madaniy xususiyatlar hamda korporatsiya menejmentining e'tiborini talab qiluvchi moliyaviy, iqtisodiy va ijtimoiy omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Korporatsiyaning bosh boshqarmasining asosiy maqsadi turlicha bozorlar to'g'risida yuqori sifatli axborotlarni yig'ish, to'plash, qayta ishlash va tahlil qilishdan iborat bo'lib, buning natijasida butun korporatsiya miqyosida menejmentga keng imkoniyatlar yaratiladi.

Korporatsiya bosh boshqarmasi tomonidan axborotlarni to'plash ikki yo'nalishda olib boriladi:

1) Mijozlar va bozor bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'lgan korporatsiya bo'linmalari tomonidan yig'ilgan marketing axborotini qayta ishlash.

2) Bozorlar haqida korporatsiya mutaxassislari tomonidan axborotlarni mustaqil ravishda yig'ish.

Ushbu olingan ma'lumotlar asosida korporatsiya o'z ish faoliyatini takomillashtirish bo'yicha yangi rejalar ishlab chiqadi va ularni amalga oshiradi. Menejerlar axborot texnologiyalari va tizimlariga korporatsiya uchun muhim vosita sifatida qarashlari zarur. Menejerlar o'z faoliyatlari davomida quyidagi vazifalarni uzluksiz ravishda echimlarini izlashlari darkor:

1. Axborot va bilimlarning qanday manbalari korporatsiya uchun doimiy raqobatdoshlik ustunligini ta'minlaydig'

2. Qanday tashkiliy tamoyillar va boshqaruv amaliyoti korporatsiyaning axborot madaniyati va holatiga ta'sir etadig'

3. Korporatsiyalarda hozirgi kunda va kelajakdagi o'zgarishlarni samarali boshqarish uchun mavjud bo'lgan axborot madaniyati va holatlarining to'plamlari qanday samara beradig'

4. Axborot madaniyati va holati hamda o'zgarishlar strategiyasi o'rtasida tafovutni o'rnatish uchun nimalarni o'zlashtirish lozimg'

Menejerlar zimmasiga korporatsiyalarda raqobatdoshlikni saqlash uchun mavjud bo'lgan muammolarni echishda to'liq javobgarlik vazifasi qo'yilgan. Ular ichida eng muhimlari bo'lib, axborot madaniyati va holati hamda o'zgarishlar strategiyasi o'rtasidagi moslikni o'rnatish masalasi hisoblanadi.

3.1 Korxonalarda moliyaviy strategiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasi

Moliyaviy strategiya korxonaning muhim funktsional strategiyalaridan biri bo'lib, tashqi vositalar o'zgaruvchanligi sharoitida uzoq muddatli moliyaviy maqsadlarni shakllantirish, ular muvaffaqiyatini ta'minlashning eng samarali yo'llarini tanlash, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish yo'nalishlarini korrektirovka qilish yo'lida moliyaviy faoliyat va moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishning barcha asosiy yo'nalishlarini ta'minlashni o'zida aks ettiradi.

Korxonaning samarali rivojlanishini ta'minlashda moliyaviy strategiya ishlab chiqish muhim ahamit kasb etadi. Buni quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

1. Ishlab chiqilgan moliyaviy strategiya yaxlit korxonalar va uning alohida tarkibiy bo'linmalari oldiga qo'yilgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning uzoq muddatli va umumiy va moliyaviy maqsadlarni amalga oshirish mexanizmini ta'minlaydi.

2. Moliyaviy strategiya korxonaning real moliyaviy imkoniyatlarini baholash, ichki moliyaviy imkoniyatlardan maksimal foydalanishni va moliyaviy resurslar tezkor aylanuvchanligini ta'minlash imkonini beradi.

3. Moliyaviy strategiya tashqi omillarning tezkorlik bilan o'zgarishi jarayonida paydo bo'ladigan yangi istiqbolli investitsion imkoniyatlarni tezkor amalga oshirish imkoniyatini ta'minlaydi.

4. Moliyaviy strategiya ishlab chiqish nazorat qilinmagan korxonalar rivojlanishining mumkin bo'lgan variantlarida ta'sir qiluvchi tashqi omillarni hisobga oladi va korxonalar faoliyati uchun salbiy oqibatlarni minimum darajaga pasaytirish imkonini beradi.

5. Korxonaning moliyaviy faoliyatini uning raqobatchilari bilan solishtirish orqali afzallik jihatlari taqqoslash imkoniyatini beradi.

6. Aniq moliyaviy strategiya korxonalar moliyaviy faoliyatini strategik, joriy va operativ boshqarishdagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlaydi.

7. Korxonada eng muhim strategik moliyaviy qarorlar ijrosini moliyaviy mentalitetga muvofiqlikda amalga oshirishni ta'minlaydi.

8. Moliyaviy strategiya tizimida muhim moliyaviy boshqaruv qarorlarini aniq mezonlar asosida baholash imkoniyati shakllanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalarda moliyaviy rejalashtirish va uni tashkil etish bosqichlari

2. Aylanma mablag'larning tarkibi va ularni boshqarish siyosati.

3. Korxonalarda pul mablag'lari oqimining mohiyati va ularni baholash usullari.

7. AYLANMA MABLAG'LARNI MOLIYALASHTIRISH JARAYONINI BOSHQARISH

7.1. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi

Korxonada joriy aktivlarini boshqarishni o'z navbatida korxonaning aylanma mablag'larini boshqarish deb aytib o'tsak ham bo'ladi. Aylanma mablag'larni (aktivlarni) boshqarish. Korxonaning aylanma mablag'lari tarkibiga, uning mulkchilik shakli, xo'jalik-moliyaviy faoliyatining turi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda bir qancha elementlar kiritiladi. Korxonada aylanma aktivlarini quyidagi xususiyatlariga ko'ra tasniflashimiz mumkin:

1. Aylanma mablag'larning turlarga ajratilishiga ko'ra:

- xom ashyo, material va yarim tayyor mahsulot zaxiralari;
- tayyor mahsulot;
- debitorlik qarzlari;
- pul mablag'lari;
- boshqa turdagi aylanma mablag'lar

2. Joriy faoliyatda yoki ishlab chiqarish jarayonida qatnashuviga ko'ra:

- ishlab chiqarish sikli jarayonida qatnashuvchi aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot zaxiralari va boshqalar);
- korxonalarining moliyaviy siklida qatnashuvchi aylanma aktivlar (debitorlik qarzlari, pul mablag'lari va boshqalar).

3. Aylanma mablag'larning tarkibida ishtirok etish (funksionirovaniya) muddatiga ko'ra:

- aylanma aktivlarning o'zgaruvchan tarkibi, ya'ni buning tarkibiga mavsumiy xarakterga ega bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etuvchi aktivlar tushuniladi, ushbu turdagi aylanma aktivlar mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga mos ravishda o'zgarib boradi;
- aylanma aktivlarning doimiy tarkibi, ya'ni ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarga bog'liq bo'lmagan, aktivlarning bir qismi.

4. Aylanma aktivlarning shakllanish manbalariga ko'ra:

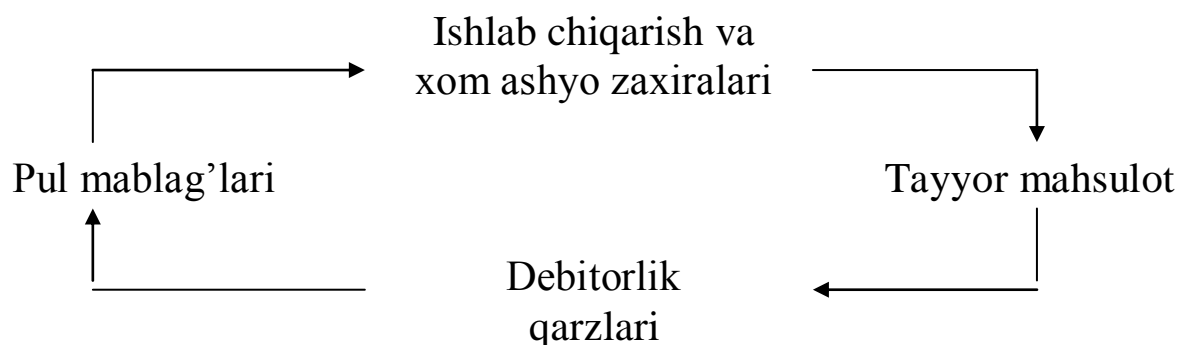
- yalpi aylanma aktivlar;

- sof aylanma aktivlar;
- o‘z aylanma aktivlari.

Aylanma aktivlarni boshqarishning e‘tiborli jihati shundaki, ushbu jarayonda moliyaviy menejer kompaniyalarning ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikl xususiyatlari, ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni to‘g‘ri va mukammal mushohada qilishidir. Bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda, firma va kompaniyalarning aylanma aktivlarning doiraviy aylanishi yoki yuqoridagi turli bosqich sikllari, kompaniyalarning dastlabki xom ashyo mahsulotini sotib olgan davrdan to tayyor mahsulotning realizatsiyasidan pul mablag‘larini kelib tushishigacha bo‘lgan barcha oraliq davriy jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Kompaniyalar aylanma aktivlarini doiraviy aylanishini quyidagicha ifodalash mumkin (6.1-rasm).

7.1 - rasma

Kompaniyalar aylanma mablag‘larining doiraviy aylanishi.

Kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish deyilganda, aylanma aktivlarni doiraviy aylanishining barcha bosqichlari yoki sikllaridagi jarayonlarni boshqarishni tushunish mumkin. Aylanma aktivlarni boshqarish nuqtai nazaridan ishlab chiqarish, moliyaviy va operatsion sikllarning mohiyati, ularning aylanma aktivlarni doiraviy aylanish jarayonida aynan qaysi bosqichida ishtirok etishi, ularning o‘zaro bog‘liqliklari kabi savollarga oydinlik kiritib olish lozim.

Korxonalarining ishlab chiqarish sikli, mahsulot ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi yoki bevosita ushbu jarayonda foydalaniladigan aylanma aktivlarning to‘liq aylanishini, xom ashyo, material va yarim tayyor mahsulotlarni korxonaga kelib tushgan davrdan boshlab, ularni tayyor mahsulot holatiga keltirishgacha bo‘lgan davrni ifodalaydi. Korxonada ishlab chiqarish siklining davomiyligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$ITS = AD(xz) + AD(tich) + AD(tm)$$

bu erda:

ITS – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi (prodoljitelnost), kun hisobida;

AD(xz) – xom ashyo va material zaxiralarining aylanish davri, kun hisobida;

AD(tich) – tugallanmagan ishlab chiqarishning aylanish davri, kun hisobida;

AD(tm) – tayyor mahsulotlarning aylanish davri, kun hisobida.

Moliyaviy sikl – bunda mahsulot etkazib beruvchilarga olingan xom ashyo, materiallar va boshqa turdagi aktivlar uchun to'lovlar amalga oshirilgan davrdan boshlab, realizatsiya qilingan yoki yuklab jo'natilgan tovar, mahsulotlar uchun pul mablag'larini kelib tushishgacha bo'lgan davr tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda moliyaviy sikl, korxonalarining pul mablag'larini to'liq aylanish davrini xarakterlaydi, bu jarayon korxonalar tomonidan kreditorlik qarzlarni to'lash davridan boshlab debitorlik qarzlarni undirib olingan davrni o'z ichiga oladi hamda quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$MTS = ITS + AD(dq) - AD(kq)$$

bu erda:

MTS – korxonalarda moliyaviy siklning (pulni aylanish sikli) davomiyligi, kun hisobida

ITS – korxonalarda ishlab chiqarish siklining davomiyligi, kun hisobida;

AD(dq) – debitorlik qarzlarni o'rtacha aylanish davri, kun hisobida;

AD(kq) – kreditorlik qarzlarni o'rtacha aylanish davri, kun hisobida.

Operatsion sikl – korxonalarda aylanma aktivlarning umumiy summasini to'liq aylanish davrini xarakterlaydi va quyidagi formula yordamida hisoblanadi.

$$OTS = ITS + AD(dq)$$

bu erda:

OTS – korxonalarda operatsion siklning davomiyligi, kun hisobida;

AD(dq) – debitorlik qarzlarni aylanish davomiyligi, kun hisobida.

Korxonalarda operatsion sikl bir birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun unga zaruriy xom ashyo, material va boshqa turdagi foydalaniladigan aktivlarni sotib olingan kundan boshlab uni

realizatsiyasidan pul mablag'larni real kelib tushish oralig'idagi davrni va jarayonlarni o'z ichiga oladi.

Yuqoridagi keltirilgan formulalardan shu narsani aytish mumkinki, korxonalarda moliyaviy va operatsion sikllarning qisqartirilishi, moliyaviy resurslarni boshqarishning ijobiy tendentsiyalar bilan rivojlanishini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi hamda ushbu natijalarga erishishda quyidagi ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

- ishlab chiqarish jarayonini tezlashtirish, (bir birlik mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan vaqtni qisqartirish);

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni omborlarda uzoq saqlanib qolishini oldini olish, marketing siyosatini to'g'ri tashkil qilgan holda mahsulotlarni iste'molchilarga sifatli va o'z vaqtida etib borishini ta'minlash;

- debitorlik qarzlarni aylanish davrini tezlashtirish, ya'ni realizatsiya qilingan mahsulot va xizmatlar uchun pul mablag'larini o'z vaqtida va to'liq kelib tushishini ta'minlash va buning hisobiga ishlab chiqarish jarayonini Yanada takomillashtirish;

- kreditorlik qarzlarni aylanishini sekinlashtirish, moliyaviy menejer tomonidan bu turdagi ishlarni amalga oshirishda Yanada ko'proq mas'uliyat bilan xarakat qilishni talab qiladi, chunki kreditorlik qarzlari ko'rsatkichlarini yuqori bo'lib ketishi korxonaning moliyaviy natijalariga va barqarorlik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

7.2.Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish.

Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati korxonalar moliyaviy strategiyasining muhim qismi sanalib, bu siyosatning asosiy maqsadi korxonalarda etarli miqdorda aylanma aktivlarni hajmi va tarkibini shakllantirish, hamda ularni moliyalashtirish manbalari tizimini optimallashtirishdan iborat.

Korxonalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosati quyidagi tartibda (ketma-ketlikda) amalga oshiriladi.

1. Korxonada aylanma aktivlarining tahlili. Bu jarayonda aylanma aktivlarning barcha xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ularning avvalgi yillarga nisbatan o'sish darajalari, tarkibiy o'zgarishlari, rentabellik ko'rsatkichlari va shu kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

2. Aylanma aktivlarni tashkil qilish yoki shakllantirishni eng maqbul turini tanlash. Korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishni uch xil yondashuvi mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- konservativ yondashuv, korxonalarda aylanma aktivlarni tashkil qilishning bu turdagi yondashuvida, korxonalar joriy faoliyatini normal amalga oshirilishini ta'minlovchi aylanma aktivlarning miqdori belgilanadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun ko'p miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi;

- o'rtamiyona yondashuv, bunda, korxonalarining joriy faoliyatida aylanma aktivlarga bo'lgan talabi ta'minlanadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun normal miqdorda zaxiralar tashkil qilinadi.

- agressiv yondashuv, bunda, korxonalarining joriy faoliyatni to'xtovsiz amalga oshirish, ishlab chiqarish jarayonini takomillashtirib borish uchun, aylanma aktivlarning etarli miqdori belginadi va ko'zda tutilmagan holatlar uchun minimal darajada zaxiralar tashkil qilinadi.

3. Aylanma aktivlarning miqdorini optimallashtirish.

4. Korxonalar moliyaviy barqarorligini takomillashtirish, to'lov qobiliyatini mustahkamlash maqsadida, aylanma aktivlarning likvidlik darajalarini shunga mos holda oshirib borishni ta'minlash

5. Korxonalarda belgilangan rivojlantirish dasturlarning ijrosini amalga oshirish uchun zarur bo'ladigan miqdorda, aktivlardan foydalanishning rentabellik darajasini ta'minlash.

6. Aylanma aktivlardan foydalanish jarayonida ularning yo'qotilishi yoki shikast etishi kabi holatlar yuz berishini minimallashtirish va oldini olish uchun sharoitlar yaratish.

7. Aylanma aktivlarni moliyalashtirish manbalarini optimal tizimini shakllantirish.

Kompaniyalarda ayrim turdagi aylanma aktivlardan foydalanish, ma'lum bir xususiyatlarga ega hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda kompaniyalar ushbu turdagi asosiy aylanma aktivlardan foydalanishda aniq bir chora tadbirlar dasturi yoki tegishli tarzda aylanma aktivlardan foydalanish siyosatini ishlab chiqadilar, ushbu turdagi aylanma aktivlarga misol qilib quyidagilarni ko'rsatish mumkin: a) tovar moddiy zaxiralari; b) debitorlik qarzlari; v) pul mablag'lari.

Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish siyosati, kompaniyalarda aylanma aktivlarni boshqarish siyosatining muhim qismi sanaladi. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish deyilganda korxonalarda ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish jarayonini o'z vaqtida amalga oshirish maqsadida zaruriy zaxiralar bilan ta'minlash tushuniladi. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarning tarkibi va nomenklaturasi ularni xo'jalik faoliyatining turlari, yo'nalishi va boshqa xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tashkil qilinadi. Savdo va

vositachilik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalarda zaxiralar asosan, savdo tarmoqlarida realizatsiya qilish uchun mo'ljallangan tayyor mahsulotlar ko'rinishida bo'lsa, ishlab chiqarish faoliyatini bilan shug'ullanuvchi korxonalarda esa zaxiralar quyidagicha bo'ladi: a) xom ashyo va materiallar (tovar moddiy zaxiralari); b) tugallanmagan ishlab chiqarish; v) ombordagi tayyor mahsulotlar.

Tovar moddiy zaxiralarni boshqarishdan maqsad - kerakli miqdorda va belgilangan muddatda mahsulotlar ishlab chiqarish, ushbu jarayonni uzluksizligini ta'minlash va buning asosida zaxiralarni saqlash bo'yicha qilinadigan xarajatlarni minimallashtirish va mahsulotlarni to'liq realizatsiya qilishga erishish.

Tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarish bevosita korxonalarda ushbu turdagi aylanma aktivlarni boshqarish siyosatini nechog'lik to'g'ri va oqilona ishlab chiqilganligiga bog'liqdir. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarni boshqarish siyosatini ishlab chiqish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. O'tgan davrda mobaynida shakllangan tovar moddiy zaxiralarning tahlili. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad, korxonaning ishlab chiqarish yoki tadbirkorlik faoliyatini kerakli zaxiralar bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash va ulardan foydalanish samaradorligini baholashdir. Tahlil jarayonida tovar moddiy zaxiralarning umumiy summasi, uning o'zgarish dinamikasi, tovar moddiy zaxiralarning aylanma aktivlarning xajmidagi ulushi ko'rib chiqiladi. Keyingi bosqichda esa, zaxiralarning tarkibi va tuzilishi, mavsumiy tebranishlar va aylanma aktivlarning miqdori, hamda ulardan foydalanish samaradorligi va alohida turdagi zaxiralarni saqlash bo'yicha qilingan xarajatlarning miqdori o'rganiladi.

2. Korxonalarda zaxiralarni aniq maqsadga ko'ra shakllantirish. Bunda korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan faoliyatning turlari va yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda zaxiralarni shakllantirish inobatga olinadi, ya'ni korxonada ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradigan bo'lsa, u holda ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan zaxiralar tashkil qilinadi, yoki korxonada mahsulotlar realizatsiya qilish yoki sotish faoliyati bilan shug'ullanadigan bo'lsa, zaxiralar ushbu faoliyatni amalga oshirish bilan bog'liq holda shakllantiriladi.

3. Korxonalarda asosiy turdagi zaxiralarning xajmi yoki miqdorini optimallashtirish, ya'ni korxonalarda ishlab chiqarish zaxiralari va tayyor mahsulot zaxiralarning kerakli miqdorda mavjudligini ta'minlash. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralarni boshqarish

siyosatining keyingi bosqichida korxonalar moliyaviy rahbarlari va moliyaviy menejerlari birgalikda, xo'jalik faoliyatini normal yo'lga qo'yish uchun talab qilinadigan darajada zaxiralar miqdorini aniqlashlari, hamda quyidagi savollarga echim topishliklari lozim bo'ladi: a) ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish uchun minimal darajadagi zaxiralar xajmi qancha bo'lishi kerak; b) kelgusida zaxiralarga buyurtmani qachon berish kerak bo'ladi; v) buyurtma qilinayotgan zaxiralarning optimal xajmi qancha bo'lishi kerak; g) zaxiralarni olib kelish, ularni joylashtirish va saqlash bo'yicha qilinadigan xarajatlar summasi qanchani tashkil qiladi. Halqaro amaliyotda moliyaviy menejerlar tomonidan bu turdagi savollarga javob topishda va tovar moddiy zaxiralarni samarali boshqarishda turli modellardan foydalaniladi.

4. Korxonalarda tovar moddiy zaxiralar xarakatini nazorat qilishning samarali tizimini yaratish. Bunda asosiy vazifa korxonalar tomonidan zaxiralarni to'ldirish maqsadida burtmalarni o'z vaqtida olib kelish va joylashtirish bo'yicha, amalga oshiriladigan barcha vazifalarni to'g'ri tashkil qilish hisoblanadi.

7.3. Korxonalarda aylanma mablag'lari boshqarishda moliyaviy strategiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasi

Moliyaviy strategiya korxonaning muhim funktsional strategiyalaridan biri bo'lib, tashqi vositalar o'zgaruvchanligi sharoitida uzoq muddatli moliyaviy maqsadlarni shakllantirish, ular muvaffaqiyatini ta'minlashning eng samarali yo'llarini tanlash, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish yo'nalishlarini korektirovka qilish yo'lida moliyaviy faoliyat va moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishning barcha asosiy yo'nalishlarini ta'minlashni o'zida aks ettiradi.

Korxonaning samarali rivojlanishini ta'minlashda moliyaviy strategiya ishlab chiqish muhim ahamit kasb etadi. Buni quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

1. Ishlab chiqilgan moliyaviy strategiya yaxlit korxonalar va uning alohida tarkibiy bo'linmalari oldiga qo'yilgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning uzoq muddatli va umumiy va moliyaviy maqsadlarni amalga oshirish mexanizmini ta'minlaydi.

2. Moliyaviy strategiya korxonaning real moliyaviy imkoniyatlarini baholash, ichki moliyaviy imkoniyatlardan maksimal foydalanishni va moliyaviy resurslar tezkor aylanuvchanligini ta'minlash imkonini beradi.

3. Moliyaviy strategiya tashqi omillarning tezkorlik bilan o'zgarishi jarayonida paydo bo'ladigan yangi istiqbolli investitsion imkoniyatlarni tezkor amalga oshirish imkoniyatini ta'minlaydi.

4. Moliyaviy strategiya ishlab chiqish nazorat qilinmagan korxonalar rivojlanishining mumkin bo'lgan variantlarida ta'sir qiluvchi tashqi omillarni hisobga oladi va korxonada faoliyati uchun salbiy oqibatlarini minimum darajaga pasaytirish imkonini beradi.

5. Korxonaning moliyaviy faoliyatini uning raqobatchilari bilan solishtirish orqali afzallik jihatlarni taqqoslash imkoniyatini beradi.

6. Aniq moliyaviy strategiya korxonada moliyaviy faoliyatini strategik, joriy va operativ boshqarishdagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlaydi.

7. Korxonada eng muhim strategik moliyaviy qarorlar ijrosini moliyaviy mentalitetga muvofiqlikda amalga oshirishni ta'minlaydi.

8. Moliyaviy strategiya tizimida muhim moliyaviy boshqaruv qarorlarini aniq mezonlar asosida baholash imkoniyati shakllanadi.

Korxonani o'z-o'zini tashkil etishga qodir ochiq tizim sifatida qarash prinsipi strategik boshqaruv jarayonida korxonada moliyaviy strategiyasini ishlab chiqish bo'yicha tashqi omillar bilan o'zaro bog'liq ochiq va aniq tizimni o'zida aks ettiradi. Korxonaning bunday o'zaro bog'liqlik jarayoni bozor iqtisodiyoti sharoitida mos makonni, vaqtni hamda funktsional tarkibni talab qiladi. Korxonaning ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida ochiqligi va o'z-o'zini tashkil etishga qobiliyatli ekanligi moliyaviy strategiyaning sifatli tashkil etilishini ta'minlash imkonini beradi.

Korxonada operatsion faoliyati bazaviy strategiyalarini hisobga olish prinsipi korxonada iqtisodiy rivojlanish umumiy strategiyasining tarkibiy qismi sifatida birinchi navbatda operatsion faoliyatni rivojlantirishni ta'minlash va moliyaviy strategiyaning unga bo'ysunuvchan xarakterda bo'lishini ifodalaydi. Shuning uchun moliyaviy strategiya strategik maqsadlar va operatsion faoliyat yo'nalishlariga muvofiqlashtirilishi kerak. Umuman, moliyaviy strategiyaga tanlangan korporativ strategiya bilan muvofiqlikda korxonada samarali rivojlanishini ta'minlashning muhim omillaridan biri sifatida qaraladi.

Shu bilan birgalikda moliyaviy strategiya korxonaning operatsion faoliyatini strategik rivojlantirishni tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu operatsion strategiyaning asosiy maqsadlari hisoblangan yuqori darajada mahsulot realizatsiyasini, operatsion foyda va korxonaning raqobatdagi pozitsiyasini oshirishni ta'minlash bilan bog'liq. Agar korxonaning o'z moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirayotgan tovar va moliya bozorlarining rivojlanish tendentsiyalari paydo bo'ladigan holatlarga mos tushmasa, bu korxonaning operatsion faoliyat rivojlanishining strategik maqsadlari moliyaviy cheklashlar bilan bog'lanmaganligini ko'rsatadi. Bunday holatda korxonaning operatsion faoliyat strategiyasini mos ravishda korrektirovka qilishlariga to'g'ri keladi. Moliyaviy faoliyatni strategik boshqarishni tadbirkorlik stiliga maqsadli yo'naltirish prinsipi korxonalarda moliyaviy boshqaruvni o'sish yoki tadbirkorlik stiliga mos strategik maqsadlarni tavsiflaydi. Strategik moliyaviy boshqaruvning o'sish stili korxonaning moliyaviy faoliyatining rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan holatda qabul qilinadigan moliyaviy qarorlar muqobil variantlarini minimallashtirishni o'zida aks ettiradi va rivojlanish darajasini saqlab qolishni o'zida aks ettiradi.

Strategik moliyaviy boshqaruvning tadbirkorlik stili asosini moliyaviy faoliyatning barcha yo'nalishlari va shakllari bo'yicha samarali boshqaruv qarorlari ustida faol ishlash tashkil etadi. Moliyaviy boshqaruvning bu stili tashqi omillar o'zgarishini hisobga olgan holda qo'yilgan strategik maqsadlarga erishish uchun barcha yo'llarda moliyaviy faoliyatlarni amalga oshirishning yo'nalishlari, shakllari va metodlari doimiy transformatsiyasi bilan bog'liq.

Iqtisodiy adabiyotlarda strategik moliyaviy boshqaruvning o'sish stili konservativ (eskilikka yopishib olish) usul sifatida, shu bilan bir vaqtda tadbirkorlik stili – agressiv, jadallik bilan rivojlanishga yo'naltirilgan usul sifatida qaraladi. Bu bo'yicha ko'pchilik iqtisodchilar xulosasiga ko'ra strategik moliyaviy boshqaruvning tadbirkorlik stili yangi boshqaruv paradigmasi – strategik boshqaruv bilan bog'lanadi.

Strategik moliyaviy rivojlanishning dominant sohalarini belgilash prinsipi korxonaning moliyaviy faoliyatining eng muhim yo'nalishlarini belgilash imkonini beradi va uni muvaffaqiyatli amalga oshirishning bosh maqsad vazifasi uzoq muddatli istiqbolga korxonaning bozor qiymati doimiy o'sib borishini ta'minlash hisoblanadi.

Moliyaviy resurslarini taqsimlash strategiyasi esa bir tomondan alohida funktsional strategiyalarni amalga oshirishni moliyaviy

ta'minlashga qaratilsa, boshqa tomondan strategik maqsadlarda korxonalar investitsion faoliyatini shakllantirishga yo'naltiriladi. Korxonalar moliyaviy xavfsizligini ta'minlash strategiyasi uning strategik rivojlanish jarayonida moliyaviy barqarorlikning asosiy parametrlarini shakllantirishga va qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladi. O'z navbatida korxonalar moliyaviy faoliyati boshqaruvining sifatini oshirish strategiyasi korxonalarda moliyaviy xizmatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Moliyaviy strategiyaning moslashuvchanligini ta'minlash prinsipi korxonalar moliyaviy faoliyatining kelgusidagi rivojlanishi har doim ham noaniqlik kasb etishi bilan izohlanadi. Shuning uchun ishlab chiqilgan korxonalar moliyaviy strategiyasini uni amalga oshirishning barcha bosqichlarida o'zgarishsiz ko'rinishda saqlash mumkin imkoni yo'q. Bunday sharoitda moliyaviy menejrlarning muqobil strategik xatti-harakatlari asosida ishlab chiqilgan moliyaviy strategiyaning yuqori darajadagi egiluvchanligi yuzaga chiqadi.

Strategik moslashuvchanlik moliyaviy faoliyatni amalga oshirishning ichki yoki tashqi shart-sharoitlari o'zgarishi natijasida yangi strategik moliyaviy qarorlarni ishlab chiqish yoki tezkor korrektirovkalar amalga oshirish bo'yicha korxonaning real imkoniyatlarini o'zida aks ettiradi. U moliyaviy faoliyatni ichki tashkiliy muvofiqlashtirish orqali moliyaviy resurslarni bir strategik xo'jalik yuritish zonasidan boshqasiga osonlik bilan ko'chirish (o'tkazish) imkoniyatini beradi.

Strategik moliyaviy tanlovlarning muqobilini tanlash prinsipi strategik moliyaviy qarorlar asosida moliyaviy faoliyatni amalga oshirish yo'nalishlari, shakllari va metodlarining muqobil variantlarini qidirish, umumiy moliyaviy strategiyani shu asosda qurish uchun eng yaxshisini tanlash va uni samarali amalga oshirish mexanizmini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Muqobillik butun korxonalar strategik boshqaruv tizimida muhim farq qiluvchi xususiyatlar inobatga olingan bo'ladi va strategik moliyaviy to'planning barcha elementlari – moliyaviy maqsadlar, moliyaviy faoliyatning alohida ko'rinishlari, moliyaviy resurslar shakllanish manbalari, moliyaviy boshqaruv stili va mentalitetlari bilan bog'langan.

Moliyaviy faoliyatda texnologik rivojlanish natijalaridan doimiy foydalanishni ta'minlash prinsipi moliyaviy strategiyani shakllantirishda korxonaning bozordagi raqobat pozitsiyasi o'sishini ta'minlovchi texnologik yangiliklarni joriy etish orqali moliyaviy faoliyatning bosh mexanizmlarini ishlab chiqishni anglatadi. Shuning uchun korxonaning

umumiy strategik rivojlanish maqsadlarini amalga oshirish texnologik rivojlanish natijalaridan tezkorlik bilan foydalanishga sezilarli darajada bog'liq bo'lib, texnologik rivojlanish natijalari jarayonni engillashtiradi.

Strategik moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida moliyaviy risklar darajasini hisobga olish prinsipi moliyaviy strategiyani shakllantirish jarayonida qabul qilinadigan barcha asosiy moliyaviy qarorlar amaliy jihatdan turli darajada moliyaviy risklar bilan bog'langanligini hisobga olishni o'zida aks ettiradi. Bu bog'liqlikni birinchi navbatda moliyaviy faoliyat yo'nalishlari va shakllarini tanlash, moliyaviy resurslarni shakllantirish, moliyaviy faoliyatni boshqarishning yangi tashkiliy tuzilmalarini joriy etishda ko'rishimiz mumkin. Xususan, moliyaviy risklarning yuqori darajasi foiz stavkalari tebranish davri va inflyatsiyaning o'sish davrlarida ko'tariladi. Moliyaviy menejerlarning turli xil mentalitetlari bilan bog'liq ravishda har bir korxonada moliyaviy strategiyani ishlab chiqish jarayonida moliyaviy risklarga yo'l qo'yish darajasiga nisbatan aniq differentsial (tabaqalashgan) parametrlar o'rnatilishi lozim. Bunda belgilanadigan parametrlar yo'l qo'yilayotgan risklarning yuzaga chiqishi natijasida ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni kamaytirish maqsadida chora-tadbirlarni o'zida mujassam etadi.

Moliyaviy strategiyani amalga oshirish jarayonini moliyaviy menejerlar professional apparatiga yo'naltirish prinsipi korxonada moliyaviy strategiyasi alohida parametrlarini ishlab chiqishga, uni amalga oshirishga maxsus tayyorlangan mutaxassislar – moliyaviy menejerlar jalb qilinishi lozimligini anglatadi. Bunday menejerlar strategik boshqaruvning asosiy prinsiplari, moliyaviy faoliyatning alohida jihatlarini boshqarish mexanizmlari bilan tanish bo'lishlari, moliyaviy kontrolling metodlarini egallagan bo'lishlari lozim.

Ishlab chiqilgan moliyaviy strategiyaning tashkiliy tuzilma va tashkiliy madaniyatga muvofiqligini ta'minlash prinsipi moliyaviy strategiyani samarali amalga oshirishning muhim sharti sifatida boshqaruvning tashkiliy tuzilmalaridagi o'zgarishlar va tashkiliy madaniyatni o'zaro muvofiqlashtirishda namoyon bo'ladi. Bu sohada ko'zda tutilgan strategik o'zgarishlar moliyaviy strategiya parametrlari va uni amalga oshirishni ta'minlashning tarkibiy qismi bo'lishi lozim.

Korxonada moliyaviy faoliyati sohasida strategik to'planning asosiy elementlarini ishlab chiqish strategik moliyaviy tahlil natijalariga asoslanadi. Strategik moliyaviy tahlil istiqboldagi davrda korxonani rivojlantirishning aniq xususiyatlari va mumkin bo'lgan yo'nalishlaridan

kelib chiqqan holda korxonada moliyaviy faoliyatini amalga oshirishning samaradorligiga ichki va tashqi omillar ta'sirini o'rganish jarayonini o'zida aks ettiradi.

Strategik moliyaviy tahlilning yakuniy natijasi moliyaviy faoliyatning har bir strategik dominant sohalari kesimida moliyaviy rivojlanishning asoslarini va imkoniyatlarini ko'p tomonlama va kompleks tavsiflaydigan korxonada strategik moliyaviy pozitsiyasi modeli hisoblanadi. Strategik moliyaviy tahlilni amalga oshirishning muhim asoslaridan biri uning asosiy ob'ektlarini aniqlash hisoblanadi. Strategik moliyaviy tahlilning asosiy yaxlit ob'ektlari yakuniy natijasi sifatida tuzilishini hisobga olgan holda korxonada strategik moliyaviy rivojlantirishning dominant sohalari (yo'nalishlari) ko'zga tashlanadi. Bunday dominant sohalardan har biri ko'rib chiqilayotgan yo'nalish bo'yicha korxonada moliyaviy faoliyati xususiyatlari va natijalarini turli tomonlardan tavsiflaydigan alohida segmentlarga bo'lingan bo'lishi lozim.

Strategik tahlil o'tkazish asoslari korxonada xo'jalik faoliyatiga alohida omillarning ta'siri va ularning ishlab turgan muhiti sharoitini o'rganishdan tarkib topgan. Strategik moliyaviy tahlil yo'nalishlari va ob'ektlari tarkibini hisobga olgan holda uning o'rganish predmeti bo'lib korxonaning ishlab turgan moliyaviy muhiti hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi tushuntirib bering
2. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarishda muammolarni bartaraf etish yo'llarini ta'riflab bering.
3. Korxonalarda aylanma mablag'lari boshqarishda moliyaviy strategiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasini aytib bering.

8. XO‘JALIK SUB‘EKTLARIDA PUL OQIMLARINI BOSHQARISH

8.1. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimining mohiyati va ularni baholash usullari

Korxonalarda pul mablag‘lari oqimini boshqarish moliyaviy menejmentning muhim funksiyalaridan biri sanaladi. Biz ushbu bobda korxonalarda pul mablag‘lari oqimini samarali boshqarish va ulardan oqilona foydalanish masalalarining amaliy va nazariy jihatlarini o‘rganib chiqamiz.

Korxonalarda pul oqimi tushunchasi korxonada tijorat faoliyatining sof pulli natijasi sifatida ifodalanadi. Korxonaning pul oqimini:

- ular harakatlanishining yo‘nalishi bo‘yicha;
- tushumlarning tavsiflari bo‘yicha guruhlarga ajratish mumkin.

Pul oqimi o‘z harakatining yo‘nalishi bo‘yicha quyidagilarga bo‘linadi:

- pul mablag‘lari kirimi (ijobiy pul mablag‘lari oqimi), ya‘ni korxonadan tomonidan olingan mablag‘lar;
- pul mablag‘lari chiqimi (salbiy pul oqimi), ya‘ni korxonadan tomonidan sarflangan mablag‘lar.

Tushumlar tavsifi bo‘yicha pul oqimi quyidagilarga ajratiladi:

- bir xil va doimiy ravishda bo‘lmagan tushumli pul oqimi;
- bir xil bo‘lgan, lekin doimiy ravishda bo‘lmagan (bir xil muddatda bo‘lmagan) tushumi pul oqimi;
- bir xil (teng) miqdordagi va doimiy bir muddatda tushuvchi pul oqimi.

Har qanday moliyaviy bitimda maqsad ikki yo‘nalishdagi pul oqimi xarakati to‘g‘risida boradi, ya‘ni:

- hozirdan kelgusiga tomon;
- kelgusidan hozirga (joriy vaqtga) tomon.

Pul oqimining hozirdan kelgusiga tomon harakatlanishi o‘sib boruvchi jarayon (yoki *kompaunding*) deb nomlanadi. O‘sib borish jarayonining iqtisodiy mohiyati investorning operatsiya yakuni bo‘yicha olishni nazarda tutgan summa miqdorini aniqlashga asoslanadi. Bu miqdor *pul oqimining kelgusi qiymati* deb nomlanadi va FV bilan belgilanadi.

Pul oqimining kelgusidan hozirga tomon xarakatlanishi *diskontlashtirish* jarayoni deb nomlanadi. Diskontlashtirish jarayonining iqtisodiy mohiyati turli xil davrdagi pul oqimining “hozirgi (joriy)” nuqtai-nazar bilan vaqtdagi aniqlanishi, ya’ni joriy vaqtga keltirilishi bilan ifodalaniladi. Investorning investitsiyalash davri boshidagi nazarda tutadigan summasi pul oqimining *hozirgi* (keltirilgan, joriy) *qiymati* deb ataladi va PV bilan belgilanadi.

Korxonada moliyasini boshqarish uchun pul oqimini baholash o’ta muhim sanaladi.

Investor oldida doimo investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida n davr mobaynida hosil bo‘luvchi $CF_1, CF_2, CF_3, \dots, CF_n$ pul oqimini baholash vazifasi turadi.

Pul oqimini baholash quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

- o‘tib borish sxemasi va pul oqimining kelgusi qiymatini yalpi baholashni aniqlashdan foydalanish asosidagi to‘g‘ri usul bilan;
- diskontlash sxemasi va pul oqimining hozirgi qiymatini yalpi baholashni aniqlashdan foydalanish asosidagi teskari usul bilan.

Pul oqimlarining turiga qarab hisoblash usullari turlicha bo‘lishi mumkin. Korxonada pul mablag‘larining harakati haqida bevosita yoki bilvosita metodlar yordamida hisoblarini yuritishi mumkin. Hisoblarni bevosita metod yo‘li bilan amalga oshirish berilgan davr mobaynida hisob raqamlar bo‘yicha pul mablag‘lari harakatining natijalarini aks ettirish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Bunda operatsiyalar faoliyat turi bo‘yicha uch guruhga ajratiladi. Hisobotni to‘ldirish uchun kerakli ma’lumotlarni bevosita buxgalteriya hisobi hujjatlaridan olish mumkin.

Pul oqimini bevosita yo‘l bilan hisoblanishi korxonada to‘lovga qobiliyatini baholash va pul mablag‘lari kelib tushishi va sarflanishi ustidan nazorat o‘rnatish imkoniyatini ta’minlaydi. Pul oqimlari hisobining bilvosita usuli sof foyda ko‘rsatkichining pul mablag‘lari harakati natijasida qanday o‘zgariganligini buxgalteriya balansi, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot, balansga ilovalar va Bosh kitob ma’lumotlarini maxsus o‘zgartirishlar kiritish yo‘li bilan aniqlashga asoslangan.

Bilvosita usul bilan tuzilgan pul oqimlari to‘g‘risidagi hisobot davri boshiga va oxiriga tuzilgan buxgalteriya balanslari o‘rtasida bog‘lochi zveno bo‘lib xizmat qiladi, chunki pul mablag‘lari hisob raqamlaridagi o‘zgarishlarning balans boshqa moddalar o‘zgarishlari bilan bog‘liqligini aks ettiradi. Foyda ko‘rsatkichiga o‘zgartirishlar kiritish uchun «pul ko‘rinishiga ega bo‘lmagan omillar» deb nomlanuvchi va

xo‘jalik operatsiyalarining amalga oshirilishi vaqti bilan pul mablag‘lari harakatining amalga oshirilish vaqti o‘rtasidagi farq ta‘sirini bartaraf qiluvchi bir qancha usullardan foydalaniladi. Yuqorida aytib o‘tkanimizdek buxgalteriya hisobida aks ettiriluvchi va foyda miqdorini hisoblashda hisobga olinuvchi barcha xo‘jalik operatsiyalari ham pul mablag‘lari harakati bilan bog‘liq bo‘lmaydi.

Pul ko‘rinishiga ega bo‘lmagan investitsion va moliyaviy operatsiyalarga misol sifatida aksiyalarni yoki obligatsiyalarni moddiy yoki nomoddiy aylanishdan tashqaridagi aktivlarga almashtirish yo‘li bilan chiqarishni yoki korxonaga tegishli bo‘lgan aylanishdan tashqaridagi aktivlarni boshqa aylanishdan tashqari aktivlarga almashtirishni keltirishimiz mumkin.

Bunday bitimlarni amalga oshirilganligini pul oqimlarini bilvosita metod bilan hisoblash jarayonida ba‘zi bir tuzatishlarni kiritish yo‘li bilan aniqlash mumkin. Tuzatishlar sof foyda ko‘rsatkichini ko‘paytirishi ham kamaytirishi ham mumkin. Ba‘zi bir muhim tuzatishlar quyida keltiriladi.

Sof foyda miqdorini ko‘paytiruvchi:

- davr mobaynida asosiy fondlarga va nomoddiy aktivlarga hisoblangan amortizatsiya;

- debitorlik qarzining kamayishi;
- tovar moddiy boyliklar qoldiqlarining kamayishi;
- kelgusi davr harajatlarining kamayishi;
- kreditorlik qarzining ko‘payishi;
- boshqa hisoblangan majburiyatlarning ko‘payishi;
- byudjet va nobyudjet fondlar bo‘yicha qarzdorlikning ko‘payishi;
- kirim qilingan moddiy boyliklar bo‘yicha QQS ning kamayishi;

Sof foyda miqdorini kamaytiruvchi:

- asosiy vositalarning qayta baholanishi;
- debitorlik qarzining ko‘payishi;
- tovar moddiy boyliklar qoldiqlarining ko‘payishi;
- kelgusi davr harajatlarining ko‘payishi;
- kreditorlik qarzining kamayishi;
- boshqa hisoblangan majburiyatlarning kamayishi;
- byudjet va nobyudjet fondlar bo‘yicha qarzdorlikning kamayishi;
- o‘tgan yillar taqsimlanmagan foydaning ishlatilishi;
- zahiralarning ishlatilishi;
- sof foyda hisobidan tashkil qilingan jamg‘armalar mablag‘larining ishlatilishi;

- kirim qilingan moddiy boyliklar bo'yicha QQS ning ko'payishi;

Hisobot davri natijasi sof zarar bilan chiqqan bo'lsa, bilvosita usul sof zararga asoslanadi. Bevosita usulda hisoblab ko'rilganda sof zarar chiqqanligiga qaramay, bilvosita usulda hisoblab ko'rilganda tuzatishlar zarar miqdorini qoplashi va asosy faoliyat bo'yicha pul mablag'lari harakatining sof natijasi musbat chiqishi mumkin.

Pul oqimlari hisobi natijasida olingan ma'lumotlar katta tahliliy qiymatga egadir. Pul mablag'lari holati to'g'risidagi hisobotlarni tahlil qilish korxonada moliyaviy operatsiyalari mazmunini tushunish uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi, chunki bunda o'tib ketgan davr natijalarini baholash mumkin bo'ladi. Tahlil natijasida pul mablag'larining maqsadga muvofiq bo'lmagan holda foydalanig holatlarini aniqlash va kelgusidagi faoliyat uchun tegishli xulosalar qilish mumkin.

Korxonada faoliyati uzluksizligini ta'minlash, uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash va pul mablag'lari oqimini boshqarishni takomillashtirish uchun quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo'ladi:

-tushumlar va to'lovlarni vaqt va makon bo'yicha mutanosibligini ta'minlash;

-hisob-kitoblardagi mablag'lar miqdorini optimallashtirish;

-o'tuvchi pul mablag'lari qoldig'i miqdorini optimallashtirish;

-korxonani o'z-o'zini moliyalash darajasini optimallashtirish.

Pul mablag'larining ishlatilishi va ularning kelib chiqish haqidagi hisobotlar tahlili o'rta va uzoq muddatli moliyalashtirishni loyihalashtirishda juda ham foydalidir, chunki u pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoj miqdori va bu ehtiyojning hosil bo'lish muddatlari haqidagi xulosa qilish imkonini beradi. Boshqacha qilib aytganda, korxonada pul mablag'lari holatining istiqbollari belgilash pul byudjeti (pul mablag'lari byudjeti) yordamida pul mablag'larining kelgusidagi oqimiga baho berilgan imkoni paydo bo'ladi.

Tahlilda birinchi o'rinda pul oqimlarining vaqt bo'yicha taqsimlanishi darajasi va an'analarga baho beriladi. Umumiy an'ana korxonada rivojlanishining bosqichini va yo'nalishini - o'sish kamayish yoki turg'unlash, aniqlashga yordam beradi. Korxonada o'rtacha yillik pul oqimini tarmoq bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslab ko'rish zarur, bunda korxonaning tarmoq bo'yicha mavqei aniqlanadi. Ushbu ko'rsatkichning tarmoq bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan qanchalik chetga chiqishi korxonada faoliyati barqarorligini ham xarakterlaydi va ish bilan muvofiqlik tavakkalchiligini baholashda ham qo'llanilishi mumkin.

Farq qanchalik katta bo'lsa, tavakkalchilik darajasi ham shuncha katta bo'ladi.

Tahlilning keyingi bosqichida pul mablag'lari harakati natijalarini manfiy qiymatlarining kelib chiqish sabablari aniqlanishi zarur. Davr mobaynidagi pul oqimining manfiy qiymatining asosiy ichki sabablari quyidagilar bo'lishi mumkin:

- aylanma kapitalga bo'lgan normal ehtiyojni qondiradigan darajada sotishning etarli darajada rentabelli emasligi;

- yirik iste'molchilarni yo'qotish natijasida sotish hajmining kamayishi;

- ishlab chiqarishning kengaytirilishi;

- aylanma mablag'lar aylanishining sekinlashishi.

Hisoblash usullari pul oqimining turlaridan kelib chiqib turlicha bo'lishi mumkin.

Pul oqimi harakati asosida foizlarni hisoblashning turlicha sxemalaridan foydalanish yotadi.

1. Oddiy foiz sxemasi.

Oddiy foizlar sharoitida investitsiyalar o'tgan davrlarga hisoblab chiqilgan foizlarni hisobga olmagan holda faqat investitsiyalangan kapitalning kelib chiquvchi miqdoriga navbatdagi foiz daromadini hisoblashni nazarda tutadi. Amaliyotda oddiy foizlar sxemasi banklarning hisob-kitoblarida qaytarilish muddati bir yil va undan kam bo'lgan qisqa muddatli ssudalar bo'yicha foizlarni hisoblashda qo'llaniladi.

2. Murakkab foiz sxemasi.

Agar navbatdagi foizli daromad investitsiyalangan kapital va hisoblangan foizlar miqdoridan kelib chiquvchi umumiy summadan hisoblansagina, investitsiyalash murakkab foizlar sharoitida amalga oshiriladi. Investitsiya loyihalari pul oqimini baholashda, odatda, murakkab foiz sxemesidan foydalaniladi.

Foizlarga foizning hisoblanishi *kompaunding* deb ataladi. Hisoblash ishlarida murakkab foizlardan foydalanish mantiqan to'g'ridir, chunki bunday holatda daromadlar keltiruvchi kapital doimo o'sib boradi. Odatda, ratsionallik talabi ostida har qanday pul tushumlarini olish boshlanishi bilan mazkur qiymat ushbu investitsiya loyihasi amalga olishni yoki boshqa investitsiya loyihalari jarayonida albatta o'sishi lozim deb hisoblanadi.

Oddiy foiz tamoyilini qo'llash joriy iste'mol, joriy xo'jalik faoliyati yoki boshqa investitsion jarayon foydasiga hisoblanadigan foizlarni kamaytirish rag'batlantiradi.

Murakkab foiz sharoitidagi investitsiyalar nominal daromadlilikning (yillik hisoblanishidagi) tengligi sharoitida oddiy foiz sharoitidagi investitsiyalarga nisbatan ko'proq foydali hisoblanadi.

"Moliyaviy menejment: nazariya va amaliyot" kitobida asosli ta'kidlanganidek, "... agar past murakkab foiz stavkasi va ancha yuqori oddiy foiz stavkasidan birini tanlash imkoniyati paydo bo'lsa, albatta, birinchi variantni tanlash lozim bo'ladi. Tabiiyki, agar bizning ixtiyorimizda ko'p yoki birmuncha miqdordagi etarli davr mavjud bo'lsa, murakkab foiz stavkasi bo'yicha o'sib boruvchi summa bir necha marta foiz hisoblash davridan keyinoq (foiz stavkalari miqdoridagi farqqa bog'liq holda) oddiy foiz stavkasi bo'yicha o'sib boruvchi summadan oshib ketadi".

Har qanday investor o'z pulini, mablag'ini o'stirish, ma'lum ustama olish umidida, safarbar etadi. Bu o'sishni formula orqali ifodalasak r – har yillik foiz stavkasi bo'lsin. U holda bir investitsion o'sishdan so'ng kelgusi qiymat quyidagiga teng bo'ladi:

$$FV_1 = PV + PV \times r \quad (1)$$

$$FV_1 = PV (1 + r) \quad (2)$$

bu erda, FV_1 – birinchi investitsion davr so'ngidagi kelgusi qiymat;

PV – birinchi investitsion davr boshidagi joriy qiymat;

r – kapitalni investitsiyalash oqibatida investor kapitalining o'sishiga olib keluvchi daromadlilik me'yori.

r - daromadlilik me'yorini tushuntirish uchun adabiyotlarda quyidagicha tushunchalar qo'llaniladi:

- daromadlilik stavkasi;
- o'sish stavkasi;
- talab etilgan daromadlilik me'yori;
- ko'zda tutilgan daromadlilik me'yori;
- maqbul daromad me'yori.

r - miqdori o'z ichiga uch turdagi (mukofot) to'lovni qamrab olgan bo'lishi lozim:

➤ vaqt uchun (mukofot) to'lovni (yo'qotilgan vaqt tufayli ko'rilishi mumkin zarar yoki o'lna olmagan daromad);

➤ risk uchun (mukofot) to'lovni (tahlika oqibatida bo'lgan ko'tarish mumkin bo'lgan zarar);

➤ alternatish (muqobil) qo'yimalarning daromadlilik me'yorini (boshqa soha yoki turdagi faoliyatga mablag' qo'yilmagani uchun foydadan kechish).

Amaliyotda daromadlilik me'yorini kapital investitsiya qilingan biznesning ushbu turi bilan bog'liq risk darajasi va investitsiyalash davrining davomiyligi bilan bog'liq doimiy bo'lmagan miqdor hisoblanadi. Bu erda to'g'ri proporsional bog'liklik kuzatiladi: investitsiyalash davri qanchalik davomli va mazkur biznes qanchalik riskli bo'lsa, daromadlilik me'yorini shunchalik yuqori bo'ladi. Birmuncha past riskka ega bo'lgan qo'yimlar qatoriga davlat qimmatli qog'ozlari yoki davlat bankiga qo'yilgan mablag'lar kiradi, biroq bunda daromadlilik me'yorini unchalik yuqori emas.

Investorlarning bir-biridan maxsus farqlanishiga qarab daromadlilik me'yorini sezilarli tarzda farqlanishi mumkin, biroq har doim ham sezilarli omil sifatida alternativ (muqobil) qo'yimalarning daromadliliigi yuzaga chiqadi. Xususiy (o'z) daromadliliigi me'yorini aniqlashda investor birinchi navbatda quyidagilarni hisobga oladi:

- bank depoziti bo'yicha foiz stavkasini;
- davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foiz stavkasini.

Quyida ikkinchi yoki n-chi davr oxiridagi kelgusi qiymatni ko'rib chiqamiz. Agar pul mablag'lari ikki yoki undan ortiq davrga investitsiyalangan bo'lgan holda foizlar yuqorida tilga olingan ikki sxema bo'yicha hisoblanishi mumkin.

1. Oddiy foiz sxemasi:

$$FV_2 = PV + PV \times r + PV \times r,$$
$$FV_2 = PV (1 + 2 \times r)$$

bu erda, FV_2 – ikkinchi investtsion davr oxiridagi kelgusi qiymat.

n-chi davr so'nggida oddiy foizlar sharoitida kelgusi qiymat quyidagi formula bo'yicha hisoblanishi mumkin:

$$FV_n = PV (1 + n \times r) \quad (3)$$

2. Murakkab foiz sxemasi:

$$FV_2 = PV + PV \times r + PV \times r \times r,$$
$$FV_2 = PV (1 + 2 r + r \times r),$$
$$FV_2 = PV (1 + r)^2, \quad (4)$$

bu erda, FV_2 - ikkinchi investtsion davr so'nggidagi kelgusi qiymat.

n-chi davr oxirida murakkab foiz ostida kelgusi qiymatni quyidagi formula bo'yicha aniqlash mumkin:

$$FV_n = PV (1 + r)^n, \quad (5)$$

Agar $n=0$ bo'lsa, u holda (5) formuladan kelib chiqib quyidagi hosil bo'ladi:

$$FV = PV (1 + r)^0,$$

$$FV = PV$$

(5) formula *moliya menejmentining bazaviy formulasi* hisoblanadi va *murakkab foiz (kompaunding)ning standart formulasi* deb ataladi.

(5) - bazaviy formuladagi $(1 + r)^n$ kelgusi qiymat o'sishining koeffitsienti yoki *komnaund-omil* deb ataladi. Kelgusi qiymat o'sishi koeffitsientining iqtisodiy mazmuni shundan iboratki, u berilgan r foiz stavkasi ostida bir pul birligi n davrdan so'ng nimaga teng bo'lishini ko'rsatadi iborat.

Pul oqimining kelgusi qiymati o'sishi koeffitsientini hisoblash uchun uchta asosiy usulni qo'llash mumkin.

1. Jadval yordamida hisoblash.

Turli xil n davrlar va r foiz stavkalari uchun kelgusi qaymat koeffitsientini diskontlashtirish va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulator yordamida hisoblash.

Kalkulyator u^x funksiyasi orqali kelgusi qiymatni hisoblab topishga yordam beradi. u^x funksiyasida: $u = 1 + r$, $x = n$ deb olinadi.

3. Kompyuter dasturlaridan foydalanish yo'li bilan hisoblash.

Agar kelgusidagi o'sish yagona vaqt davriga nisbatan sodir bo'ladigan bo'lsa, bir qancha pul oqimlarining kelgusi qiymati jamlanish mumkin.

Hozirgi (keltirilgan, joriy) qiymat – bu kelgusi pul oqimining bugungi qiymati va u PVni anglatadi. Pul oqimining hozirgi qiymati shunday kapital miqdorini ifodalaydiki, u yillik foiz stavkasi bilan investitsiya qilinadigan va pul oqimining kelgusi qiymatiga teng o'sishni ta'minlovchi qiymatdir. Ta'minlovchi qiymatdir. Pul oqimining hozirgi, bugungi qiymati o'zini investorning kelgusi pul oqimini olish uchun hozirda to'lashga, sarflashga rozi bo'lgan maksimal bahosi sifatida namoyon bo'ladi. Kelgusi qiymatdan hozirgi qiymatga tomon harakatlanish jarayoni *diskontlashtirish jarayoni* deb ataladi.

G.Birman va S.Shmidtning "Investitsion loyihalarning iqtisodiy tahlili" kitobida ta'kidlanganidek, hozirda yirik firmalarning 90%idan ortig'i investitsiyalash to'g'risidagi qarorlarni qabul qilishda pul oqimlarini diskontlashtirish usullaridan foydalanishmoqda.

Hozirgi qiymatni hisoblab topish uchun moliyaviy menejmentning (5) bazaviy formulasini eslaymiz. Bu formuladan kelib chiqadiki:

$$PV = FV \frac{1}{(1+r)^n} \quad (6)$$

Hozirgi qiymatni, qo'pincha, kelgusi pul oqimining diskontlashtirilgan qiymati deb ham atashadi. (6) formuladagi r foiz stavkasi diskontlash stavkasi sifatida ma'lum. Hozirgi qiymatni topish uchun kelgusi qiymatni diskontlash zarur.

(6) formuladagi $\frac{1}{(1+r)^n}$ nisbatni

hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsienti yoki *diskontlash omili* deb atashadi. Hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsienti va kelgusi qiymatning o'sib borish koeffitsienti o'rtasida teskari bog'liqlik mavjud. Hozirgi qiymatning diskontlash koeffitsientini hisoblashning uchta asosiy usulini ajratib ko'rsatish mumkin.

1. Jadvallar yordamida hisoblash.

Turli xil n davrlar va r foiz stavkalari uchun hozirgi qiymat koeffitsientlarini pul oqimlarini diskontlash va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulyator yordamida hisoblash.

Kalkulyator u^x funksiyasi orqali hozirgi qiymatni hisoblashga yordam beradi. u^x funksiyasida: $y=1+r$, $x=-n$ deb olinadi.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Agar pul oqimlari bir yoki umumiy vaqt oraliq'ida ko'rib chiqilayotgan bo'lsa, u holda bir qancha pul oqimlarining hozirgi qiymatlari jamlanishi mumkin.

Har bir davrda n bir xil doimiy pul oqimlaridan birining ketma-ketligi *annuitet* deb ataladi. Bunday holatda annuitetning pul tushumlarini quyidagi ko'rinishda ifodalash mumkin:

$$SF_1=CF_2=\dots=CF_n=CF$$

Tushumlarning kelib tushish vaqti bo'yicha annuitet ikki turga ajratiladi:

1. Oddiy (odatdagi) (postnumerando) annuitet – to'lovlar har bir davr oxirida yuz bersa.

2. Avansli (preumerando) annuitet – to'lov (tushum)lar har bir davr boshida sodir bo'lsa.

Annuitet, shuningdek pul oqimining davomiyligi bo'yicha ham farqlanadi:

1. Muddatli annuitet - chegaralangan vaqt oralig'i davomidagi teng miqdordagi tushumli pul oqimi;

2. Muddatsiz annuitet – pul tushumlari ancha uzoq vaqt sodir bo'lsa.

Oddiy (odatdagi) annuitetning kelgusi qiymati quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$FV=CF\left(\frac{(1+r)^n-1}{r}\right) \quad (7)$$

bu erda, CF – n davrdagi annuitetning pul tushumlari.

(7) formuladagi $\frac{(1+r)^n-1}{r}$ koeffitsient *annuitet kelgusi qiymatining o'sib borish koeffitsienti* deb ataladi.

Annuitet kelgusi qiymatining o'sib borish koeffitsientini hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud:

1. Jadval yordamida hisoblash.

N vaqtning turli xil davrlari va r foiz stavkalari uchun annuitetning kelgusi qiymati koeffitsientini diskontlash va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yoki moliyaviy kalkulyator yordamida hisoblash.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Avansli annuitetning oddiy annuitetdan farqi shundaki, avansli annuitetda pul to'lovi har bir davr boshida kelib tushadi. Masalan, har bir oy boshida ijara to'lovlar to'lanadigan kvartira ijarasi.

(7) formulani hisobga olgan holda n vaqtning davrlari pul oqimi uchun avansli annuitetning kelgusi qiymati quyidagiga teng bo'ladi:

$$FV=CF\left(\frac{(1+r)^n-1}{r}\right)(1+r) \quad (8)$$

Odatda, ko'pgina amaliy masalalarda annuitetning hozirgi (joriy, haqiqiy) qiymatini bilish talab etiladi. n vaqt davrlari pul oqimi uchun oddiy (odatdagi) annuitetning hozirgi qiymati quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$PV=CF\left(\frac{1}{(1+r)} + \frac{1}{(1+r)^2} + \dots + \frac{1}{(1+r)^n}\right) = CF \sum_{i=1}^n \left(\frac{1}{1+r}\right)^i \quad (9)$$

So'nggi tenglikni quyidagicha shaklan o'zgartirish mumkin:

$$PV=CF\left(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r}\right) \quad (10)$$

(10) formula *oddiy (odatdagi) annuitetning joriy qiymatini hisoblash formulasi* deb ataladi.

(10) formuladagi $(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r})$ koeffitsient *annuitet joriy qiymatini diskontlash koeffitsienti* deb ataladi. Annuitetning hozirgi qiymatini diskontlash koeffitsientini hisoblashning uchta asosiy usuli mavjud.

1. Jadval yordamida hisoblash.

n vaqtning turli davrlari va r foiz stavkasi uchun annuitetning hozirgi qiymati koeffitsientini diskontlash va o'sib borish jadvallaridan topish mumkin.

2. Kalkulyator yordamida hisoblash.

3. Kompyuterda elektron jadvallar yordamida hisoblash.

Amaliyotda pul tushumlar davr boshida kelib tushuvchi pul oqimlari uchun hozirgi qiymatni hisoblash to'g'risidagi savol etarlicha tez-tez kun tartibiga qo'yilmoqda. (10) formulani hisobga olgan holda n vaqt davrlari pul oqimi uchun avansli annuitetning joriy qiymatini quyidagi ko'rinishda hisoblab topish mumkin:

$$PV=CF(\frac{1-\frac{1}{(1+r)^n}}{r}) (1+r) \quad (11)$$

Annuitetning ko'rinishlaridan Yana biri *muddatsiz annuitet* hisoblanadi. Pul tushumlari etarlicha uzoq vaqt davom etgandagi annuitet *muddatsiz annuitet* yoki *perpetuitet* deb ataladi.

Muddatsiz annuitetni baholashning xususiyatlarini ko'rib chiqamiz. (9) formulada agar n vaqt cheksiz yoki chegaralanmagan bo'lsa, u holda muddatsiz annuitet koeffitsienti quyidagicha bo'ladi:

$$\sum_{i=1}^n (\frac{1}{1+r})^n \rightarrow \frac{1}{r}$$

U xolda:

$$PV=CF(\frac{1}{r}) \quad (12)$$

(12) formula *muddatsiz annuitetning joriy qiymatini hisoblash formulasi* deb ataladi. Bunday holatda muddatsiz annuitetning joriy qiymati investorning muddatsiz pul tushumlari uchun to'lashga rozi bo'lgan maksimal bahosini ko'rsatadi. Buning uchun formulaning suratida yillik tushumlar hajmi qo'llaniladi, mahrajda esa diskontlash koeffitsienti sifatida, odatda, kafolatlangan foiz stavkasi qo'llaniladi (masalan, davlat qimmatli qog'ozlari bo'yicha foiz).

Amaliyotda pulning ma'lum vaqtdagi qiymati bilan bog'liq bo'lgan va ilgari ko'rib chiqilmagan holatlar uchrab turadi. Ko'pchilik bunday holatlar uchun yangi formulalar kiritish lozim emas, balki asosiy formularni moslab olish mumkin. Korxonalarining moliyaviy faoliyatida

foizlarni hisoblash yarim yilda, kvartal, oy, xafta va kunda bir marta amalga oshiriladi. Foizlar qanchalik ko‘p va tez-tez hisoblansa, jami jamg‘arilgan summa shunchalik ko‘p bo‘ladi. Yil ichidagi foizlarni hisoblashda (5) bazaviy formuladan foydalana olish uchun. Quyidagilarni aniqlash zarur:

- davriy foiz stavkasini;
- n vaqtda amalga oshirilgan pul to‘lovlari davrlari sonini.
- r davriy foiz stavkasini quyidagicha aniqlash mumkin:

$$r = \frac{APR}{m}, \quad (13)$$

bu erda, APR – nominal yillik foiz stavkasi;

m – bir yilda foiz hisoblashlar soni.

Pul to‘lovlarning davrlari soni (n) quyidagicha hisoblanadi:

$$n = kxm, \quad (14)$$

bu erda, k – yillar soni.

U holda, (5) formuladan kelib chiqib:

$$FV = PV \left(1 + \frac{APR}{m}\right)^{kxm} \quad (15)$$

Foizlar qanchalik ko‘p marotaba, tez-tez hisoblansa, yakuniy jamg‘ariladigan summa shunchalik ko‘p bo‘ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda korxonalarda pul oqimlarining tarkibini o‘rganish ularni kelgusidagi xajmi va miqdorini aniqlash korxonalar moliyaviy menejerlaridan ko‘plab nazariy va amaliy ko‘nikmalarni talab qiladi. Korxonalarda istiqboldagi pul oqimlarini to‘g‘ri aniqlash va hisoblash korxonaning moliyaviy barqarorligi va iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlovchi muhim omil bo‘lib sanaladi.

8.2. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimini bashoratlash va uning o‘ziga xos xususiyatlari

Korxonalarda pul oqimlarini bashorat qilishning yana bir muhim jihatlaridan biri korxonada pul mablag‘lari byudjetini ishlab chiqish va takomillashtirish bo‘lib hisoblanadi. Korxonalar faoliyatini bir me‘yorda Tashkil etish va boshqarish uchun ma‘lum mablag‘lar manbalarini shakllantirish hamda ularni korxonaning Nizom faoliyatidagi vazifalarni bajarish maqsadida tegishli harajatlar bo‘yicha yo‘naltirish zarur bo‘ladi. Shu ma‘noda korxonalar kundalik faoliyati va ehtiyojlarini moliyaviy ta‘minlash uchun uning pul mablag‘lari byudjetini tuzish zaruriyati tug‘iladi. Pul mablag‘lari byudjetini tashkil etish korxonada pul

mablag'larini tashkil etish manbalarini, pul mablag'larini investitsiyalash yo'nalishlarini hamda pul mablag'larini ko'paytirish va foydalanish samaradorligini oshirish yuzasidan tadbirlar yig'indisi bo'lib, korxonada moliyaviy xizmati oldidagi muhim masala hisoblanadi.

Iqtisodiy adabiyotda, ayniqsa, ingliz tilidagi adabiyotlarda «reja» va «byudjet» tushunchalari o'rtasidagi farq aniq izohlanmoqda. Mazkur tushunchalarning talqin etilishi ayniqsa, Buyuk Britaniya, AQSH, Fransiya davlatlari kompaniyalari byudjetini tayyorlash jarayonidagi xususiyatlar sharhida yorqin ifodalangan. G'arb davlatlari mutaxassislarining ishlaridagi ushbu tushunchalar izohlanishini tarjima qilingan iqtisodiy adabiyotlarda ham uchratish mumkin. Jumladan, B. Kolassning fikricha, rejalashtirishning uch turi farqlanadi: a) strategik; b) o'rta muddatli yoki operativ; v) qisqa muddatli yoki byudjet orqali rejalashtirish.

«Reja» tushunchasi birmuncha keng ma'noda tushuniladi va tegishli maqsadlarga erishishga qaratilgan harakatlar va tadbirlarning keng ko'lamini ifodalaydi. «Byudjet» - birmuncha «tor» ma'nodagi tushuncha bo'lib, harakatlar va tadbirlar rejasining miqdoriy, qiymatdagi ifodasi hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bizning sharoitda hanuzgacha «byudjet» tushunchasini maxsus tarzda ma'lum sub'ekt daromadlari va harajatlarini tegishli muddatdagi smetasi sifatida tushunish ustunlik qilib kelmoqda.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonada moliyaviy muvaffaqiyatining muhim garovi sifatida pul oqimlarini boshqarishning ilmiy asoslangan usullaridan samarali foydalanish maydonga chiqadi. Mazkur muammoni chuqurroq yoritish quyidagi masalalarni ko'rib chiqishni talab etadi:

- korxonada pul mablag'lari aylanishining tarkibi va qonuniyatlarini o'rganish;
- korxonaning pul mablag'lari aylanishini boshqarish tizimini o'rganish;
- pul oqimlari mohiyati, turlari va baholash usullarini o'rganish;
- korxonada pul oqimlarini hisoblashning bevosita va bilvosita usullarini yoritish va h.k.

Ushbu masalalarni yanada aniq tarzda ko'rib chiqamiz.

Korxonada pul mablag'lari aylanishining tarkibi.

Korxonada kapitalning individual doiraviy aylanishi jarayonidagi pul massasining real harakati uning pul oqimini tashkil qiladi. Pul-tovar munosabatlari sharoitida ishlab chiqarish moddiy omillarining individual

doiraviy aylanishi korxonada omboriga moddiy qiymatliklarni kirim qilinishidan boshlanadi va tayyor mahsulotni sotilishi bilan yakunlanadi. Ushbu jarayonda pul mablag'lari harakati ham bevosita ishtirok etadi. Kapitalning doiraviy aylanishi ishlab chiqarish vositalarini sotib olish uchun pul mablag'larini to'lanishidan boshlanadi. Mehnat haqi to'lash uchun pul mablag'larining jalb qilinishi ishlab chiqarishning bosh omili sifatida uning har qanday ijtimoiy shaklida alohida o'rin egallaydi. Pul mablag'lari doiraviy aylanishining birinchi bosqichida sarflanmaydi, balki faqat avanslanadi va keyinchalik mahsulot sotishdan tushgan tushum hisobidan qoplanadi. Qiymatning shakl o'zgarishi yuz beradi - qiymatning bir qismi pul shaklidan tovar shakliga aylanadi. Pul mablag'larining yana bir qismi xodimlar mehnat haqini to'lash uchun avanslanadi va xodimlar ixtiyoriga o'tgandan so'ng iste'mol vositalarini (hayotiy zarur vositalar jamg'armasini) hosil qiladi.

Doiraviy aylanishning ikkinchi bosqichida ya'ni ishlab chiqarish jarayonida moddiy boyliklarni yaratish uchun ishlab chiqarish kuchlari tomonidan ishlab chiqarish vositalarining umumli iste'moli amalga oshiriladi. Bu bosqichda qiymat shakllarining o'zgartirishi ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash uchun pul mablag'larini tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilinishi bilan boradi.

Ishlab chiqarish jarayonida yaratilgan tayyor mahsulot tarkibida jalb qilingan qiymat (buyumlashgan mehnat) va yangi yaratilgan qiymat - qo'shimcha mahsulot bo'ladi. Mablag'lar doiraviy aylanishining uchinchi bosqichida qiymatning tovar shakli pul shakliga aylanadi va mahsulot sotishdan tushgan tushum shakllantriladi. Doiraviy aylanishning bu bosqichida korxonalar bilan sotilgan mahsulotlar yuzasidan pul munosabatlari shuningdek foydaning ishlatilishi va uning soliqqa tortilishi yuzasidan pul munosabatlari kelib chiqadi.

Korxonaning barqaror faoliyat ko'rsatishi va aylanma mablag'lar harakatining uzluksizligini ta'minlanishi uchun kapital doimo ishlab chiqarish jarayonining barcha sohalarida birdaniga band bo'lishi va doimo qiymatning yuqorida aytib o'tilgan uch shaklida (pul, ishlab chiqarish va tovar) ham mavjud bo'lishi shart, chunki bularning istalgan biri bo'lmagan holda kapitalning individual doiraviy aylanishi to'xtab qoladi.

Mablag'larning individual doiraviy aylanishi jarayonida korxonada pul mablag'lari kategoriyasiga xos bo'lgan barcha funksiyalarni (qiymat o'lchovi, muomala vositasi, to'lov vositasi, jamg'arish) ham bajaradi.

Korxonaning mablag'lari aylanishi turli xil xo'jalik operatsiyalari natijasida pul to'lovlari amalga oshirilganligi sababli amalga oshiriladi. Bu xo'jalik operatsiyalarining ularning iqtisodiy mazmuniga qarab uch asosiy kategoriyaga: joriy; investitsion va moliyaviy faoliyat kategoriyalariga guruhlanishi mumkin. Bunday guruhlash har bir faoliyat turi bo'yicha alohida moliyaviy natijalarni hisoblab chiqarish imkonini beradi.

Xo'jalik yuritishning bozor mexanizmlariga o'tilayotgan sharoitda pul mablag'lari resurslar ichida miqdor jihatdan eng chegaralangan resurslardan biri bo'lib, korxonalar muvaffaqiyati ushbu resurslardan qanday darajada unumli foydalanilayotganligiga bevosita bog'liq. Shuning uchun ham pul mablag'lari oqimini (harakatini) rejalashtirish va nazorat qilish korxonalar uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

«Pul oqimi» - inglizcha «Cash Flow» (naqd pul oqimi) – ko'rsatkichiga mos keluvchi ko'rsatkich bo'lib, vaqtning u yoki bu davri mobaynida korxonadagi pul mablag'lari harakatlarining natijalarini aks ettiradi. Pul harakatlari to'g'risidagi birinchi hisobotlar moliyaviy tahlilchilar tomonidan qimmatbaho qog'ozlar bozorida foydalanish uchun foydalanilgan. Bu hisobotlar korxonalar aksiyalarini baholash va istiqbolli moliyaviy qo'yilmalarni belgilash uchun juda qulay bo'lgan, chunki pul mablag'lari harakati natijalari foyda va ko'rsatkichidan ko'ra ahamiyatliroq bo'lgan. Ko'pchilik hollarda korxonadi pul mablag'larining bor yoki yo'qligi uning foyda bilan ishlayotganligi yoki yo'qligi bilan uzviy bog'liq bo'ladi, lekin bu bog'liqlik doimo aniq ko'rinib turmaydi. Foyda ko'rinishdagi moliyaviy natija shunday buxgalteriya hisobi tamoyiliga ko'ra aniqlanadiki, unga ko'ra pul mablag'larining harakati amalda bo'lgan yoki bo'lmaganligidan qat'i nazar harajatlar va daromadlar qaysi davrda amalga oshirilgan bo'lsa, aynan o'sha davrdagi hisobot davri hisobiga yoziladi. Ba'zi bir harajatlarning va zahiralarining hisoblanishi (masalan amortizatsion ajratmalar, kelgusi davr to'lovlari uchun zahiralar) mahsulot tannarxini orttirgan holda amalda pul mablag'larining to'lanishini taqozo etmaydi.

Korxonaning investitsion operatsiyalari foyda miqdorini aniqlashda faqatgina asosiy vositalarni sotishdan ko'rilgan moliyaviy natija sifatida qisman hisobga olinadi xolos. Moliyaviy operatsiyalar (masalan: kreditlar va qarzlarning olinishi va qoplanishi, maqsadli moliyalashtirish) ham foyda miqdorini aniqlashda hisobga olinmaydi.

Ma'lumotlarning tashqi iste'molchisi ushbu kamchiliklardan holi bo'lgan moliyaviy natija ko'rsatkichiga ega bo'lishi uchun foyda

ko'rsatgichga hisoblangan amortizatsiya miqdorini ham qo'shib ko'rib chiqishlari mumkin:

Pul oqimlari = sof foyda + amortizatsiya.

Pul oqimining shunday tushunilishi korxonada faoliyatining asosiy moliyaviy maqsadlarga mos keladi:

- likvidlikni ta'minlash;
- foyda olinishiga erishish;
- o'z kapitali miqdorining etarlicha bo'lishini ta'minlashga erishish.

Korxonada pul mablag'larini boshqarishning eng birinchi vazifasi korxonaning likvidligini ta'minlashdir. Likvidlikni ta'minlab turish naqadar jiddiy ahamiyatga ega ekanligini bankrot deb e'lon qilish va faoliyatini to'xtatish havfiga olib borishi mumkin bo'lgan to'lovlarni o'z vaqtida bajarmaslik kabi xatarlar mavjudligi nuqtai nazaridan namoyon bo'ladi. Barcha strategik va operativ qarorlarni ushbu mutanosiblikni ta'minlab turishga mos keladimi yoki yo'qmi degan nuqtai nazardan ko'rib chiqish, so'ngra yakuniy qarorlar qabul qilish zarur.

Shu bilan birga moliyaviy resurslarni pul mablag'lari ko'rinishida band qilib qo'yish ma'lum bir yo'qotishlarni ham keltirib chiqaradi. SHartli ravishda qandaydir qatnashish mumkin bo'lgan, lekin qatnashilmagan investitsion loyihadan olinishi mumkin bo'lgan foyda bilan baholash mumkin. Shuning uchun korxonada mablag'larini taqsimlayotganda bir-birini istisno qiluvchi quyidagi ikki holatni: korxonaning likvidligini ta'minlashni va uning faoliyati rentabilligini ham ta'minlashni hisobga olishimiz zarur.

Moliyaviy menejer pul mablag'lari oqimini shunday boshqarishi lozimki, bunda korxonada rentabilligi maksimal darajada bo'lishi ta'minlanishi lozim. Shuningdek, korxonada likvidligini ta'minlash ham u qadar qimmatga tushmasligi zarur. Moliyaviy menejer rentabillik va likvidlik ko'rsatkichlarining maqbul balansini topishi va ta'minlashi zarur.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, korxonaning pul oqimlari uch faoliyat turi bo'yicha guruhlanadi: joriy, investitsion va moliyaviy. Pul oqimlari joriy faoliyatining ustuvor yo'nalish ekanligini ta'kidlab o'tishimiz zarur. Yildan yilga joriy faoliyat bo'yicha ortib boruvchi pul oqimi korxonada faoliyati muvaffaqiyatining eng birinchi sharti va uning moliyaviy barqarorligini ifodalovchi bosh omildir. U joriy faoliyatdan olingan tushumlar nafaqat oddiy balki kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni ham tashkil etish uchun etarli ekanligini bildiradi.

Mol-mulklarning sotib olinishi, qarzlarning qaytarilishi va ular bo'yicha hisoblangan foizlarning to'lanishi asosan joriy faoliyat hisobiga moliyalashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Ushbu an'anani ta'minlay olgan korxonalar reytingi doimo yuqori bo'ladi.

Korxonada pul mablag'lari oqimini byudjetlashtirish – bu korxonalar pul mablag'lari doiraviy aylanish jarayonini operativ boshqarish yoki muntazam tartibga solish va tahminlashtirishning tadbirlari hamda vositalari yig'indisidir. Mazkur holatda tor ma'nodagi, ya'ni umumiy pul mablag'lari oqimining tarkibiy qismi sifatidagi tushunchalar haqidagi fikr yuritilishi, yoki moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlariga mos pul mablag'lari oqimi to'g'risidagi hisobotda aks ettirilgan keng ma'nodagi pul mablag'lari oqimi haqida fikr yuritilishi mumkin. Pul mablag'lari oqimi tor ma'noda korxonalar bog'langan joriy aktivlariga xizmat ko'rsatishni xususiyatlovchi jami pul mablag'lari oqimining tarkibiy qismini aks ettiradi. Bu xususiyat mazkur masalani ko'pchilik mualliflar tomonidan korxonalar aylanma kapitalini boshqarish muammosi sifatida o'rganilishiga asos bo'ldi.

Xalqaro moliyaviy amaliyotda bog'langan resurslarni ikki mezon asosida ko'rib chiqish lozimligi ta'kidlanadi:

- korxonalar quvvati bilan bog'liqlik mezoni;
- davriylik (vaqt oralig'i) bilan bog'liqlik mezoni.

Birinchi mezonning tasnifi yuqorida ta'kidlanganidek, ishlab chiqarish quvvatlarining (takror ishlab chiqarish imkoniyatlarining) uzluksiz ish faoliyatini ta'minlash uchun qanday resurslar zarurligini aniqlash imkonini bersa, ikkinchi ko'rsatkich bog'langan resurslarning qanchalik eng kichik miqdori ushbu faoliyatni ta'minlash uchun etarli bo'lishi mumkinligini aniqlash imkonini beradi.

Korxonaning moliyaviy oqimlarini joriy boshqarish uning joriy pul oqimlarini boshqarish demakdir.

Korxonalar oldida har kuni quyidagi savollar turadi:

- bugungi kechiktirib bo'lmas harajatlarni nima hisobidan va qanday yo'l bilan to'lash kerak;
- bugun hosil bo'lgan bo'sh pul mablag'larini qachon, qaerga va qanday shartlar bilan yo'naltirish kerak.

Amaliyotda har qanday korxonalar faoliyatida ham moliyani boshqarishni alohida bir faoliyat turi – joriy, investitsion, moliyaviy faoliyat turlari bo'yicha pul oqimlarini boshqarish bilan bir xil bo'ladi deb ayta olmaymiz. Birinchi qarashda alohida bir faoliyat turi bo'yicha moliyaviy oqimlarni boshqarish korxonaning moliyaviy menejmenti

vazifalarini ancha soddalashtirganga o'xshab ko'rinadi. Alohida bir faoliyat sohasining daromadlilik darajasi haqida etarlicha aniq tushunchaga ega bo'lsak-da, bu ko'rsatkichga jiddiy ta'sir o'tkazuvchi qator omillar mavjudki, ularni hisobga olmasdan chiqarilgan har qanday hisob-kitoblar noto'g'ri bo'ladi. Pul mablag'lari oqimining joriy boshqarishda qarorlar qabul qilinishiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar qatoriga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- korxonada qaysidir faoliyat turini ustivor deb belgilanganligi: joriy faoliyat hamisha ustivor deb belgilanadi, investitsion va moliyaviy faoliyat esa, faqatgina joriy faoliyatni moliyalashtirish uchun etarli darajadagina amalga oshiriladi. Shuning uchun ham - «asosiy faoliyat», ya'ni korxonaning sotuv bozoridagi o'rnini va raqobatchilar orasidagi mavqeini belgilab beruvchi faoliyat termini qo'llaniladi.

- korxonada alohida moliyalashtirish rejimini talab qiluvchi strategik maqsadlar ta'minlanganligi: a) oldindan aniq bo'lmagan vaqt momentida (masalan korxonaning doimiy talablariga ustivor yo'nalishi asosiy faoliyatni moliyalashtirish bo'lganligiga qaramay korxonani qiziqtirgan mahsulot uchun texnik hujjatlar sotib olish uchun bugungi davrda pul ajratilishi zarur); b) oldindan aniq bo'lgan vaqt davomida;

- mol etkazib beruvchilar va haridorlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlardagi kutilmagan o'zgarishlar; masalan, doimiy hamkorning bankrotlikka uchrashi kabi;

- pul oqimi barqaror emasligi farqi.

Ko'pdan-ko'p qarama-qarshi omillar ta'siriga uchrab turuvchi pul mablag'lari oqimini samarali byudjetlashtirish faqatgina ushbu omillar ta'sir kuchini to'g'ri baholagan holda maqbul qaror qabul qilingandagina mumkin bo'ladi. Shuning uchun byudjetlashtirish uslubiyotiga asos qilib, xo'jalik faoliyatini turlarga ajratmagan holda, uning uzviy va uzluksizligi tamoyili asos qilib olingan. Moliyaviy mablag'larning doiraviy aylanishida ba'zi pul mablag'lari hosil bo'lsa va ulardan foydalanishning samarali yo'llarini qidirib topish zaruriyati vujudga kelganda yoki zudlik bilan qoplanishi zarur bo'lgan to'lovlar zarurati kelib chiqqandagina faoliyatni turlarga bo'lish mumkin bo'ladi.

Pul mablag'larini boshqarishning asosiy tushunchalaridan biri pul oqimi sikli tushunchasidir. Pul oqimi sikli bu – vaqtning shunday bir qismiki, uning davomida pul mablag'larini aylanma mablag'larga jalb qilinishi, ushbu aktivlarni ishlatilishi natijasi sotilishi va sotishdan olingan tushumning kelib tushishi amalga oshiriladi. siklning yuqorida

ko'rsatilgan ketma-ketligi, ularning har biri uchun sarflanuvchi vaqt intervali ham siklning klassik tizimini bildiradi.

Lekin amaliyotda ushbu siklni tashkil qiluvchilarning ketma-ketligi ham, ularning har biriga sarflanuvchi rejalashtirilgan vaqt intervali ham buzlishi yoki boshqacha qilib aytganda rejadan chetga chiqishi mumkin. Buning natijasida pul oqimini qo'shimcha kapitalni jalb etish hisobiga to'ldirish zaruriyati yoki hosil bo'lgan pul oqimini ortgan qismini boshqa yo'nalishlarda ishlatish zaruriyati yuzaga keladi.

Pul oqimi harajatlarining real hayotdagi qarama-qarshi natijalarining uchrab turish imkoniyati mavjudligining o'zi korxonada moliyachilarini pul oqimi siklini ongli boshqarishga majbur etadi.

Pul oqimi birinchi sikli sxemasi klassik siklning mazmunini ifodalaydi va uning ko'rsatkichlari aylanma aktivlar alohida qismlarini mukammallashtirish (me'yorlashtirish) jarayonida hisoblangan:

- ishlab chiqarish zahiralari me'yori - 30 kun;
- tayyor mahsulotning ombordagi me'yori – 30 kun;
- muddati o'tmagan debitorlik qarzi me'yori – 90 kun;
- pul mablag'lari qoldig'i me'yori 10 kunlik tushum miqdorida;
- qisqa muddatli kreditorlik qarzining o'rtacha davomiyligi - 90 kun.

Ttsiklning har qaysi tarkibiy qismlari bir kunlik tushum ko'lamida hisoblangan. Bu narsa shu bilan izohlanadiki, siklning barcha tarkibiy qismlari korxonaning bog'langan aktivlari kabi tushum hisobiga qayta shakllantiriladi.

Shunday qilib, pul oqimini boshqarish pul oqimi siklini minimallashtirishga va mos ravishda aylanma mablag'larga jalb qilingan kapital miqdorini minimallashtirishga yo'naltirilgan.

Ushbu boshqarishning algoritmi quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi:

1. Tashkil topgan pul oqimi sikli sxemasini qurish.
2. Pul oqimi siklining har bir tashkil etuvchilarini tahlil etish.
3. Ttsiklining har bir tashkil etuvchilarini optimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqish.
4. Pul oqimlari siklini qayta tashkil etish.
5. Pul oqimlari siklining har bir tashkil etuvchilarini va umuman siklning o'zini optimal ko'rsatkichlarini ta'minlash va ushbu darajada ushlab turilishini nazorat qilib borish.

Ushbu algoritmnini amalga oshirilishini ta'minlash ko'plab sohadagi korxonada mutaxassislarini jalb qilish zaruratini keltirib chiqaradi, lekin

bunda asosiy o‘rinni moliyachilar egallaydilar. Hozirgi sharoitda ushbu algoritmdan foydalanishga ko‘r-ko‘rona yondoshuv pul oqimlari siklini ongli boshqaruvdagi malaka va mahoratning etishmasligidan ham xavfliroq bo‘lishi mumkin.

Korxonada pul mablag‘lari oqimini tartibga solishning bosh vazifasi – korxonada ixtiyorida uning likvidligini ushlab turish uchun zarur bo‘lgan mavjud pul mablag‘lari miqdori va ortiqcha pul mablag‘larini ularning foydaliligini ushlab turish maqsadida maqbullashtirishni ta‘minlashdan iborat. Bunday maqbullashtirishning ahamiyati biznes - siklning pasayishi davrlarida, ya‘ni korxonada ishchan faolligi kamayishi holatlarida yanada ortadi.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalarda pul oqimlarini boshqarishda amalga oshiriladigan vazifalarni aytib bering.
2. Xo‘jalik sub‘ektlarida pul oqimlarini boshqarish bosqichlari tariflang.
3. Korxonalar pul oqimlarini rejalashtirish va prognozlashtirishni ifodalab bering.
4. Korxonalarining pul mablag‘lariga bo‘lgan joriy va istiqbolli ehtiyojlarini aniqlang.
5. Pul mablag‘larining o‘rtacha qoldig‘ini hisoblab bering.

9. XARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH VA DAROMADLARNI MAKSIMALLASHTIRISH MASALALARI

9.1. Korxonalar daromad va xarajatlarning iqtisodiy mohiyati va shakllanish manbalari.

Korxonalar moliyaviy ko'rsatkichlari deyilganda, korxonaning daromad, xarajat, foyda va shu kabi ko'rsatkichlari tushuniladi. Bevosita ushbu ko'rsatkichlar korxonaning moliyaviy holati va barqarorligi ifodalovchi asosiy manbalar bo'lib hisoblanadi.

Daromad ijtimoiy ishlab chiqarishni hamma bosqichlarining iqtisodiy kategoriyasidir. Daromad iqtisodiy kategoriya va moliyaviy yakun sifatida o'zining eng yuqori ahamiyatiga bozor munosabatlari, bozor iqtisodiyoti davrida ko'tariladi. Daromadni barpo etish, uni realizatsiya qilish bu kengaytirilgan qayta ishlab chiqarishni, qiymat qonunini va xo'jalik yuritish usuli sifatida xo'jalik hisobining ob'ektiv talabidir. Daromad iqtisodiy harakatning zaruriy sharti maqsadi sifatida qaraladi. Jahon amaliyotida daromad deyilganda ko'pincha biznes samaradorligining tadbir vositasi sifatida qaraladi. Daromad bu foyda va xarajatlarning farqlanishidagi yuqori o'zgaruvchanlikdir. Ular orasidagi quyi o'zgaruvchanlik esa zararni ifodalaydi.

Daromadlar va xarajatlarning moliyaviy natijalarni xarakterlovchi daromadni o'lchashga daxldor bo'lgan elementlar hisoblanadi. Daromadlar va xarajatlarni, ya'ni daromadni aniqlash va o'lchash - korxonalar o'z moliyaviy hisobotini tayyorlashda daromadlaniladigan kapital konsepsiyasi hamda kapitalning saqlanishiga bog'liq bo'ladi.

Daromadlar va xarajatalar elementlari quyidagicha aniqlanadi. Daromadlar - bu hisobot davrida iqtisodiy foyda aktivlarning oqimi yoki ko'payishi shaklida o'sishi yoki passivlarning qatnashchilarni kapitaldagi omonatlaridan farq etuvchi o'sishiga olib keluvchi kamayishidir. Bugungi kunda bozor munosabatlari sharoitida korxonalarining moliyaviy rejalashtirish ko'rsatkichlarini tahlil etishda korxonalar moliyasining eng asosiy vazifalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- korxonaning daromadlilik darajasiga baho berish;
- korxonaning moliyaviy natijalari tarkibi, tuzilishi va dinamik o'zgarishlariga baho berish;

- biznes rejada belgilangan daromadlilik darajasiga erishilganligi va unga ta'sir etgan omillarni o'rganish hamda baho berish;
- daromadning shakllanishi va ishlatilishining asoslanganligini tekshirish;
- daromadning ko'paygan yoki kamayganligiga mahsulot (ish, xizmat)lar sotishdan va boshqa faoliyatlardan erishilgan natijaning ta'sir etishini aniqlash;
- korxonaning yalpi foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- soliqqa tortilgunga qadar bo'lgan daromadning shakllanishiga va unga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- korxonaning sof foydasi va unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish, hamda baho berish;
- sof foydani ko'paytirish yo'nalishlarini belgilab berish;
- korxonaning rentabellik ko'rsatkichlarini o'rganish va ularga ta'sir etuvchi omillarga baho berish;
- korxonaning umumiy rentabellik darajasini oshirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish va hokozolar.

«A» korxonasining 2014-2017 yillardagi yalpi foyda xajmi o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgan. 2014 yilda korxonaning yalpi foyda xajmi 1 374 mln.so'mni tashkil etgan bo'lib, bunda asosiy faoliyatdan sof tushum 3595 mln.so'mni va sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat) larning tannarxi 2222 mln.so'mni tashkil etgan. 2015 yilda ham korxonaning yalpi foyda ko'rsatkichi o'sish tendentsiyasiga ega bo'lgani holda 1 177 mln.so'mni tashkil etgan.

9.1-jadval

«A» korxonasining asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlarining tahlili

Ko'rsatkichlar	2014 y.		2015 y.		2016 y.		2017 y.	
	(mln. so'm)		(mln. so'm)		(mln. so'm)		(mln. so'm)	
Asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlar								
Asosiy faoliyatdan sof tushum	3 595	100%	4 287	100%	5 240	100%	5 768	100%
Sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat) larning tannarxi	2 222	62%	3 110	73%	4 063	78%	4 229	73%
Yalpi foyda	1 374	38%	1 177	27%	1 178	22%	1 539	27%

Asosiy faoliyatdan sof tushum 4287 mln.so‘m va sotilgan mahsulotlarning tannarxi 3110 mln.so‘mni tashkil etgan. Korxonada 2016 yilga kelib yalpi foyda ko‘rsatkichi o‘tgan yilgiga nisbatan deyarli o‘zgarmagan holda 1178 mln.so‘mdan iborat bo‘lgan. Asosiy faoliyatdan sof tushum 5240 mln.so‘mni va sotilgan mahsulotlarning tannarxi 4063 mln.so‘mni tashkil etgan. 2017 yilga korxonaning mahsulot tannarxi xom ashyo mahsulotlari narxining oshishi va korxonada asosiy faoliyatdan tushumning o‘sishi hisobiga korxonaning yalpi foydasi kamayish tendentsiyasiga ega bo‘lgani holda 1539 mln.so‘mni, asosiy faoliyatdan sof tushum 5768 mln.so‘mni va sotilgan mahsulotlarning tannarxi 4229 mln.so‘mni tashkil etgan.

Moliyaviy natijalarni tahlil qilishda asosiy axborot manbasi sifatida 2-shakl «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot» dan foydalaniladi. “Moliyaviy natijalar to‘g‘risida hisobot” (2-shakl) mahsulot ishlab chiqarish (ishlar, xizmatlar) jarayonining yakuniy mahsuli bo‘lib, u ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun tegishli boshqaruv qarorlarini qabul qilishda asosiy axborot manbai hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, korxonada daromadlarining bir qancha turi bo‘lib ulardan yana biri operatsion faoliyatdan olingan daromadlar yoki qilingan xarajatlar hisoblanadi. Biz quyidagi 9.2-jadval orqali «A» korxonasining ushbu ko‘rsatkichlarini tahlil qilib chiqamiz.

«A» korxonasida asosiy faoliyatdan olgan foydasi tahlil yillari davomida o‘shish va kamayish tendentsiyasi kuzatilgan. 2014 yilda korxonaning asosiy faoliyatdan olgan foydasining xajmi 571 mln.so‘mni tashkil etgan bo‘lib, bunda sotish xarajatlari 490 mln.so‘m, ma’muriy xarajatlar 314 mln.so‘m, boshqa operatsion daromadlar 17 mln.so‘m va boshqa operatsion xarajatlar 14 mln.so‘mdan iborat bo‘lgan. 2015 yilda korxonaning boshqa operatsion xarajatlarning oshib ketishligi hisobiga, uning asosiy faoliyatdan olgan foydasi tahlil yillaridagi eng kam ko‘rsatkich 86 mln.so‘mni tashkil etgan. Sotish xarajatlari 2014 yilga nisbatan 219 punktga oshish hisobiga 709 mln.so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, ma’muriy xarajatlar 46 mln.so‘mni va boshqa operatsion daromadlar 25 mln.so‘mdan iborat bo‘lgan.

Keyingi yillarda ham korxonaning asosiy faoliyatdan olgan foydasi o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘lib, bu ko‘rsatkich 2016 yilda 222 mln.so‘mni va 2017 yilda 661 mln.so‘mni tashkil etgan.

9.2-jadval

«A» korxonasining operatsion faoliyati daromad va xarajatlarining tahlili

Ko'rsatkichlar	2014 y.		2015 y.		2016 y.		2017 y.	
	(mln. so'm)		(mln.so'm)		(mln.so'm)		(mln. so'm)	
Asosiy faoliyatdan daromad va xarajatlar								
Sotish xarajatlari	490	14%	709	17%	609	12%	495	9%
Ma'muriy xarajatlar	314	9%	46	1%	60	1%	93	2%
Boshqa operatsion daromadlar	17	0%	25	1%	32	1%	114	2%
Boshqa operatsion xarajatlar	14	0%	360	8%	318	6%	404	7%
Asosiy faoliyatning foydasi (zarari)	571	16%	86	2%	222	4%	661	11%

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritiladigan xarajatlar va davr xarajatlari ro'yxati:

- xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining rentabelligini va bozor raqobatbardoshligini aniqlash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish davomida xo'jalik yurituvchi sub'ektda paydo bo'ladigan barcha xarajatlar to'g'risida buxgalteriya hisobi schyotlarida to'liq va aniq axborot shakllantirilishi;

- soliq solinadigan bazani to'g'ri aniqlash maqsadida belgilanadi.

Nizomga muvofiq barcha xarajatlar quyidagilarga guruhlanadi:

- mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;

- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;

- v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan, ishlab chiqarish xususiyatlariga ega bo'lgan ustama xarajatlar;

- ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) sotish xarajatlari;

- b) boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar);

- v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar;
 - xo‘jalik yurituvchi sub’ektning umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadigan xo‘jalik yurituvchi sub’ektning moliyaviy faoliyati bo‘yicha xarajatlari:
 - a) foizlar bo‘yicha xarajatlar;
 - b) xorijiy valyuta bilan operatsiya bo‘yicha salbiy kurs tafovutlari;
 - v) qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilgan mablag‘larni qayta baholash;
 - g) moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa xarajatlar;
- Favqulodda zararlar, u foydadan olinadigan soliq to‘langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

9.2. Korxonalarda foydaning turlari.

Xo‘jalik yurituvchi subektlarning moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini belgilovchi mezon - sof foydadir. Sof foyda miqdorini aniqlash uchun “Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish bo‘yicha xarajatlar tarkibi, mahsulot (ish, xizmat) tannarxiga qo‘shiladigan va moliyaviy natijalarni tarkib topishi haqidagi” Nizomga asosan oraliq foyda ko‘rsatkichlarini aniqlash kerak bo‘ladi. Tahlil qilish avvalambor, korxonaga yalpi foydasi va uning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni aniqlashdan boshlanadi. Mahsulotlar sotishdan olingan yalpi moliyaviy natija foyda yoki zarar quyidagi bog‘lanishlar asosida aniqlanadi. ya’ni, mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan sof tushumdan shu mahsulot (ish, xizmat)larning ishlab chiqarish tannarxini chegirish asosida aniqlanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning moliyaviy natijalari tarkibida asosiy o‘rinni mahsulot (ish, xizmat)larni sotishdan olingan yalpi foyda tashkil etadi. Moliyaviy natijalarning asosiy qismi mahsulot, ish, xizmatlarni sotishdan shakllanganligi sababli tahlilda asosiy e’tibor ushbu qatorning rejaga va o‘tgan yillarga nisbatan o‘zgarishi va omilli ta’siriga qaratiladi.

Tahlilda sotishning uchta qatori xarakterlanadi:

1. Mahsulot, ish va xizmatlarni sotishdan moliyaviy natija.
2. Asosiy vositalarni hisobdan chiqarish va sotishdan moliyaviy natija.
3. Boshqa aktivlarni sotishdan olingan natija.

Ularni buxgalteriya hisobida alohida hisob ob’ekti yoki daromadlarning yuzaga chiqish shakli yoki o‘rni sifatida tarkiblanishi belgilangan. Bunda asosiy vositalarni hisobdan chiqarilishi va sotilishi, boshqa aktivlarni sotishdan olingan natijalar asosiy ishlab chiqarishning

boshqa jarayonlari sifatida qaraladi. Ularni moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda operatsion daromadlar va xarajatlar qatori ko'rsatilishi tarkiblangan.

Endi, mahsulotlar sotishdan olingan foyda (zarar) hajmining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni ishimizning keyingi ob'ekti sifatida tanlab olingan «B» korxonada misolida tahlil qilish uchun 9.3-jadvalni keltiramiz.

9.3-jadval

«B» korxonada mahsulotlar sotishdan kelgan yalpi foyda va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar tahlili

(ming so'm hisobida)

No	Ko'rsatkichlar	2017 yil boshi	2017 yil oxiri	O'zgarishi (+,-)	O'sish sur'ati, %
1.	Mahsulot sotishdan olingan sof tushum	1394779	1641263	+246484	117,67
2.	Sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	1017940	1326274	+308334	130,29
3.	Mahsulot sotishdan kelgan yalpi foyda (1q – 2q)	376839	314989	-61850	83,59

9.3-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, «B» korxonada yalpi foyda hajmi 2017 yili oxiri yil boshiga nisbatan 16,41 (100-83,59) % ga kamaygan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Mahsulot sotishdan olingan sof tushum hajmini 246484 ming so'mga oshishi natijasida yalpi foyda miqdori 65,41 % ga (246484x100: 376839) oshdi. 2.Sotilgan mahsulot tannarxni 308334 ming so'mga ortishi evaziga yalpi foyda miqdori 81.82 % ga (308334 x100: 376839) kamaygan.

Shunday qilib yuqorida hisoblangan 2 ta omilning ta'siri (+65,41+(-81,82) = - 16,41) %. Bu foiz esa yalpi foyda hajmida bo'lgan umumiy farqqa teng (+16,41%) teng.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foyda qatoriga korxonaning asosiy ishlab chiqarish faoliyatining mahsulot ishlab chiqarish va sotishdan tashqari faoliyatidan olinadigan foydasi kiritiladi. Ular bo'yicha xarajatlar va daromadlar qatori alohida tarkiblangan

holda umumiy summada moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga tushiriladi. Operatsion daromadlar va xarajatlar o'zining sof qiymati bo'yicha ham moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotga tushirilishi belgilanadi. Bunda operatsion jarayonlardan olingan daromadlar ular bo'yicha xarajatlar qiymatiga farqlangan holda hisobotga foyda yoki zarar qatoriga tushiriladi.

Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foydani aniqlash uchun mahsulotlar sotishdan tushgan yalpi foydadan davr xarajatlari va asosiy faoliyatdan olingan boshqa xarajatlar chegirilishi, asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi tavsiya etilgan. Korxonada asosiy faoliyatdan olingan foyda (zarar) va uni o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarga baho berishda davr xarajatlari, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar hamda xarajatlarni ham tahlil qilish kerak.

Korxonaning asosiy faoliyatdan boshqa xarajatlariga quyidagilar kiradi:

- kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash xarajatlari;
- loyiha va qurilish-montaj ishlarida chalalikni bartaraf etish xarajatlari;
- maslahat va axborot tizimlariga haq to'lash;
- auditorlik xizmatlari uchun to'lovlar;
- salomatlikni muhofaza qilish va xodimlarni ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog'liq bo'lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlari xarajatlari;
- kompensatsiya va rag'batlantirish tusidagi to'lovlar;
- ish haqini hisoblashda e'tiborga olinmaydigan xarajatlar, ya'ni moddiy yordam;
- vaqtincha to'xtatib qo'yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va ob'ektlarini saqlash xarajatlari;
- sog'lomlashtirish, xalq ta'limi, ijtimoiy ta'minot va shu kabi tashkilotlarga badallar va boshqalar;

Endi «B» korxonada amaliy ma'lumotlaridan foydalangan holda operatsion foydaning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash uchun quyidagi jadvalni tuzish tavsiya qilinadi (9.4 - jadval).

9.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, «B» korxonada asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmi 2017 yil oxiri yil boshiga nisbatan 15796 ming so'mga oshgan. Bunga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Tovarlarini sotishdan tushgan yalpi foyda hajmining 61850 ming so'mga kamayishi natijasida asosiy faoliyatdan tushgan foyda miqdori shu summaga kamaydi.(-)

2. Davr xarajatlari hajmining 45064 ming so‘mga ortishi evaziga asosiy faoliyatdan tushgan foyda miqdori shu miqdorda kamaygan.(-)

3. Boshqa operatsion daromadlar miqdori 122710 ming so‘mga oshgan. Bu esa, o‘z navbatida, asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmini shu sumмага oshirgan.(+)

Shunday qilib, yuqorida hisoblangan 3 ta omilning ta’siri: $(-61850)+(-45064)+(122710) = +15796$ ming so‘m. Bu esa asosiy faoliyatdan tushgan foyda hajmida bo‘lgan umumiy farqga (+15796) teng.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, korxonada asosiy faoliyatdan olingan foyda (zarar) va uni o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarga baho berishda davr xarajatlari, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar hamda xarajatlarni ham tahlil qilish kerak. Davr xarajatlari deyilganda - bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi. Davr xarajatlari tarkibiga mahsulot ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan xo‘jalik sarflari kiritiladi. Ularni yuzaga chiqish shakli va o‘rniga qarab quyidagilarga ajratish mumkin:

- sotish xarajatlari;
- ma’muriy xarajatlar;
- boshqa operatsion xarajatlari.

9.4-jadval

«B» korxonaning asosiy faoliyatdan ko‘rilgan foyda (operatsion foyda) hajmining tahlili (ming so‘m hisobida)

№	Ko‘rsatkichlar	2017 yil boshi	2017 yil oxiri	Mutlaq farq, (+,-)	O‘shish sur’ati, %
1	Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda	376839	314989	-61850	83,59
2	Davr xarajatlari	391704	436768	+45064	111,50
3	Asosiy faoliyatning boshqa operatsion daromatlari	15912	138622	+122710	8,7 marta
4	Asosiy faoliyatning boshqa operatsion xarajatlari	-	-	-	-
5	Asosiy ishlab chikarish faoliyatidan tushgan foyda (1q-2q+3q-4q)	1047	16843	+15796	16 marta

Sotish xarajatlari – mahsulot (ish, xizmat)tannarxiga kiritiladigan xarajatlar, mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda

moliyaviy natijalarning shakllanish tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq yagona tartiblashni va to'g'ridan-to'g'ri korxonada faoliyat natijaviyligi bog'lanishi tartiblangan. Sotish xarajatlari mahsulotlarni xaridor va buyurtmachilarga ortib jo'natish va sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi. Sotish xarajatlarini ish haqi xarajatlari, ish haqidan ajratmalar, material xarajatlari, asosiy vositalar va nomaterial aktivlar amortizatsiyasi, reklama xarajatlari, ish va xizmatlar, boshqa xarajat moddalari bo'yicha tarkiblash va tahlil etish mumkin. Ma'muriy xarajatlar qatoriga korxonada boshqaruvi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiritiladi va ularning korxonada sarflari tarkibidagi salmog'i sezilarli ulushni tashkil etadi. Bu bevosita rahbarlar va boshqaruv apparatining xizmati xarajatlaridir.

Endi, asosiy faoliyatdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlaymiz (9.5-jadval).

9.5-jadval

Asosiy faoliyatdan kelgan foydaning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarini zanjirli almashtirish usuli orqali aniqlash hisob-kitobi
(ming so'm hisobida)

Hisobning tartib soni	Almashtirishning tartib soni	Hisob formulasi tarkibiga kiruvchi omillar			Natijaviy ko'rsatkich - operatsion foyda [1u-2u+3u]	Oldingi hisobga nisbatan farq, (+,-)
		yalpi foyda	davr xarajatlari	asosiy faoliyatdan kelgan boshqa operatsion daromadlar		
A	B	1	2	3	6	7
1	-	376839	391704	15912	1047	-
2	1	314989	391704	15912	60803	+59756
3	2	314989	436768	15912	105867	+45064
4	3	314989	436768	138622	16843	-89024
Omillar balansi:					+15796	

Odatda, operatsion daromadlarni asosiy qismi xo'jalik shartnomasiga muvofiq mol etkazib berish bo'yicha shartnomalarni

bajarmaganligi uchun to'lanadigan jarima, penya (o'sim) hamda yuzaga kelgan zararlarni qoplashdan tushgan daromadlar; hisobot yili aniqlangan o'tgan yildagi foyda miqdori; renta daromadi; asosiy fondlar va boshqa moddiy boyliklarni sotishdan keladigan daromadlar; to'lash muddati o'tib ketgan kreditorlik va deponentlik qarzlari; korxonaning oshxonasi, yordamchi xo'jaliklardan olinadigan daromadlardan iborat bo'ladi.

Korxonaning soliq to'langunga qadar foydasi asosiy ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatidan olinadigan natija, favqulodda faoliyatdan yoki holatlardan natijasi jamlangan holda joriy davr bo'yicha aniqlanadi. Soliq to'langunga qadar foyda davlatning va axborotdan foydalanuvchilarning e'tibor shartidagi asosiy qator hisoblanadi. Daromad va xarajatlar ularning yuzaga chiqish vaqti va o'zni bo'yicha yuritilgan holda yakuniy natija ushbu qoida asosida tuziladi.

Soliq to'langunga qadar foyda umumxo'jalik faoliyatidan olingan foydaga favqulodda vaziyatlardan ko'rilgan foydani qo'shish yoki zarar bo'lsa ayirish yo'li bilan aniqlanadi. Favqulodda foyda (zarar) bu - olinishi kutilmagan, xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatidan tashqaridagi holatlar oqibatida olingan (ko'rilgan) g'ayrioddiy xususiyatga ega foyda (zarar)dir. Bunga asosiy faoliyatdan olinadigan boshqa daromadlar (xarajatlar) kirmaydi.

Tasodifiy foyda 3 ta mezon talabiga javob berishi kerak:

1. Bir qancha yillar davomida qaytarilmasligi.
2. Korxonaning boshqaruv holatlari yoki mulkdorlarning qabul qilgan boshqaruv qarorlariga bog'liq emasligi.
3. Korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatidan tashqari holatlar oqibatida yuzaga kelishi.

Korxonalarni odatiy xo'jalik faoliyatida shunday moddalar yuzaga kelishi mumkinki, ular faqat g'ayrioddiy yoki kutilmagan holatlar bo'lishi mumkin. Masalan, chet el valyutasi bo'yicha operatsiyalaridan ko'rilgan zarar kutilmagan zarar, lekin tasodifiy emas, zero valyuta kursining beqarorligi natijasida sodir bo'lgan zararlar oddiy zararlar qatoriga kiradi.

Shunday moddalar ham borki, ularni favqulodda zararlar tarkibiga kiritish yoki kiritmaslik masalasi tashqi muxitga (ob – havo, jo'g'rofik joylashish) bog'liq. Masalan, xo'jalik yurituvchi sub'ekt sovuq bo'ladigan mintaqada joylashgan bo'lsa, u holda erning qattiq sovuq bo'lishi natijasida hosilning nobud bo'lishi favqulodda hodisa emas.

Biz quyidagi jadvalja “A” korhonada soliq to‘langunga qadar foyda tahlilini keltiramiz (9.6- jadval).

9.6-jadval

“A” korhonada soliq to‘langunga qadar foyda hajmining o‘shish sur‘ati (ming so‘m)

№	Ko‘rsatkichlar	2017 yil boshi	2017 yil oxiri	Mutlaq farq, (+, -)	O‘shish surati, (%)
1	Umumxo‘jalik faoliyatidan ko‘rilgan foyda (zarar)	12405	14111	+1706	113,75
2	Favqulodda foyda (zarar)	-	-	-	-
3	Soliq to‘langunga qadar foyda (zarar) (1q. +,-2q.)	12405	14111	+1706	113,75

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, “A” korhonada soliq to‘langunga qadar foyda hajmi 2017 yil oxiri yil boshiga nisbatan 1706 ming so‘mga oshgan yoki uning o‘shish sur‘ati 113,75 % ni tashkil etdi. Jamiyatda hisobot yili davomida favqulodda foyda va zarar ko‘rilmagan. Tahlil qilinayotgan “A” korhonning sof foyda hajmini oshirish uchun katta imkoniyat bo‘lgan. Hisoblangan 7 ta omildan 5 tasining ta’siri salbiy bo‘lgan. Agar ushbu omillar 2017 yil boshidagi darajada saqlanib qolganida edi, sof foyda summasi 369634 ming so‘mga oshgan bo‘lar edi (308334+45064 +11574+2516+2146). U holda, sof foydaning umumiy hajmi hisobot yili 374111 (369634+4477) ming so‘mni tashkil qilgan bo‘lar edi. Demak, sof foyda hajmini oshirish bo‘yicha imkoniyatlar mikdori 369634 ming so‘mga teng ekan.

Binobarin, “A” korhonaning boshqaruv ma’muriyati kelajakda omilli tahlil natijasida aniqlangan ichki imkoniyatlardan to‘liq foydalanish, ularni amaliyotga safarbar qilish yo‘llarini ishlab chiqishi lozim. Soliq to‘languncha qadar foydani taqsimlash deganda foydani davlat byudjeti daromadlarini tashkil etishiga, xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning ichki pul mablag‘lari fondlarini barpo etishga va ularning boshqa ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirish tushuniladi.

Foydani taqsimlash avvalo, uning umumiy summasidan alohida tartibda davlat byudjetiga foydadan soliq hamda boshqa soliq va ajratmalar ajratishni nazarda tutadi. Soliqlar to‘langandan so‘ng

korxonalar tasarrufida qoladigan sof foyda dividendlar to'lashga va zahira sarmoyani to'ldirishga yo'naltiriladi. Taqsimlanmagan qismi buxgalteriya balansi passivining 2-bo'limi «O'z mablag'lari manbalari» 450-satri "Taqsimlanmagan foyda" da ko'rsatiladi. Agar korxonalar zarar ko'rgan bo'lsa, shu satrda zarar hali qoplanmagan qismi ko'rsatilib, o'z mablag'lari summasining yakuni xuddi shu summaga kamaytiriladi (480-satr).

Foydani taqsimlash zamirida butun jamiyat manfaatlarini mehnat jamoalari va har bir xodimning manfaatlarini bilan uyg'unlashtirish, ularda o'z faoliyatlarini takomillashtirishdan, foydani ortishi va undan ishlab chiqarishni kengaytirish, ijtimoiy rivojlanish, xodimlarni moddiy rag'batlantirish uchun foydalanishdan manfaatdorlikni vujudga keltirish yotadi. "A" korxonada 2017 yil oxiri bo'yicha o'rtacha hisobda foydaning 68,27 % i davlat byudjetiga tushgan, 31,73 % i esa tashkilotlar ixtiyorida qolgan. Foyda ko'rsatkichlarini omilli tahlil usuli amaliyotda joriy qilinsa, korxonalarining raqobatbardoshligini ta'minlash, bankrotlik holatini oldini olish, moliyaviy va iqtisodiy salohiyatni oshirish, hamda ularning xo'jalik faoliyatiga iqtisodiy baho berish imkoni bo'ladi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ekt faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

- mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda, bu sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi tafovut sifatida aniqlanadi:

$$YAF=SST-IT,$$

bunda,

YAF - yalpi foyda;

SST - sotishdan olingan sof tushum;

IT - sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi;

- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda, bu mahsulotni sotishdan olingan yalpi foyda bilan davr xarajatlari o'rtasidagi tafovut va plus asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa daromadlar yoki minus boshqa zararlar sifatida aniqlanadi:

$$AFF=YAF-DX+BD-BZ,$$

bunda,

AFF-asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX-davr xarajatlari;
BD-asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;
BZ-asosiy faoliyatdan ko‘rilgan boshqa zararlar;
- xo‘jalik faoliyatidan olingan foyda (yoki zarar), bu asosiy faoliyatdan olingan foyda summasi plus moliyaviy faoliyatdan ko‘rilgan daromadlar va minus zararlar sifatida hisoblab chiqiladi:

$$UF=AFF+MD-MX,$$

bunda,
UF - umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda;
MD - moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar;
MX - moliyaviy faoliyat xarajatlari;
- soliq to‘languncha olingan foyda, u umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda plus favqulodda (ko‘zda tutilmagan) vaziyatlardan ko‘rilgan foyda va minus zarar sifatida aniqlanadi:

$$STF=UF+FP-FZ,$$

bunda,
STF - soliq to‘languncha olingan foyda;
FP - favqulodda vaziyatlardan olingan foyda;
FZ - favqulodda vaziyatlardan ko‘rilgan zarar;
- yilning sof foydasi, u soliq to‘langandan keyin xo‘jalik yurituvchi sub’ekt ixtiyorida qoladi, o‘zida foydadan to‘lanadigan soliqni va minus qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa soliqlar va to‘lovlarni chiqarib tashlagan holda soliqlar to‘langunga qadar olingan foydani ifodalaydi.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalarda xarajatlarni boshqarishning mohiyati va ahamiyati.
2. Xarajatlarni boshqarish maqsad va vazifalari.
3. Korxonalarda xarajatlarni boshqarish funksiyalari va tamoyillari.

10. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI BOSHQARISH.

10.1. Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kelib chiqish sabablari

Korxonalar o'rtasida bo'ladigan, shuningdek, kredit tashkilotlari va nazorat tashkilotlari o'rtasidagi, korxonalarining davlat tashkilotlari (organlari) bilan hisob-kitob to'lovlarida kechiktirilgan vaqt bo'yicha farqlanishlar kelib chiqadi. Bunda korxonalar tomonidan to'lanishi lozim bo'lgan majburiyatlar kreditorlik majburiyatlari, olinishi lozim bo'lgan majburiyatlar esa debitorlik majburiyatlar hisoblanadi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari hisob-kitoblarning doimiy yo'ldoshi hisoblanadi. Lekin to'lov muddatining oshib ketishi korxonalar moliyaviy ahvoriga katta ta'sir o'tkazadi. Shu maqsadda korxonalar faoliyatini yuritishda debitorlik va kreditorlik majburiyatlarini to'g'ri va samarali boshqarish masalasiga alohida ahamiyat beriladi. Bir vaqtning o'zida to'lash muddati o'tgan qarzlarning muammosi yoki noto'lovlar muammosining mavjud ekanligi alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Iqtisodiy nashrlarda bu masalaga bag'ishlangan risolalar va alohida maqolalar birin-ketin e'lon qilinayotgan bo'lishiga qaramasdan ularning asosiy sabablari to'g'risidagi masala hamon munozarali ahvolda qolmoqda. Bizning fikrimizcha, bunday vaziyatning (holatning) mavjud ekanligi mazkur muammoni hal qilish yo'lidagi katta to'g'onoqdir. Bir vaqtning o'zida, ayrim hollarda ba'zi mualliflar tomonidan debitorlik va kreditorlik qarzlarga tegishli bo'lgan jarayonlar turli shakl va mazmunda nomlanayotganligini ham e'tiborli masala sifatida qabul qilmoq lozim.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida debitorlik – kreditorlik qarzlarni tartibga solish va samarali boshqarish masalalariga bag'ishlangan bo'lganligi uchun, bizning fikrimizcha, eng avvalo, biz debitorlik va kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularning kelib chiqish sabablari to'g'risida aniq tasavvur va tushunchaga ega bo'lishimiz kerak.

Debitorlik va kreditorlik qarzlari o'zlarining amal qilish muddatlari uzunligi bo'yicha ham bir-biriga hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Amaliyotda mol etkazib beruvchi mahsulotni sotib oluvchiga etkazib berish uchun transport tashkilotiga berar ekan tezda to'lovning barcha summasini debitorlik qarzlari hisobiga

o'tkazadi. Sotib oluvchi esa mahsulotlarni yoki pul-hisob-kitob hujjatlarini olganidan so'ng etkazib berilishi lozim bo'lgan yoki etkazilgan tovarlar qiymatini kreditorlik qarzlari sifatida qabul qiladi.

Mahsulot qiymatini to'lab sotib oluvchi o'zining kreditorlik qarzini uzsa-da, debitorlik qarzi esa mol etkazib beruvchining bankdagi hisob varag'iga pul mablag'larining borib tushguniga qadar uzilmagan holda qolaveradi. Bundan qarzdorlikning har ikki ko'rinishlari o'rtasidagi vaqtga bog'liq bo'lgan farqlar kelib chiqadi.

Debitorlik - kreditorlik qarzlarda qarama-qarshilik, ma'lum ma'noda, ikkiga bo'lingandek tuyuladi. Bir tomondan, mol etkazib beruvchi korxonalar bilan sotib oluvchi korxonalar o'rtasida to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilishi xususida sistematik ravishda qarama-qarshiliklar avj olib turadi. Ikkinchi tomondan esa, sotib oluvchi korxonalar o'zlarining aylanmalariga (oborotlariga) kreditorlik mablag'larini jalb eta borib kerakli mol etkazib beruvchi korxonalar bilan munosabatlarni yomonlashtirmaslikka harakat qiladilar. Xuddi shuning uchun ham debitorlar va kreditorlar sistematik ravishda bir-birlariga nisbatan uzoqlashtiruvchi va tortuvchi kuchlarning mavjud ekanligini his etadilar.

Yuqorida keltirilgan ikki masaladan birinchisini tahlil qilishda har bir holatga, alohida-alohida ham yondoshmoq maqsadga muvofiqdir.

Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati to'g'risida fikr bildirishdan oldin, dastlab, iqtisodiy munosabatlarda yoki iqtisodiy jarayonlarda foydalanilib kelinayotgan «debitor» atamasi to'g'risida alohida to'xtalib o'tmoq lozim. Shuning uchun ta'kidlash joizki, debitor deyilganda, odatda, korxonalar, tashkilot va muassasalarga, umuman olganda, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga pul yoki mulk yuzasidan qarzdor bo'lgan yuridik yoki jismoniy shaxslar nazarda tutiladi. Shuni alohida qayd etish lozimki, debitorlik qarzlari juda ko'pchilik hollarda xo'jalik yurituvchi sub'ektga tegishli bo'lgan aylanma mablag'larning ishlab chiqarish sohasidan (jarayonidan) muomala jarayoniga (sohasiga) o'tib ketishi bilan izohlanadi. Shuning uchun ham tahlil ishlarini amalga oshirish jarayonida debitorlik qarzlari yalpi ishlab chiqarilgan mahsulotlarning hajmi bilan taqqoslanadi. Debitorlik qarzlari nisbatan mustaqil bo'lgan hodisa hisoblanadi. Amaliyotda bu qarzlarni undirish talablari faktoring

operatsiyalari vositasida uchinchi shaxs ixtiyoriga o'tkazilishi mumkin. Ma'lum bir me'zonlarni hisobga olgan holda debitorlik qarzlarni bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Masalan, to'lov muddatiga muvofiq debitorlik qarzlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. To'lov muddati o'tmagan debitorlik qarzlari;
2. To'lov muddati o'tgan debitorlik qarzlari.

Mamlakatimizdagi vaziyatga nazar tashlar ekanmiz, juda ko'pchilik holatlarda muddati o'tgan debitorlik qarzlari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning to'lovga qobiliyatsiz mijozlarga (iste'molchilarga) mahsulotni (ishni, xizmatni) berib yuborishi (o'ziga xos tarzda «sotishi») natijasida yuzaga kelishi mumkinligini aniqlashimiz mumkin. Bu sabab asosiy sabab sanalib, o'z navbatida, yana bir necha boshqa sabablarni ham keltirib chiqaradiki, ularning ko'pchiligi mol etkazib beruvchi (ish bajaruvchi, xizmatlarni ko'rsatuvchi) korxonalarining xaridor korxonalariga (iste'molchilarga) bevosita bog'liqligi bilan belgilanadi. Bunga oddiy umumiy misol tariqasida neft qazib oluvchi korxonalarining neftni qayta ishlovchi korxonalariga bog'liqligini ko'rsatish mumkin. Shunday bo'lishiga qaramasdan, bu shakldagi qarama-qarshilikni hal etishning amaliyotda bir necha variantlari ham mavjuddir. Jumladan, yuqoridagi qarama-qarshilikni rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasiga tayangan holda sindikat kelishuvlari, moliya-sanoat guruhlarini tashkil etish va marketingni rivojlantirish orqali hal etish mumkin. Buni avval ta'kidlaganimizdek, bozor munosabatlari rivojlangan mamlakatlarning ilg'or tajribasi yaqqol ko'rsatib turibdi.

Demak, yuqorida keltirilgan va qayd etilgan holatlardan ko'rinib turibdiki, debitorlik qarzlarning vujudga kelishining haqiqiy sabablari to'g'risida fikr bildirilayotgan paytda iqtisodchi olimlarimiz ham yoki amaliyotchi mutaxassislarimiz ham juda ehtiyotkorlik bilan yondoshmoqlari lozim. Aks holda bu narsa noto'g'ri yoki etarli darajada asoslanmagan xulosalarning chiqarilishiga olib kelishi mumkin.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha muddati o'tgan debitorlik qarzlari va muomaladagi naqd pul massasining hajmi o'rtasida muayyan bog'liqlik mavjud bo'lib, bu bog'liqlik muddati o'tgan debitorlik qarzlarning paydo bo'lish riski oshib borishi bilan umumiy pul massasida va shunga mos ravishda hisob-kitoblar sohasida naqd pullar salmog'ining ortib borishi bilan xarakterlanadi. Debitorlik

qarzlardagi qarama-qarshiliklar ulgurji aylanmadagi naqd pulli hisob-kitoblar, barter va o‘zaro talablarni hisobga olish yo‘llari bilan birgalikda naqd pulsiz hisob-kitoblarning tezlashuvi, ya’ni bir xil summadagi pullar yordamida katta summadagi to‘lovlarga xizmat qilish uchun sharoitni yaratish orqali ham hal qilina borildi. O‘z navbatida, naqd pulsiz hisob-kitoblarning tezlashuvi mamlakatimiz banklarini xalqaro telekommunikatsion tizimlarga qo‘shilishi yirik kliring markazlarini yaratish, banklararo korrespondentlik munosabatlarini rivojlantirish, «Bank-mijoz» avtomatlashtirilgan tizimini joriy etish, bank plastik kartochkalarining qo‘llanilish doirasini kengaytirish orqali sodir etildi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining debitorlik va kreditorlik qarzlariga baho berishda ularni balans holatiga keltirib o‘rganish ham mumkin bo‘ladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari balansi ular orasidagi o‘zaro tenglik nisbatini tavsiflaydi. Bunda debitorlik majburiyatlarining kreditorlik majburiyatlaridan ortib ketishi yoki aksincha holatlarni ifodalaydi.

Debitorlik majburiyatlari qatoriga 2002 yil 27 dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansiga ko‘ra quyidagi qatorlar kiritiladi:

- xaridorlar va buyurtmachilarning qarzi;
- ajratilgan bo‘linmalarining qarzi;
- sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlarining qarzi;
- xodimlarga berilgan bo‘naklar;
- mol etkazib beruvchi va pudratchilarga berilgan bo‘naklar;
- byudjetga soliq va yig‘imlar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari;
- maqsadli davlat jamg‘armalari va sug‘urtalar bo‘yicha bo‘nak to‘lovlari;
- ta‘sischilarning ustav kapitalidagi ulushlar bo‘yicha qarzi;
- xodimlarning boshqa operatsiyalari bo‘yicha qarzi;
- boshqa debitorlik qarzlari.

Muddati o‘tkazib yuborilgan majburiyatlarning yuzaga chiqish sabablari sifatida quyidagilarni keltirib o‘tish mumkin:

- korxonada moliyaviy holatning nosog‘lom ekanligi;
- korxonaning to‘lov layoqatiga ega emasligi;
- likvid mablag‘lari aylanuvchanligining uzoqligi;
- shartnoma majburiyatlariga va to‘lov shartlariga amal etmaslik;
- xo‘jalik shartnomalari buzilishidan ko‘riladigan zararlarning to‘g‘ri qoplanmasligi (shartnomalar buzilishida qo‘llaniladigan choralarga amal etmasligi);

➤ zamonaviy hisob-kitob shakllariga yo‘l berilmaganligi va hokazolar.

Debitorlik majburiyatlari yoki qarzlari tahlilida ularning aylanuvchanligiga alohida e‘tibor beriladi. Negaki, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining aylanuvchanlik darajasi korxonada moliyaviy ahvoriga baho berishning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi deganda qarz majburiyatlarining undirib olish muddati va ularning aylanish koeffitsienti tushuniladi. Bu bevosita bugungi yuzaga kelgan majburiyatning necha kundan keyin naqd pulga aylanish darajasini xarakterlaydi. Debitorlik majburiyatlarining aylanuvchanligi sotishdan olintan tushumni debitorlik majburiyatlarining mavjud summasiga bo‘lish asosida aniqlanadi. Debitorlik majburiyatlarining mavjud summasini tahlil etish davrining kalendar kuniga ko‘paytirish va sotishdan olingan sof tushum summasiga bo‘lish asosida debitorlik qarzlarning aylanish kuni aniqlanadi. Demak, korxonalar debitorlik qarzlarni boshqarishda korxonaning ikkinchi tomon bilan yuzaga keladigan moliyaviy-iqtisodiy munosabatlardan avval uning moliyaviy holatini keng o‘rganish va tahlil qilish hamda debitorlik qarzlarni aylanish davrini imkon qadar kamaytirish, korxonaning debitorlik qarzlarni kamaytirishda hamda istiqbolda moliyaviy barqarorligini ta‘minlovchi muhim omillardan biri sanaladi.

10.2. Kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kamaytirish yo‘llari

Bozor munosabatlari sharoitida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar boshqa xo‘jalik sub’ektlari va moliyaviy muassalar bilan moliyaviy iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirish jarayonida debitorlik va kreditorlik qarzlari vujudga kelishi tabiiy holat hisoblanadi. Korxonada majburiyatlarining asosiy tarkibiy moddalaridan biri bu korxonalarning kreditorlik qarzlari hisoblanadi. Korxonalar kreditorlik majburiyatlari qatoriga 2008 yil 27 dekabrda tasdiqlangan buxgalteriya balansiga ko‘ra quyidagi qatorlar kiritiladi:

- mol etkazib beruvchilar va pudratchilarga qarz;
- ajratilgan bo‘linmalarga qarz;
- sho‘ba va qaram xo‘jalik jamiyatlariga qarz;
- soliq va majburiy to‘lovlar bo‘yicha kechiktirilgan majburiyatlar;
- olingan bo‘naklar;

- byudjetga to'lovlar bo'yicha qarzi;
- sug'urtalar bo'yicha qarzi;
- maqsadli davlat jamg'armalariga to'lovlar bo'yicha qarzi;
- ta'sischi'larga bo'lgan qarzlari;
- mehnatga haq to'lash bo'yicha qarzi;
- boshqa kreditorlik qarzlari.

Kreditorlik majburiyatlari qarshi tomonga korxonaning to'laydigan majburiyatlarini xarakterlaydi. Biz yuqorida uning tarkibiga nimalar kirishini aytib o'tdik. Kreditorlik majburiyatlari yuzaga chiqishining asosiy sababi sifatida bevosita debitorlik majburiyatlarining vaqtida kelib tushmasligini ta'kidlash ham mumkin. Kreditorlik majburiyatlarining tarkibi tahlilida qarzdor bo'lgan tomonlar bo'yicha majburiyatlarning qatorlanishi, ularni to'lash muddatlari bo'yicha tarkiblanishiga baho beriladi. Shuningdek, debitorlik majburiyatlarining aylanish koeffitsienti va aylanish davrini aniqlashdagi kabi bunda ham kreditorlik majburiyatlarini aylanish koeffitsienti va davri aniqlanadi. Lekin, bunda qatnashuvchi ko'rsatkichlar farqlanadi. Kreditorlik majburiyatlarining aylanishini o'rganishda asosiy ko'rsatkichlar sifatida nasiyaga olingan yoki hali puli to'lanmagan mollar ashyolar, ish va xizmatlar summasiga hamda kreditorlik majburiyatlarining haqiqiy ko'rsatkichlariga murojat qilinadi. Korxonalarda kreditorlik majburiyatlarini tahlil etishda ularning yuzaga kelish o'rni, muddati va tarkibiga alohida ahamiyat qaratilmog'i lozim. Muddati o'tgan kreditorlik qarzlari yo'l qo'yilishi korxonaga nisbatan turli iqtisodiy ogohlantirishlarning qo'llanilishiga, iqtisodiy jarimalarga hamda korxonaga bo'lgan ishonchning pasayishiga olib keladi.

Korxonada kreditorlik majburiyatlarining to'lash muddatlari bo'yicha quyidagi tarkibni berib o'tish mumkin:

- to'lash muddati kelgan majburiyatlar;
- to'lash muddati o'tib ketgan majburiyatlar.

Umuman olganda, korxonalarda debitorlik va kreditorlik qarzlari samarali boshqarish, ularning aylanish davrini qisqartirish ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlash barobarida korxonalar moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hamdir.

Kreditorlik qarzlari mohiyatini to'g'ri idrok etmoq uchun uning o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari bilan tanishib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bizning nazarimizda, kreditorlik qarzlari

bir necha xarakterli xususiyatlarga ega bo'lib, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

1. Kreditorlik qarzlari turli xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'z aylanma mablag'larini o'zaro aralashtirib yuborish xususiyatiga ega.

2. Kreditorlik qarzlarning xo'jalik oborotidan, ma'lum darajada, bank kreditini surib chiqish imkoniyatining bor ekanligi ularning navbatdagi xususiyatidir. Chunki kreditorlik qarzlari, ma'lum ma'noda, bank kreditlariga nisbatan arzonroq bo'lgan kredit resursi sifatida qaralishi mumkin. Biroq shuni ham qayd etib o'tish kerakki, kreditorlik qarzlari muddatli qarzlardan so'ng muddati o'tgan qarzlarga aylanishi bilan ular korxonani kritik holatdan chiqarish uchun bank kreditini jalb qilishga undovchi va uning uchun haq to'lashni taqozo etuvchi omilga aylanadi.

3. Kreditorlik qarzlari o'zaro hisob-kitoblarni keltirib chiqaruvchi va xo'jalik yurituvchi subyektdan xo'jalik yurituvchi subyektga o'zaro to'lovlar zanjiri orqali tez tarqaluvchanlik xususiyatiga ega.

4. Kreditorlik qarzlari naqd pulsiz hisob-kitoblarning shakllarini, ma'lum ma'noda, transformatsiya qilishi va to'lov turlarini o'zgartirishi mumkin.

5. Kreditorlik qarzlarning to'lov muddati o'tgan qismi ma'lum bosqichlarda kredit tizimini zaiflashtirishi mumkin.

Shuni alohida ta'kidlab o'tish lozimki, to'lov oborotida muddatli va muddati o'tgan kreditorlik qarzlari doimo birgalikda amal qiladi. Ularning muddatli qismi kredit munosabatlari uchun ijobiy xarakterga ega bo'lsa, kreditorlik qarzlarning muddati o'tgan qismi esa salbiy xarakterga egadir. Iqtisodiy munosabatlarda kreditorlik qarzlarning egallagan o'rnini unga baho berishning mezonlarini atroflicha ko'rib chiqishni taqozo etadi. Shu munosabat bilan bu yerda rasmiy mezon sifatida amaliyotda kreditorlik qarzining yalpi ichki mahsulotga (YaIM) nisbati qabul qilinganligini qayd etib o'tishimiz lozim. Amalga oshirilgan tahlil natijalarining ko'rsatishicha ishlab chiqarishning qisqarishiga ta'sir ko'rsatishdan oldin kreditorlik qarzlari, dastlab, moddiy aylanma mablag'lar va ularning zaxiralari hajmiga faol ta'sir ko'rsatadi.

Shuning uchun ham, bizning fikrimizcha, muddati o'tgan kreditorlik qarzlarning moddiy aylanma mablag'lar va ularning zaxiralari nisbati uning ishlab chiqarishni qisqartirishdagi rolini

to'liq o'zida namoyon etadi. Amaliyotdagi vaziyatni tahlil qilar ekanmiz, debitorlik va kreditorlik qarzlari vujudga kelishining bir necha sabablari mavjud ekanligining guvohi bo'lamiz. Ularning eng asosiylaridan biri sifatida, dastlab, xaridorlar va buyurtmachilarning mas'uliyatsizligini ko'rsatishimiz mumkin. Haqiqatan ham bizning amaliyotimizda o'zaro munosabatlarda bo'layotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro debitorlik va kreditorlik qarzlarning paydo bo'lish sababi ularning o'zaro mas'uliyatsizligi bilan belgilanyapti. Bu narsa, o'z navbatida, surunkali ravishda to'lovlarni amalga oshirmaslik tizimini kelib chiqishiga va uning keng quloch otishiga olib kelmoqda.

Bu tizimning bir tomonini moliyaviy jihatdan zaif bo'lgan korxonalar tashkil etayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiy jihatdan baquvvat va raqobatbardosh korxonalar ham tushib qolmoqda.

Da'vo ishlarining xo'jalik sudlarida ko'rib chiqilishi ham debitorlik qarzlari ko'payishining oldini olishga yetarli darajada imkon bermayapti. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni paydo bo'lish sabablarining navbatdagisi, bizning fikrimizcha, mamlakatimizda moliya bozorining yuqori darajada rivojlanmaganligi bilan belgilanadi. Garchi moliya bozorining rivojlanishi xususida mamlakatimizda keyingi yillarda sezilarli qadamlar tashlangan bo'lishiga qaramasdan ularni yetarli deb aytish qiyin. Bunda biz ishonchli va to'lovga qobiliyatli xo'jalik yurituvchi subyekt nomini olgan uchinchi bir subyektning tegishli majburiyatlarni rasmiylashtirishi bilan bir qatorda majburiyatlarning obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlari, aksiyalar va boshqa shu kabi qimmatbaho qog'ozlar bilan real ta'minlanishini nazarda tutyapmiz. Bir vaqtning o'zida yuqoridagi ishni amalga oshirish, bizning fikrimizcha, xo'jalik yurituvchi subyektlar jamoasining ma'lum tajribalarga ega bo'lishini, ularning ma'lum iqtisodiy bilimlar bilan qurollanish darajasining yuqori bo'lishini, amaliyotda mavjud bo'lgan garov majburiyatlarini rasmiylashtirish va ularni amalga oshirish texnologiyasini, ma'lum darajada, o'zgartirishni taqazo etadi. Shu o'rinda keyingi yillarda mamlakatimizda yuqorida ta'kidlangan faoliyatlarni rivojlantirish borasida talaygina ishlar qilingan, jumladan, muayyan me'yoriy zamin yaratilgan bo'lsa-da, bizning nazarimizda, ularni yetarli darajada deb bo'lmaydi. Bizning bu fikrimiz, eng avvalo, tijorat operatsiyalarini sug'urtalash, jumladan,

kelajakda baholarning nomaqbul tomonga o'zgarishidan sug'urtalash masalalariga ham tegishlidir.

Debitorlik va kreditorlik majburiyatlari bevosita korxonalar bilan qarshi tomon o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblardan kelib chiqadigan majburiyatlardir. Bu majburiyatlar korxonalar bilan mol yetkazib beruvchilar yoki xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda, korxonalar bilan bank tashkilotlari o'rtasida, korxonalar bilan soliq organlari o'rtasidagi, korxonalar bilan ijtimoiy ta'minot bo'limlari va turli jamoat tashkilotlari, shuningdek xodimlar, mulk egalari, aksionerlar va investorlar bilan bo'ladigan munosabatlarda yuzaga keladi. Ularni yuzaga kelishining asosiy sababi, hisob-kitoblarda vaqtning o'zgaruvchanligidir. Ya'ni bugun orilgan mahsulot ham puli to'langunga qadar, debitorlik va kreditorlik majburiyatlar qatoriga kiritiladi. Bunda daromad va xarajatlarning yuzaga chiqishi bilan ular bo'yicha hisob-kitoblarning amalga oshishi orasida farqlanish kelib chiqadi.

Yuqoridagi umumiy sabablardan tashqari amaliyotda, debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishi bo'yicha quyidagi sabab-qatorlarini tarkiblash mumkin:

- o'zaro hisob-kitoblarda tomonlarning to'lov layoqatiga ega emasligi;
- tovarlarni ortib jo'natish va sotishda hisob-kitoblarning zamonaviy shakllarining cheklanganligi;
- mulk va unga egalik qilishda ma'sullik hissining yo'qligi;
- o'zaro shartnomaviy munosabatlarning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi;
- daromadlarni tan olish yuzasidan korxonalar tarmoq xususiyatidan kelib chiqilmaganligi;
- xarajatlarning tarkibiga kiruvchi ish va xizmatlarni hisobga olishda qat'iy hujjatlashtirish mezonlarining yo'qligi;
- xodimlar va kapital egalari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy shartlarning yo'qligi;
- kredit tashkilotlari bilan mijoz o'rtasida bo'ladigan munosabatlarda korxonalar faoliyatini baholashning uslubiy asoslaridagi kamchiliklar;
- sug'urta tashkilotlari bilan korxonalar o'rtasidagi munosabatlarda qat'iy davlat qonunchilik mexanizmining mavjud emasligi va h.k. sabablarni kiritish mumkin.

Biz yuqorida belgilagan edikki, korxonada debitorlik va kreditorlik majburiyatlarining yuzaga kelishining asosiy sababi hisob-kitoblarda to'lovlar muddatini yoki sanasini turli hisobot davriga tushib qolishidir.

Bunda debitorlik kreditorlik majburiyatlarini yuzaga chiqishiga har qanday holda ham yo‘l qo‘yiladi. Agarda mahsulotlar ortib jo‘natish orqali sotiladigan bo‘lsa, bunda to‘lovlar amalga oshish sanasiga qadar agarda tovarlar pulini oldindan to‘lash asosida sotiladigan bo‘lsa, bunda ham tovarlarni jo‘natish sanasiga qadar majburiyat, qarz sifatida hisobda aks ettiriladi. Debitorlik va kreditorlik majburiyatlar bo‘yicha hisobot, ma‘lumotnoma har oyning birinchi sanasiga tuziladi va tegishli tashkilotlarga topshiriladi. Debitorlik va kreditorlik qarzlari korxonalar balansi, ya‘ni har chorakda tuziladigan korxonalar aktivlari, kapitali va majburiyatlari holati to‘g‘risidagi hisobotda ham aks ettiriladi.

10.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlarni tartibga solishning huquqiy asoslari

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq iqtisodiyotda debitorlik va kreditorlik qarzlarni huquqiy asoslarini takomillashtirish va tartibga solish borasida samarali ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Albatta, bunday iqtisodiy siyosatning amalga oshirilishi natijasida mamlakat miqyosida debitorlik va kreditorlik qarzlari darajasini ma‘lum darajada kamaytirishga, iqtisodiy vaziyatni yumshatishga va to‘lov intizomini ancha mustahkamlanishiga erishildi. Biroq, shunday bo‘lishiga qaramasdan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro debitorlik va kreditorlik qarzlarning hozirgi darajasini va ayniqsa, ularning to‘lov muddati o‘tgan qismlarining mavjud ekanligini inobatga olgan holda to‘lov intizomining hozirgi ahvolini qoniqarli deyishga yetarli asoslar mavjud emasdir.

Mamlakatimizda debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirishda asosiy qonuniy hujjatlardan biri Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 14 apreldagi 182-sonli Qaroriga ilova “Muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to‘lovlar intizomini mustahkamlash bo‘yicha Respublika komissiyasi to‘g‘risida” gi Nizom hisoblanadi. Bunda asosan quyidagi asosiy masalarga e‘tibor qaratilgan. Ushbu Nizomga ko‘ra, muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to‘lovlar intizomini mustahkamlash bo‘yicha Respublika komissiyasi (keyingi o‘rinlarda Komissiya deb ataladi) Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 9 fevraldagi 61-son qaroriga muvofiq tashkil etilgan va o‘z faoliyati to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga hisob

beradi. Komissiya o'z faoliyatini to'lovlar intizomini mustahkamlash, muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish va amalga oshirish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi to'lovlar va hisob-kitoblar tizimini takomillashtirish, byudjetga hamda davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishini ta'minlash, byudjetga hamda davlat maqsadli fondlariga qarzlarni qisqartirish va ular vujudga kelishining oldini olish, keyinchalik ushbu chora-tadbirlarning bajarilishini nazorat qilish maqsadida amalga oshiradi.

Komissiya o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga va qonunlariga, O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining qarorlari va boshqa hujjatlariga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlariga, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlariga, shuningdek mazkur Nizomga amal qiladi. Komissiyaning uz vakolatlari doirasida qabul qilingan qarorlarining vazirliklar, idoralar, mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, banklar, mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, xo'jalik yurituvchi subyektlar va ularning birlashmalari, mansabdor shaxslar hamda fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiydir.

Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari huzurida Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlantirish masalalari bo'yicha o'rinbosarlari boshchilik qiladigan muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha mintaqaviy komissiyalar tashkil etiladi. Mintaqaviy komissiyalar tarkiblari Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining Raisi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari bilan kelishgan holda Komissiya tomonidan tasdiqlanadi.

Quyidagilar Komissiyaning asosiy vazifalari hisoblanadi:

➤ iqtisodiyot tarmoqlari va sektorlarida hisob-kitoblar mexanizmini takomillashtirish hamda barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar hamda bank va moliya muassasalari tomonidan to'lov intizomi va hisob-kitoblarning o'z vaqtida o'tkazilishi, soliqlar va majburiy to'lovlarning to'liq to'lanishi masalalari bo'yicha amaldagi qonun hujjatlari normalariga qat'iy rioya etilishi ustidan ta'sirchan nazoratni ta'minlash;

➤ xo‘jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari holatini tahlil qilish, korxonalar va tashkilotlarning muddati o‘tkazib yuborilgan qarzlari taqqoslanishini muntazam ravishda tashkil etish hamda ularni qisqartirish bo‘yicha ta’sirchan chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ko‘rish;

➤ xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik qarzlarning vujudga kelishiga yo‘l qo‘ymaslik, aylanma mablag‘lardan oqilona foydalanish, ularning saqlanishini va o‘z vaqtida to‘ldirilishini ta’minlash bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari va Hukumat qarorlarining bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

➤ amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq byudjetga va davlat maqsadli fondlariga soliqlar va majburiy to‘lovlarning to‘liq undirilishini ta’minlash;

➤ ayrim xo‘jalik yurituvchi subyektlarning byudjetdan va davlat maqsadli fondlaridan qarzlarni qisqartirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish va chora-tadbirlar ko‘rish.

Komissiya quyidagi huquqlarga ega:

1. Vazirliklar, idoralar, banklar, soliq va moliya organlari, xo‘jalik boshqaruvi organlari, korxonalar, mahalliy davlat boshqaruv organlari rahbarlarining debitorlik va kreditorlik qarzlarning holati, soliq va to‘lov intizomi masalalari bo‘yicha hisobotlarini eshitish hamda tegishli organlarga hisob-kitoblarni yuritishning belgilangan tartibini, yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan masalalarni tartibga soluvchi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo‘lgan mansabdor shaxslarni javobgarlikka tortish to‘g‘risida takliflar kiritish;

2. Istisno hollarda, iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari xo‘jalik yurituvchi subyektlarining o‘zaro pullik majburiyatlari bo‘yicha qarzlarni to‘lash muddatini kechiktirish va (yoki) ularni bo‘lib-bo‘lib to‘lash masalasini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tegishli komplekslari rahbarlari bilan kelishgan holda ko‘rib chiqish;

3. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarga qarzlarni (asosiy summani, penyalarni, jarima sanksiyalarini) to‘lash bo‘yicha muddatni kechiktirish va (yoki) bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkonini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda berish, penya hisoblashni to‘xtatib turish va to‘xtatish, penyalarni hisobdan chiqarish hamda byudjetga va davlat maqsadli fondlariga hamda vazirliklar va idoralarning byudjetdan tashqari fondlariga soliqlar va to‘lovlar bo‘yicha jarima sanksiyalari belgilash to‘g‘risida qaror qabul qilish;

4. O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi taqdimiga ko‘ra, moliya-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda o‘z ustav sarmoyalari shakllantirmagan tugatilayotgan korxonalarining byudjet va davlat maqsadli fondlaridan qarzlari hisobdan chiqarish to‘g‘risida qarorlar qabul qilish;

5. To‘lovga qodir bo‘lmagan iste‘molchilarga va buyurtmachilarga mahsulotlar sotishning, ishlarni bajarish va xizmatlar ko‘rsatishning, korxonalar va tashkilotlarning aylanma mablag‘larining, shu jumladan tayyor mahsulotlar zaxiralariga va tugallanmagan qurilishga jalb etilishi sabablarini va yo‘nalishlarini o‘rganish, ularning oldini olish va qisqartirish bo‘yicha ta’sirchan chora-tadbirlar ishlab chiqish va ko‘rish;

6. Korxonalar, tashkilotlar, vazirliklar va idoralardagi debitorlik va kreditorlik qarzlarning holatini taqqoslashni tashkil etish, taqqoslashlar asosida mazkur qarzlarni qisqartirish bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqish;

7. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning debitorlik va kreditorlik qarzlari, shu jumladan byudjetdan va davlat maqsadli fondlaridan qarzlari eng ko‘p miqdorda qisqartirish uchun banklar kreditlari va boshqa manbalar hisobiga o‘zaro hisob-kitoblarning maqsadli sxemalarini amalga oshirish masalalarini ko‘rib chiqish;

8. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning muddati o‘tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlari, korxonalar va tashkilotlarning byudjetga va davlat maqsadli fondlariga to‘lovlar bo‘yicha qarzlari to‘lashga yo‘naltiriladigan maqsadli mablag‘lar harakati tartibi va yo‘nalishini tasdiqlash;

9. Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlaridan Komissiyaga yuklangan vazifalarning bajarilishini ta’minlash uchun zarur axborotlarni olish;

10. Moliya, soliq va bojxona organlari, tijorat banklari, vazirliklar va idorlarning faoliyatini Komissiya vakolatiga kiruvchi masalalar yuzasidan, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tekshirishni tashkil etish;

11. O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasiga iqtisodiy nochor korxonalarini sanatsiya qilish yoki ularga nisbatan bankrotlik tartibotini boshlash to‘g‘risida qarorlar qabul qilish yuzasidan takliflar kiritish;

12. Respublika qonun hujjatlarini takomillashtirish bo‘yicha soliq solish va hisob-kitoblar tizimini yaxshilashga yo‘naltirilgan takliflarni ishlab chiqish va Vazirlar Mahkamasiga kiritish;

13. Mintaqaviy komissiyalar faoliyatini muvofiqlashtirish.

Komissiyaning to'lov intizomini hamda o'zaro hisob-kitoblar tizimini mustahkamlash, xo'jalik yurituvchi subyektlarning byudjet va davlat maqsadli fondlari bilan hisob-kitob qilish yuzasidan javobgarligini oshirish sohasidagi qonun hujjatlariga rioya etishi shart.

Komissiya kotiblari o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun vazirliklar, idoralar, yuridik shaxslar birlashmalari, mahalliy davlat hokimiyati organlari, banklar, korxonalar va Komissiya a'zolaridan Komissiya faoliyatiga tegishli masalalarga oid axborotlarni so'rash va olish huquqiga ega.

Komissiyaning ko'rib chiqishi uchun mo'ljallangan xatlar, iltimosnomalar, takliflar, ma'lumotnomalar va boshqa xat-xabarlarda "Muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish va byudjetga to'lovlar intizomini mustahkamlash bo'yicha Respublika komissiyasi" so'zlari ko'rsatilishi shart.

Komissiyada ko'rib chiqish uchun mo'ljallangan xat-xabarlar:

-muddati o'tkazib yuborilgan debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish masalalari bo'yicha - O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga;

- soliqlar va byudjetga majburiy to'lovlarning o'z vaqtida tushishi va soliqlar hamda byudjetga va davlat maqsadli fondlariga qarzlarni to'lash muddatini kechiktirish va (yoki) ularni bo'lib-bo'lib to'lash masalalari bo'yicha - O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga yuboriladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, mamlakatimizda debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirish va samarali boshqarish bo'yicha yetarli qonunchilik bazasi shakllangan bo'lib, hozirgi kunda ushbu qonuniy hujjatlar mamlakatimizda to'lov intizomini mustahkamlashga va debitorlik va kreditorlik qarzlarni kamaytirishga xizmat qilib kelmoqda.

11. KORXONALARDA INVESTITSION FAOLIYATNI BOSHQARISH

11.1. Korxonada investitsion faoliyatining iqtisodiy mazmuni va amalga oshirish tamoyillari

O‘zbekistonda bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi iqtisodiyot tarmoqlarining barcha sohalarida va yo‘nalishlarida iqtisodiy erkinlikni ta‘minlashni talab etadi. Bu esa investitsion faoliyat rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Bozor munosabatlarining rivojlanib borishi, uni tashkil etuvchi subyektlar iqtisodiy faoliyatlari moddiy bazasining rivojlanishiga bog‘liq, chunki moddiy resurslardan samarali foydalanish har qanday iqtisodiy o‘shishning sharti va bosh omili hisoblanadi.

Respublikamizda mikrodarajadagi iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash va mavjud resurslardan samarali foydalanish, investitsion faoliyatni amalga oshirish birlamchi ahamiyatga ega ekanligini ifodalaydi. Korxonada investitsion faoliyatning eng muhim elementi «investitsiya» ning mohiyati va mazmunini aniqlashdir. «Investitsiya» so‘zi ingliz tilidan (investments) olingan bo‘lib, «kapital qo‘yilma» degan ma‘noni bildiradi. Hozirgi kunda investitsiya mohiyati haqida turlicha qarashlar mavjud bo‘lib, bu qarashlar uning mohiyatini turlicha ifodalaydi. Investitsiya mohiyati qandaydir samara yoki daromad olish uchun turli shakllarda kapital qo‘yish jarayonini ifodalaydi. Bunday tushuncha bir muncha umumiy xarakterga ega. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq, investitsiyalarning mohiyati iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne‘matlar hamda ularga doir huquqlarni ifodalaydi.

G.S.Vechkanov, G.R.Vechkanovlar ta‘kidlaydiki, investitsiya – bu foyda olish maqsadi bilan mamlakatda yoki xorijda xalq xo‘jaligining turli tarmoqlariga davlat yoki xususiy kapitalning uzoq muddatli qo‘yilmalaridir. V.V.Bocharov hisoblaydiki, investitsiya tadbirkorlik va boshqa ko‘rinishdagi faoliyat obyektlariga qo‘yilgan barcha turdagi mulkiy va intellektual qimmatliklar bo‘lib, natijada foyda (daromad) yuzaga keladi yoki ijtimoiy samaraga erishiladi.

Yuqorida keltirilgan tushunchalar investitsiyani ma‘lum bir obyektga qo‘yilgan qimmatlik yoki resurs sifatida qarab chiqilgan. F.S.Tumusov investitsiyaning mohiyatini yoritishda quyidagicha ta‘rif bergan: «investitsiya pul mablag‘lari sarfi, daromad qismi sifatida, joriy

iste'molda emas, balki takror ishlab chiqarishdagi barcha ijtimoiy va individual kapitaldan foydalanishni va natijada pirovard maqsad bo'lib yangi, bir muncha yuqori daromad olish yoki kelajakda ijtimoiy samaraga erishishni ifodalaydi».

Ushbu ta'rifda muallif faqat resurs, balki sarflar yondashuvida birga qo'shishga harakat qilib, investitsiyani bir tomonda ishlab chiqarish faoliyatining natijasi, ikkinchi tomondan, ma'lum vaqtga iste'molda foydalanilmaydigan daromad qismi sifatida tushuntiradi.

S.S.Borgayakovning fikricha, investitsiyalarni maqsadga muvofiq ikki jihati qarab chiqiladi: zaxira kategoriyasi sifatida va oqim kategoriyasi sifatida. Investitsiyaning mohiyati bo'yicha turlicha yondashuvlardan farqli ravishda muallif ko'rsatkichlarni o'lchashning davriy jihati bosh mezon deb hisoblaydi. Agar investitsion ko'rsatkichlarni vaqtga bog'liq bo'lmagan holda o'lchash mumkin bo'lsa (jamg'arma hajmi, kapital mulk miqdori, mahsulot miqdori va hokazo), unda bu kategoriya zaxira, aks holda, mazkur ko'rsatkich qandaydir dinamik kategoriya sifatida vaqtga bog'liq ravishda o'lchansa, unda bu oqim kategoriyaga tegishlidir. Bunday yondashuv, bizning fikrimizcha, birmuncha «kapital qo'yilmalar» va «investitsiya» mohiyatining bog'liqligini ifoda etadi.

Yaqin davrgacha mamlakatimizda investitsiyani «kapital qo'yilma» mohiyati bilan aynan bir xil tushuncha deb qarab kelindi. Umumqabul qilingan investitsiya (kapital qo'yilma) tushunchasi quyidagilar bo'yicha ifodalanadi: «kapital qo'yilma» (yoki kapital sarfi) yangi qurilishga va rekonstruksiyaga sarflanadigan moliyaviy mablag'; harakatdagi korxonalarini texnik qayta qurollantirish va kengaytirish (ishlab chiqarishga kapital qo'yish), uy joyga, kommunal va madaniy-maishiy qurilishlar (noishlab chiqarishga kapital qo'yish).

Bunda investitsiya tushunchasining mohiyatini aniqlashda bozor va rejali iqtisodiyotidagi farqlari ifodalanadi. Kapital qo'yilmaning yuqorida keltirilgan izohi sarf-xarajatlar tavsifini aniq ifodalaydi va investitsiyalash sohasini faqat qo'yilmagacha qisqartiradi, ya'ni asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish, ularning yuksalishi va takomillashtirilishini nazarda tutadi.

Ma'muriy boshqaruv tizimi sharoitida resurslar taqsimlanishi, mulk shaklining bir xilligi va qimmatli qog'ozlar bozorining to'liq amal qilmasligi (davlat obligatsiya zayomlaridan tashqari) bo'lishi mumkin emas edi. Shunday ekan xo'jalik yuritishning rejali tizimi sharoitida investitsiya sarflar ko'rinishida chiqib, faqat bir vaqtning o'zida faqat

joriy sarflarga farq qiladi. Sarflarning natijaviylik darajasini aniqlash to'lig'icha e'tiborga olinmagan. Amaldagi qonunchilikka muvofiq asosiy kapitalga investitsiya (asosiy vositalarga), shuningdek faoliyat yuritayotgan korxonani texnik qayta qurollantirish va rekonstruksiyalash, kengaytirish, yangi qurilishga xarajatlar, mashina jihozlarni sotib olish, inventar, loyiha-tadqiqot ishlari va boshqa sarflar kapital qo'yilmalar deyilgan, bu esa ularning muayyan ko'rinishini ifodalaydi va mohiyati bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri investitsiya sinonimini bildiradi.

Investitsiya va investitsiyalash muammolari Dj.Keyns, P.Masse, K.Makkonel, S.Bryu, E.Dolan va boshqa olimlar ilmiy ishlarida keng miqyosda yoritib berilgan. Franso'z olimi P.Masse va ingliz olimi Dj.Keynsning investitsiya mohiyatini aniqlashdagi mavjud tafovutlarda umumiy metodologik yondashuv ifodalangan. Shunday ekan, P.Masse yozadi: "investitsiyalash bugungi kundagi ehtiyojning qondirilishini manfaat yordami bilan uning kelajakda kutilayotganini almashuv aktini o'zida ifodalaydi".

Ushbu ta'rifda investitsiyaning ikki tomonlama mohiyati - resurslarga sarflar va bu sarflarning natijalari yoritib berilgan. Dj. Keyns fikricha, investitsiya ushbu davrga daromadlar, ya'ni ehtiyoj uchun foydalanilmaydigan qismini o'zida ifodalaydi. Bu "alohida shaxs yoki korporatsiyaning qandaydir eski yoki yangi mol-mulk xaridini, qaysiki yangi investitsiyalar daromad hisobiga turli ko'rinishdagi kapital mol-mulk xaridini" ifodalaydi³.

Dj. Keyns nazariyasida investitsiya va jamg'arish o'rtasidagi aloqadorlik bitta hodisaning ikki tomoni sifatida aniq ko'rsatib berilgan. Keyns nazariyasi bo'yicha investitsiyalash mazmuni bo'yicha shunday xulosa chiqarish mumkinki, rivojlangan iqtisodiy tizimda investitsiyalash va jamg'arish kategoriyalari alohida funksiyalari bilan ajralib turadi. Jamg'armaning muayyan qismini bevosita investitsiyalash mumkin, bu asosiy jamg'arma kichik va xususiy korxonalar, fermer xo'jaliklari mablag'larining qolgan qismi kelajakdagi sarflar (iste'mol va investitsion) uchun iqtisodiy munosabat subyektlarida saqlanadi.

Keyns odamlarning jamg'arishga bo'lgan moyilligining ortib borishini ularning iste'molga bo'lgan moyilligining kamayishida deb

³ Aliqulov I.S., Sattorov D.S. Investitsiyaning mazmun-mohiyati va tavsiflanishi// "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 5, iyul, 2012 yil

biladi. Unumli iste'mol mollariga bo'lgan talabning pastligiga sabab esa investitsiyalarni rag'batlantirishning yetarli emasligida deb biladi. Uning talqinidagi samarali talab hajmining yetarli emasligi muqarrar ravishda investitsiya jarayonining sustligi bilan izohlanadi, bunga sabab tadqiqotlarning kapital qo'yimalarga kamroq qiziqishidir.

K. Makkonel va S. Bryu investitsiyaning mohiyatini keynschilar modelining idrokida deb biladilar, shuning uchun investitsiyani mikroiqtisodiy nuqtai nazardan qarab chiqadilar⁴. Mualliflar o'zlarining qarashlarida "yalpi xususiy ichki investitsiyalar" tushunchasini "amerikalik ishbiarmon firmalarning investitsion sarflari" deb aytadilar hamda ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: mashinalarga barcha oxirgi xaridlar, barcha qurilishlar, iste'mol qilinmagan mahsulotlar.

E.D. Dolan va D.S. Lindseylar investitsiya mohiyatini mikroiqtisodiy nuqtai nazardan talqin qilib, ular investitsiyaning mazmunini "shakllanayotgan iqtisodiy tizimda kapital hajmining o'sishi, odamlar amal qiladigan ishlab chiqarish resurslari taklifini yuksalishida" deb biladilar⁵.

D. Tojiboyevaning fikricha, investitsiya deganda kelajakdagi natija uchun: ishlab chiqarishni kengaytirish yoki qayta ta'mirlash, mahsulot va xizmatlarning sifatini yaxshilash, malakali mutaxassislar tayyorlash va ilmiy tadqiqot ishlari olib borishga mo'ljallangan moliyaviy resurslar tushuniladi⁶. Uning fikricha, iqtisodiyotni rivojlantirishda investitsiyalar yetakchi rol o'ynaydi, sababi investitsiya orqali korxonalar kapital jamg'arilishiga, natijada mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytirish va iqtisodiy o'sishga erishiladi.

B.A. Abdulkarimov, A.N. Jabriev, M.K. Pardayevlarning fikricha, «investitsiya – bu moliyaviy (pul) yoki real kapitalga mablag' qo'yish. U pul mablag'lari, kredit, qimmatbaho qog'oz shaklida olib boriladi va ko'chma, ko'chma bo'lmagan mol-mulkka, intellektual mulkka, ne'matlarga bo'lgan huquqqa va boshqa qiymatliklarga qo'yiladi, ya'ni korxonaning barcha aktivlariga ishlatiladi⁷».

⁴ Makkonell K.R., Bryu S.L. Economics: Принципы, проблемы и политика. V 2-x t.: Per. S angl. 11-go izd. T.1.- M.: Respublika, 1992. –399 s..

⁵ Dolan E.Dj., Lindsey D.E. Mikroekonomika. –Spb.,1994.-448 s.

⁶ Tojiboev D. Iqtisodiy nazariya (ikkinchi kitob). – T.: SHarq, 2003-79 b.

⁷ Abdulkarimov B.A. va boshqalar. Korxonalar iqtisodiyoti (darslik).-T.: Fan, 2005.

Nazariy tadqiqotlar va tahlil natijalaridan umumiy xulosa chiqargan holda xorij va vatanimiz olimlarining uslubiy yondashuvlariga asoslangan holda investitsiya mohiyatini yoritib berish bo'yicha quyidagi xulosaga keldik: investitsiya mohiyatining ilmiy sharhi quyidagilarni ifodalashi zarur: resursli va xarajatli yondashuvlar ularning dastlabki tashkil etilishi mablag'lardan foydalanishni talab etadi; qo'yilmalar daromadlilik – asosiy tartibga soluvchi sifatida resurslar va qo'yilmalar, ularning hajmi va dinamikasiga muvofiqligi; xavf-xatar elementlarining ishtirok etishi va natijalar bashoratining noaniqligi.

Bizning fikrimizcha, yuqoridagilarni e'tiborga olgan holda investitsiyaning mohiyatiga quyidagicha ta'rif beramiz: investitsiya – bu uzoq muddatli va kapital qo'yimlarni xavf-xatarga qo'yib (tavakkal qilib), tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga takror ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida va buning natijasida foyda olish yoki resurslar potentsialining cheklangan sharoitida kelajakda boshqa foydali samaraga erishish maqsadidagi iqtisodiy kategoriyadir.

Korxonalarda investitsion faoliyatni boshqarish – korxonani rivojlantirishning umumiy vazifalarida belgilangan investitsion faoliyatning uzoq muddatli maqsadlari va investitsion yondashuvlar tizimi, shuningdek qo'yilgan maqsadlarga erishishning yuqori darajada samarali yo'llarini tanlash va amalga oshirishdir.

Moliyaviy investitsiyalar – bu davlat yoki korporatsiyalar chiqargan aksiyalar, obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarga, shuningdek, bank depozitlariga kapital qo'yishdir. Ularning tarkibida portfel investitsiyalarni farqlash mumkin. Portfel investitsiyalar – mulkdan daromad olishda huquq beruvchi qimmatli qog'ozlarga kapital qo'yishdir. Moliyaviy aktivlarga investitsiyalar quyidagi shakllardagi qo'yimlarni o'z ichiga oladi: asosiy iqtisodiy agentlar faoliyati jarayonida yaratilgan barcha ko'rinishdagi to'lov va moliyaviy majburiyatlar; naqd pullar; joriy hisobdagi mablag'lar; banklarga qo'yilgan muddatli omonatlar; turli xil qisqa muddatli qarz majburiyatlari; obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlar.

Portfel investitsiyalar turli loyihalar guruhlariga kapital qo'yishni ifodalaydi. Masalan, korxonaga qimmatli qog'ozlarini qo'lga kiritish. Bu yerda investorning bosh vazifasi portfel investitsiyalarni shakllantirish va maqbul boshqarish hisoblanadi. Portfel investitsiyalar qatorida pul-kredit operatsiyalari keng tarqalgan bo'lib, investorning kapitali kredit

sifatida bu omonatlardan keyinchalik foydalanish bilan depozit omonatlar ko‘rinishida bankka joylashtirish tushuniladi.

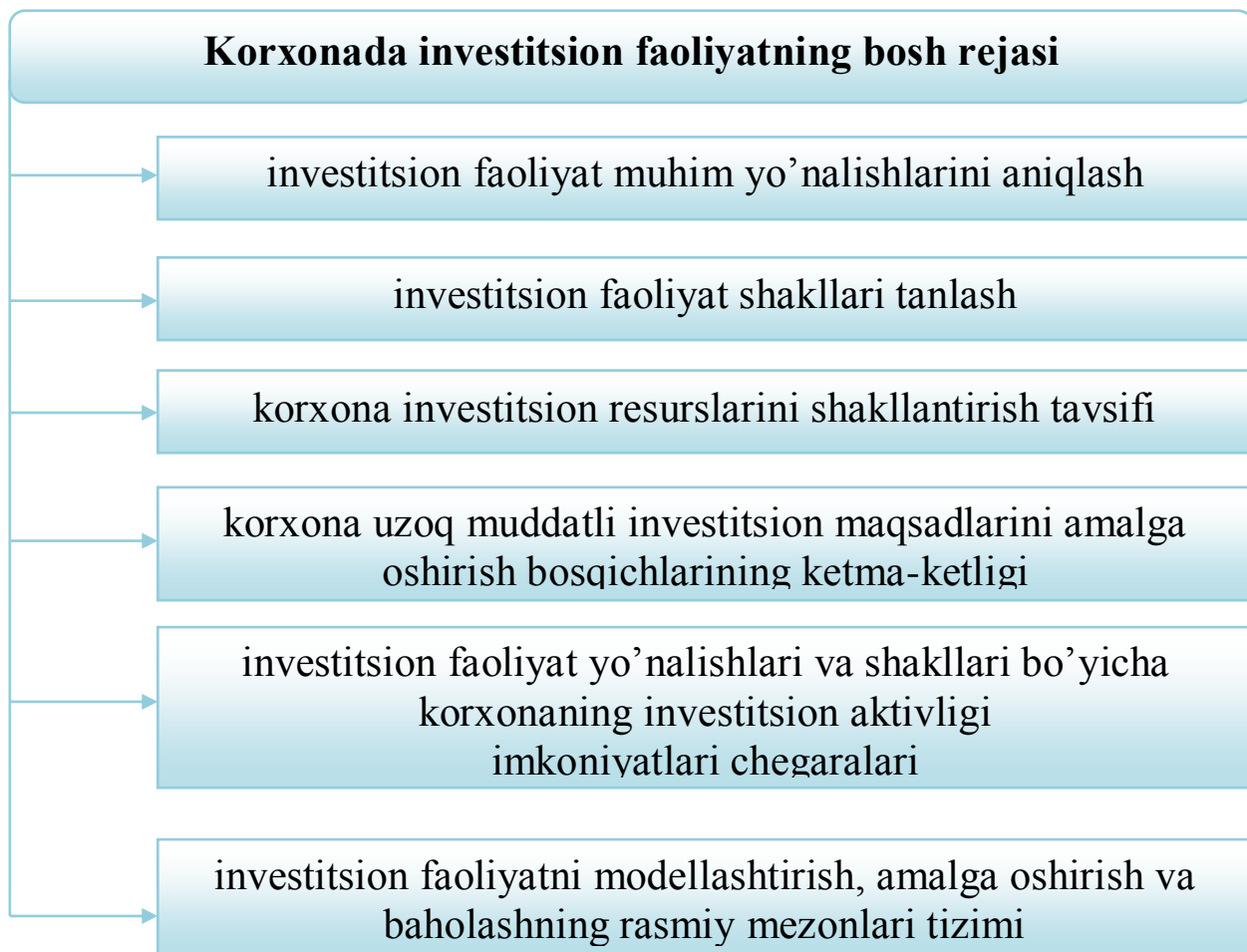
Moliyaviy investitsiyalar, ularning keltiradigan daromadi bo‘yicha baholanadi. Qimmatli qog‘ozlar kursining harakati korxonaning moliyaviy holati va butun iqtisodiyotning yaqin kelajakda istiqbollari va holatini aks ettiradi. Takror ishlab chiqarish jarayonida real aktivlar harakati kapital bozori va investitsion tovarlar bozorida o‘zaro aloqadorlik darealizatsiya qilinadi. Shuning uchun bitta korxonada doirasida moliyaviy investitsiyalarning yopiq doiraviy aylanishi mumkin emas. Bozor iqtisodiyotida aynan moliyaviy qo‘yilmalar muhim rol o‘ynaydi. Bu shu bilan bog‘liqki, moliyaviy kapital, avvalombor harakatchanligi bo‘yicha ishlab chiqarishdan farqli ravishda har doim ham harakatchan emasligi bilan xarakterlanadi.

Bizning fikrimizcha, bu shu bilan bog‘liqki, agarda investorlar aktiv vositalarga mablag‘ qo‘ysalar asosan likvid bo‘ladi. Aynan shuning uchun aksiya, obligatsiya va boshqa qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishidagi moliyaviy investitsiyalar iqtisodiy tizimda tarkibiy o‘zgarishlarga ko‘maklashuvchi, bir iqtisodiyot sohasidan boshqasiga kapital ko‘chishini taminlaydi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar – moddiy ishlab chiqarish tarmoqlariga uzoq muddatli mablag‘lar qo‘yishdir. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar – u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarishga davlat yoki xususiy firmalarning kapital boshqalar) tashkil etilishini ifodalaydi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar guruhiga quyidagi investitsiya turlarini ajratish mumkin: ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirishda, rekonstruksiyalashda va ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirishda yo‘naltirilganlik hamda eskirgan bino, inshoot va jihozlarning o‘rnini to‘ldirish.

Korxonalarda investitsion faoliyatni amalga oshirishning bosh rejasi sifatida quyidagilarni belgilab beradi (11.1-rasm).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsiyalar tovar moddiy boyliklar zaxirasi o‘zgarishida muhim rol o‘ynaydi. Bir tomondan ahamiyatli investitsiyalar bu yo‘nalishda korxonada faoliyatini noto‘g‘ri rejalashtirish ahamiyatli mablag‘lar susayishini yuzaga keltirilishi mumkin, qaysiki korxonada faoliyati natijalarida va uning moliyaviy holatida aks ettiradi. Boshqa tomondan, zaxiralar jamg‘armasi chuqur inflatsiya sharoitida investitsion faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli hisoblanmaydi.

11.1 – Korxonada investitsion faoliyatning bosh rejasi belgilanishi

Intellektual investitsiyalar bo'lib, ilmiy ishlar, tajribalar natijasi, litsenziyalar «nou-xau», mutaxassislar tayyorlash va kadrlarni qayta tayyorlash, ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini joriy etish kabilar hisoblanadi.

E.S.Babayev investitsiyalarni harakat yo'nalishlari bo'yicha quyidagi turlarga ajratadi:

- boshlang'ich, ya'ni dastlabki investitsiyalar – firmani sotib olish yoki tashkil etishda amal qiladi;

- innovatsion investitsiyalar – texnologik va tashkiliy innovatsiyalar, ishlab chiqarish jihozlarini modernizatsiyalash va rekonstruksiyalash, yangi mahsulotlarni joriy etish, innovatsion loyihalarni realizatsiya qilishda amalga oshiriladi;

- ekstensiv investitsiyalar – ishlab chiqarish potentsialini yuksaltirishga yo'naltirilgan investitsiyalar;

- reinvestitsion, ya'ni bo'sh investitsion resurslardan yana yangi ishlab chiqarish jihozlarini sotib olish yoki o'rnatishda foydalaniladi. Bu

turdagi investitsiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: texnika-texnologiyalar, jihozlarni almashtirishga investitsiyalar; modernizatsiyalash va konstruksiyalashga investitsiyalar (obyektlar, jihozlar, uskunalarni); ishlab chiqarishni diversifikatsiyalashga investitsiyalar (faoliyat turlari, xizmatlar, tovarlar assortimentini kengaytirish); firmalar yashashini ta'minlashga va bozorda o'z mavqeiga ega bo'lishga investitsiyalar (ilmiy-tadqiqot jihozlariga va tajriba-konstruktorlik ishlari, mahsulotni yangilash, reklama, dizayn, personalni qayta o'qitish, sanoat shpionaji, tijorat sirini saqlash).

Investitsiyalar hajm o'lchovi nuqtai nazaridan yirik va kichik investitsiya turlariga bo'linadi. Kichik investitsiyalar, odatda korxonalar yillik tushum hajmiga jiddiy ravishda ta'sir ko'rsatmaydi hamda qo'shimcha samaralar olishda unchalik ahamiyatga ega emas. Yirik investitsiyalarda korxonalarda ishlab chiqarilgan mahsulot realizatsiyasi hajmi investitsiya miqdoriga (kiritilgan investitsiya hajmiga) bog'liq bo'ladi. Korxonalar ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatini rivojlantirish maqsadida kiritilayotgan barcha investitsiyalar investitsiya subyeksi nuqtainazaridan davlat va xususiy investitsiyalarga bo'linadi. Ular yo'nalishi, maqsadi, moliyalash manbalari bo'yicha bir-biridan farqlanadi. Davlat investitsiyalari asosan mudofaa, sog'liqni saqlash, madaniyat, fundamental ilmiy loyihalar maqsadida hamda iqtisodiyotni tizimli tartibga solish uchun u yoki bu tarmoq va ishlab chiqarishning eng muhim sohalarini moliyalashtirishga yo'naltirilishi zarur. Davlat investitsiyalari davlat va mahalliy byudjetlarning jamg'arma fondlari turli darajadagi davlat korxonalari foydasi yoki ichki va tashki davlat zayomlari, obligatsiyalar chiqarish hisobiga moliyalashtiriladi.

Xususiy investitsiyalar ko'proq foyda olish imkoniyati yuqori bo'lgan tarmoqlarga yo'naltiriladi. Ularni moliyalashtirish manbai bo'lib, korxonalar va tashkilotlarning taqsimlanmagan foydasi, amortizatsiya jamg'armasi hamda korxonalarni o'z mol-mulkini garovga qo'yib emissiya qilgan mablag'lari shaklidagi korxonalarining o'z mablag'lari hisoblanadi.

Investitsiyalar kiritilishi muddati bo'yicha uzoq muddatli va qisqa muddatli investitsiyalarga bo'linadi. Kiritilgan mablag'larni joriy etish vaqti va natijalardan foydalanish nuqtai nazaridan investitsiyalar quyidagi turlariga farqlanadi:

1. Bir martalik investitsiyalar – bir martalik mahsulotni chiqarishga yo'naltiriladi. Bunday guruh investitsiyalarga – investitsiyalash jaryonidan muayyan bir vaqtda sarflangan va shunga muvofiq holda bir

martalik mahsulot ishlab chiqarish aktiga to'g'ri keladigan investitsiyalash jarayonini ifodalaydi.

2. Takroriy investitsiyalar – bu jarayonda ham bir martalik mahsulot ishlab chiqarish amalga oshiriladi. Bu holatda kapital mablag' sarflari hamda mahsulot ishlab chiqarish bir paytda amalga oshiriladi.

3. Bir martalik investitsiyalar – bu jarayonda korxonalar mahsulot ishlab chiqarishni bir necha marta takroran hosil qiladi. Bu holda investitsiya mablag'lari sarfi bir vaqtli (muayyan davrda) xarakterga ega, ammo mahsulot ishlab chiqarish uzoq muddatda amalga oshiriladi.

Investitsiyalar moliyalashtirish manbalari bo'yicha o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larga bo'linadi. Investitsiyaning o'z mablag'lari manbalariga korxonalar jamg'armalari, ya'ni foyda, amortizatsiya ajratmalari, ishchi-xodimlar mablag'lari (ulushlari, aksiyalari va h.k.) kiradi. Jalb qilingan mablag'lar manbaiga: davlat va mahalliy byudjet mablag'lari, tijorat mablag'lari, kompaniyalar investitsion fondlar resurslari, moliya-kredit tashkilotlari resurslari, obligatsiyalar, xorijiy investorlarning to'g'ridan-to'g'ri va portfel investitsiyalari kiradi.

Investitsiyalar majburiy joriy qilinish darajasi bo'yicha quyidagilarga tasniflanadi:

- majburiy investitsiyalar – umumdavlat manfaatlariga muvofiq keladigan investitsiyalardir. Bunday investitsiyalar asosan o'rab turgan muhitni saqlash, tabiatni muhofoza qilish, obyektlarni qurish, jamoat maskanlarini bunyod etish va boshqalarni moliyalashtirishga sarflanadi.

- xavf-xatardan himoyalashga sarflanadigan investitsiyalar – komplekt mahsulot va xom-ashyolarni sotib olish bo'yicha xavf-xatarni kamaytirishga yoki korxonalar bozordagi baholar darajasini yetarli darajada ushlab turishga ko'maklashish, shuningdek, ishlab chiqaruvchilarni monopol raqobatdan himoyalashga yo'naltiriladi;

- tezkor investitsiyalar («nou-xou», ilmiy yangiliklar uchun) – yangi texnik va texnologik imkoniyatlarni izlashga, texnik taraqqiy etishga yo'naltiriladi;

- ijtimoiy investitsiyalar – korxonalar jamoasi mehnat sharoitlarini yaxshilashga yo'naltiriladi;

- hukumat investitsiyalari – korxonalar mavqeini qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladi.

Korxonalar va tashkilotlarda asosiy fondlarni yaratish va takror ishlab chiqarishga investitsiyalash kapital qo'yilmalar shaklida amalga oshiriladi. Investitsion faoliyatni amalga oshirishda mahalliy, chet el yuridik va jismoniy shaxslari hamda davlat va xalqaro tashkilotlar

qatnashishlari mumkin. Investitsiyalash jarayonlarining subyektlari investorlar hisoblanadi va ular quyidagilar: buyurtmachilar, ish bajaruvchilar, yetkazib beruvchilar (ta'minotchilar) kiradi. Shuningdek, investorlar sifatida banklar, sug'urta kompaniyalari, vositachi tashkilotlar bo'lishi mumkin.

Investitsion faoliyat subyektlari ikki yoki undan ortiq qatnashchilar funksiyalari birga olib borishlari mumkin. Investorlar – bu investitsion faoliyat subyektlari bo'lib, xususiy qo'yilmalar, zayomlar va jalb qilingan mablag'larni investitsiyalar shaklida va ulardan maqsadli foydalanishni ta'minlashni amalga oshiradilar. Investorlar sifatida: organlar, davlat va munitsipial mulk boshliqlari; fuqarolar, korxonalar va boshqa yuridik shaxslar; chet el jismoniy va yuridik shaxslar; davlat va xalqaro tashkilotlar kiradi.

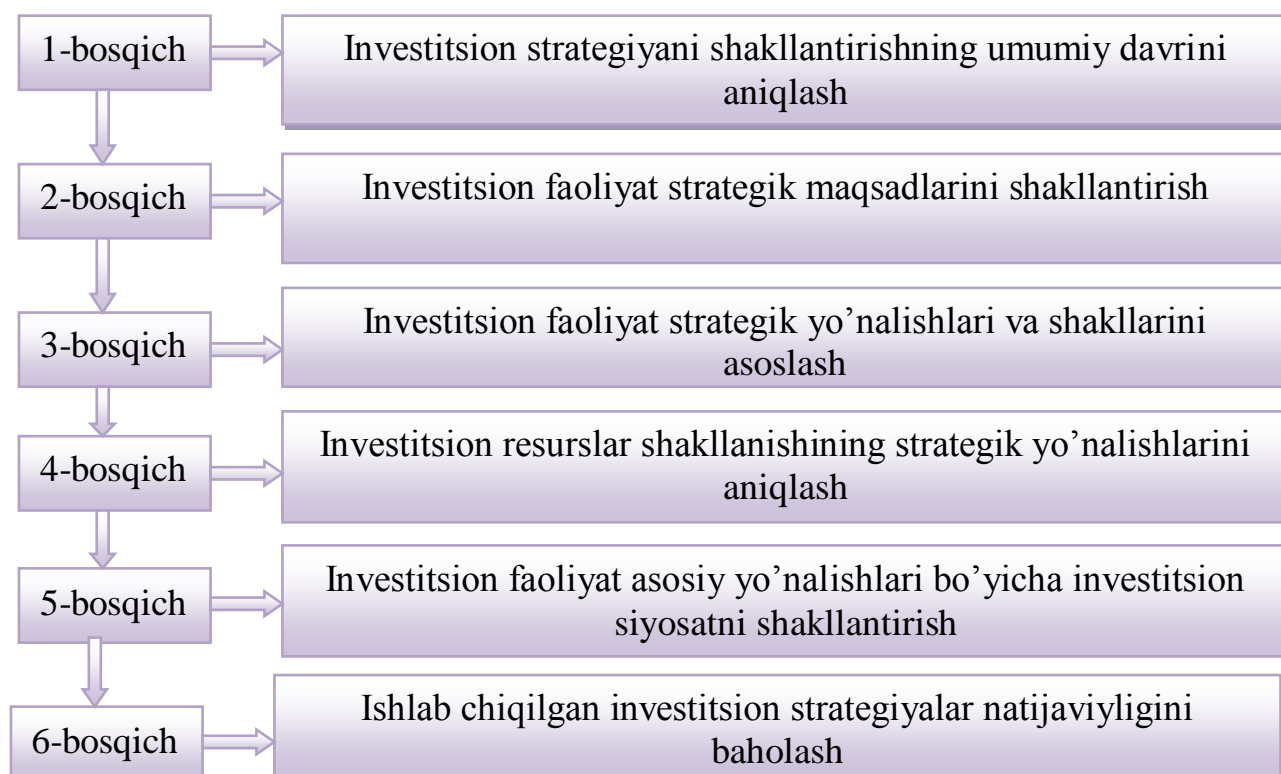
11.2. Korxonaning investitsion strategiyasining mohiyati va uni amalga oshirish bosqichlari

Korxonaning investitsion strategiyasini ishlab chiqishning zarurligi tashqi va ichki muhit shart-sharoitlari o'zgarishlari bilan belgilanadi. Investitsiyalarni samarali boshqarish faqatgina tashqi investitsion muhitdagi mumkin bo'lgan o'zgarishlarga moslashgan aniq investitsion strategiya asosida tashkil etilishi mumkin, boshqacha aytganda korxonaning alohida bo'linmalari investitsion qarorlarining bir-biriga zid kelishi mumkinligi investitsion faoliyat samaradorligini pasaytiradi. Korxonaning tashqi moliyaviy muhiti omillarining o'zgarishi operatsion faoliyat maqsadlarining muhim o'zgarishlari bilan yoki hayotiy sikl bosqichlaridagi oldinda turgan o'zgarishlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. yangi tijorat imkoniyatlari ochilishi korxonaning operatsion faoliyati maqsadlari o'zgarishiga sabab bo'ladi. Bunday holatda ishlab chiqilgan investitsion strategiya korxonaning investitsion aktivligini o'stirish prognozini va investitsion faoliyatni diversifikatsiyalashni ta'minlaydi.

Investitsion strategiya – korxonaning investitsion faoliyatini istiqbolli boshqarishning samarali instrumenti sifatida ko'zga tashlanadi hamda korxonaning rivojlantirishning konsepsiyasini o'zida aks ettiradi. Korxonaning investitsion strategiyasini ishlab chiqish jarayoni quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi (11.2-rasm).

Korxonaning hayotiy siklining har bir bosqichi uchun o'ziga xos investitsion aktivlik darajasini, investitsion faoliyat yo'nalishlari va shakllarini, investitsion resurslarning shakllanish xususiyatlarini

tavsiflaydigan investitsion strategiya korxonaga investitsion faoliyatini uning iqtisodiy taraqqiyotdagi o'zgarishlarga moslashtirish imkonini beradi.

11.2-rasm. Korxonaga investitsion strategiyasini ishlab chiqish bosqichlari

Investitsion strategiyani ishlab chiqish jarayoni korxonaning strategik boshqaruv obyektlarini belgilashni talab etadi. Investitsion faoliyatning bunday obyektlariga quyidagilar kiradi:

- yaxlit korxonaga;
- xo'jalik yuritishning strategik zonalari;
- strategik markazlar.

Xo'jalik yuritishning strategik zonasi korxonaga doirasidagi umumiy talab yoki xom-ashyo, texnologiyalardan foydalanish umumiylik asosida birlashgan o'zaro yaqin tarmoqlar qatorida o'z faoliyatini amalga oshiruvchi mustaqil xo'jalik segmentini o'zida aks ettiradi.

Strategik investitsion markaz – xo'jalik yuritishning alohida strategik zonasida alohida funksiyalarni bajarishga ixtisoslashgan yoki samarali xo'jalik faoliyatini ta'minlovchi korxonaning mustaqil tarkibiy birligidir. Hozirgi zamonaviy sharoitda investitsion strategiyani yuritish

korxonaning muvaffaqiyatli va samarali rivojlanishini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Ishlab chiqilgan investitsion strategiya:

- korxonaning oldindagi iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining uzoq muddatli umumiy va investitsion maqsadlarini amalga oshirish mexanizmini ta'minlaydi;

- korxonaning investitsion imkoniyatlarini real baholash imkonini beradi;

- investitsion imkoniyatlardan maksimal foydalanish va investitsion resurslar faol aylanuvchanligi imkonini beradi;

- tashqi bozor investitsion muhirlari omillarining o'zgarishlari jarayonida paydo bo'ladigan va qochib bo'lmaydigan yangi istiqbolli investitsion imkoniyatlardan tezkorlik bilan foydalanish imkoniyatlarini ta'minlaydi;

- tashqi investitsion muhitlar rivojlanishining mumkin bo'lgan variantlarini prognozlash va korxonaga faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillarning ta'sirini kamaytirish imkonini beradi;

- korxonaga investitsion faoliyatini strategik, taktik (joriy) va operativ boshqarish o'rtasidagi aniq o'zaro bog'liqlikni ta'minlaydi;

- korxonaning raqobat muhitidagi ustunligini aks ettiradi;

- eng muhim strategik investitsion qarorlarni amalga oshirish doirasida investitsion faoliyatning mos siyosati belgilanadi.

Investitsion strategiyani shakllantirish davri quyidagilarga bog'liq:

- korxonaga rivojlanishining umumiy strategiyasini shakllantirish uchun qabul qilingan davr davomiyligi – investitsion strategiya davri mazkur chegaradan chiqmasligi lozim;

- iqtisodiyot va investitsion bozor holatini prognozlash imkoniyatlari – rivojlangan mamlakatlardagi yirik korxonalar investitsion strategiyasi 10-15 yilga ishlab chiqiladi; iqtisodiy beqarorlik sharoitida esa o'rtacha 3-5 yildan oshmasligi lozim;

- korxonaning tarmoqqa doir xususiyatlari – chakana savdo, iste'mol tovarlari ishlab chiqarish sohalarida investitsion strategiyani shakllantirish davri qisqaroq (rivojlangan mamlakatlarda 3-5 yil); ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarish sohasida, qazilma boyliklar sohasida uzoqroq (5-10 yil); eng uzoq davr institutsional investorlar uchun belgilanadi (10 yildan yuqori);

- korxonaning ko'lami. Yirik korxonalarda investitsion strategiyalar nisbatan uzoqroq muddatga ishlab chiqiladi.

Strategik maqsadlarni shakllantirish strategik imkoniyatlar tahlili, investitsion faoliyatning strategik yo'nalishlari va shakllarini tanlash,

shuningdek investitsion resurslar shakllanishining strategik yoʻnalishlarini aniqlash korxonada investitsion strategiyasini ishlab chiqishda muhim bosqichlar hisoblanadi. Investitsion siyosat investitsion faoliyatning eng muhim yoʻnalishlari kesimida uni amalga oshirishning alohida bosqichlarida korxonada investitsion strategiyasini amalga oshirish shaklini oʻzida aks ettiradi. Investitsion siyosatning investitsion strategiyadan farqi bosh strategik maqsadlarga erishish uchun samarali boshqaruvni taʼminlashni talab qiluvchi aniq faoliyat yoʻnalishlari boʻyicha shakllanadi.

Korxonalar investitsion strategiyasi doirasidagi moliyaviy siyosat quyidagi yoʻnalishlarda ishlab chiqiladi:

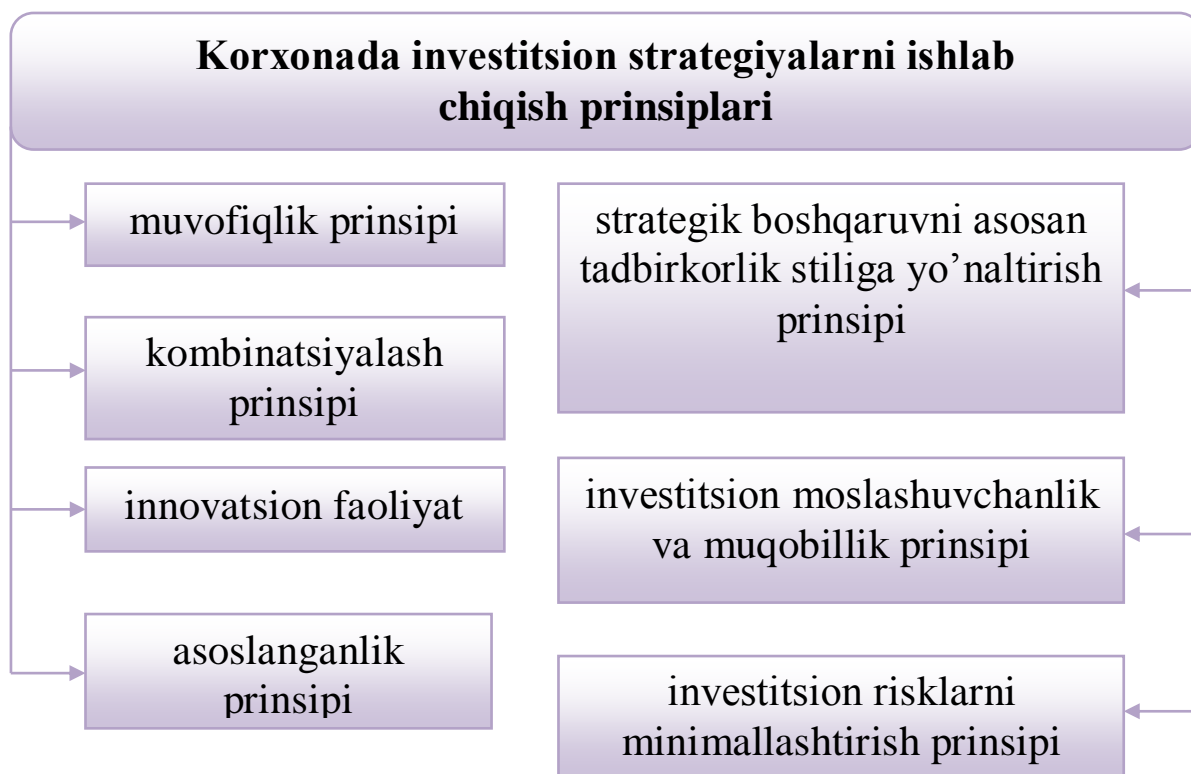
- real investitsiyalarni boshqarish;
- moliyaviy investitsiyalarni boshqarish;
- investitsion resurslarni shakllantirish;
- investitsion risklarni boshqarish.

Bunday moliyaviy siyosatlarning har biri korxonalarining investitsion faoliyat samaradorligini oshirishda ijobiy ahamiyat kasb etadi.

Investitsion strategiyani ishlab chiqish jarayoni korxonada moliyaviy strategiyasi tizimining muhim tarkibiy qismi boʻlib oʻz ichiga quyidagilarni oladi:

- investitsion strategiya maqsadlari qoʻyilishi;
- shakllangan investitsion resurslar tarkibini va ular ratsional taqsimlanishini optimallashtirish;
- investitsion faoliyat eng muhim jihatlari boʻyicha investitsion siyosatni ishlab chiqish;
- tashqi investitsion muhit bilan oʻzaro munosabatlarni saqlash.

Korxonada investitsion strategiyasini ishlab chiqish jarayonida strategik investitsion qarorlar tayyorlash va qabul qilish quyidagi asosiy prinsiplar asosida taʼminlanadi (11.3 – rasm).

11.3 – rasm. Investitsion strategiyalarni ishlab chiqish prinsiplari

Invayronmentalizm prinsipi. Konstitutsionalizm (tashkilotning tashqi muhit bilan investitsion munosabatlarga kirishish faoliyatining yopiqligi)ga qarama-qarshi ravishda invayronmentalizm korxonaga ijtimoiy-iqtisodiy tizimda tashqi investitsion muhit bilan faol o'zaro munosabatga kirishuvchi, o'z-o'zini tashkil etishga qodir, ya'ni o'ziga xos makon, zamon va funksional tuzilmalarga ega ochiq tizim sifatida qaraydi. Bu korxonada investitsion strategiyasini shakllantirish darajasining ba'zi sifatlarini ta'minlaydi.

Muvofiqlik prinsipi. Korxonada iqtisodiy rivojlanishining umumiy qismida birinchi navbatda operatsion faoliyat rivojlanishini ta'minlovchi investitsion strategiya umumiy strategiyaga nisbatan bo'ysinuvchan xarakterga ega va shuning uchun strategik maqsadlar va operatsion faoliyat yo'nalishlari bilan muvofiqlashtirilgan bo'lishi lozim. Investitsion strategiyaga bunday holatda korxonada operatsion faoliyati strategik rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi korxonada samarali rivojlanishini ta'minlashning asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi. Investitsion strategiyani amalga oshirishni ta'minlovchi operatsion faoliyat bazaviy strategiyalari quyidagilardir:

- cheklangan o'sish strategiyasi;

- jadallashgan o‘shish strategiyasi;
- qisqartirish (siqish) strategiyasi;
- birlashtirish (kombinatsiyalash) strategiyasi.

Cheklangan o‘shish strategiyasida mahsulotlar assortimenti barqarorligi va ishlab chiqarish texnologiyalariga ilmiy-texnik taraqqiyot natijalari kuchsiz ta’siri ostida foydalaniladi. Odatda bu strategiya bozor konyukturasi nisbatan kuchsiz tebranishi va raqobat pozitsiyasining barqarorligi sharoitida tanlanib, investitsion strategiya birinchi navbatda mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmining cheklangan o‘shishini ta’minlovchi takror ishlab chiqarish jarayoni va aktivlar o‘shishini samarali ta’minlashga yo‘naltirilgan. Investitsion faoliyat strategik o‘zgarishlari mazkur bazaviy strategiya bo‘yicha minimal darajada aks etadi.

Jadallashgan o‘shish strategiyasi korxonadan o‘z hayotiy sikli dastlabki bosqichlarida yuqori sur’atlarda taraqqiy etayotgan sohalarda ilmiy-texnik taraqqiyot natijalarining yuqori darajada qo‘llanilishini ko‘rsatib beradi. Bunday bazaviy strategiya asosidagi investitsion strategiya investitsion faoliyatni rivojlantirishning yuqori sur’atlarini ta’minlashning zarurligini hisobga olgan holda shuningdek investitsion faoliyatni turli shakllari, yo‘nalishlari, hududlar va tarmoqlar (sohlar) bo‘yicha diversifikatsiyalash birmuncha murakkablik kasb etadi.

Qisqartirish (siqish) strategiyasiga korxonaning hayotiy sikli so‘nggi bosqichlarida, shuningdek iqtisodiy rivojlanishning moliyaviy inqiroz fazasida ko‘proq e’tibor qaratiladi. O‘z mohiyati bo‘yicha bu strategiya ortiqcha faoliyatlardan voz kechishni anglatadi. U chiqarilayotgan mahsulot hajmi va assortimentini qisqartirish, bozorning alohida segmentidan chiqish va boshqalarni nazarda tutadi. Bunday sharoitda investitsion strategiya bo‘shayotgan kapital uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikni ta’minlovchi investitsiyalash obyektlarida foydalanish asosida yuqori aylanuvchanlikni ta’minlashi lozim.

Birlashtirish (kombinatsiyalash) strategiyasidan yirik korxonalarining investitsion faoliyatni tarmoq va hududlar bo‘yicha keng diversifikatsiyalashida foydalaniladi. U turli tipdagi xo‘jalik yuritishning strategik zonalari yoki strategik xo‘jalik markazlari alohida strategiyalarini o‘zida birlashtiradi. Korxonaning investitsion strategiyasi strategik boshqaruvning alohida obyektlari bo‘yicha ularni rivojlantirishning strategik maqsadlari bilan bog‘liqlikda tabaqalashtiriladi.

Kombinatsiyalash prinsipi. Bu prinsip investitsion faoliyatni istiqbolli (strategik), joriy va operativ boshqarishning o‘zaro birlashishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Ishlab chiqilgan korxonada investitsion strategiyasida investitsion faoliyatni strategik boshqarish jarayoniga muhimligi bo‘yicha faqat birinchi bosqichda ko‘rib chiqiladi. Bunday strategiya korxonada investitsion portfelini shakllantirish yo‘lida investitsion faoliyatni taktik (joriy) boshqarish asosida yotadi. O‘z navbatida taktik boshqaruv alohida real investitsion loyihalarni amalga oshirish va moliyaviy instrumentlar portfelini qayta tarkiblash yo‘lida investitsion faoliyatni operativ boshqarishning bazasi hisoblanadi. Investitsion portfelni shakllantirish o‘rta muddatli boshqaruv jarayoni bo‘lib, strategik qarorlar va korxonaning joriy investitsion imkoniyatlari doirasida amalga oshiriladi. Real investitsion loyihalarni amalga oshirish va moliyaviy instrumentlar portfelini qayta tarkiblashni operativ boshqarish qisqa muddatli boshqaruv jarayoni hisoblanadi va alohida investitsion loyihalar va moliyaviy instrumentlar bo‘yicha operativ qarorlar ishlab chiqish va qabul qilishni, zarur hollarda investitsion portfelni qayta ko‘rib chiqish haqida qarorlar tayyorlash nazarda tutadi.

Strategik boshqaruvni asosan tadbirkorlik stiliga yo‘naltirish prinsipi. Korxonaning istiqbolga yo‘naltirilgan investitsion xatti-harakatlari ikkita stil bo‘yicha o‘zaro farqlanadi: konservativ stil va tadbirkorlik (agressiv) stili. Konservativ stil asosini qabul qilinadigan strategik investitsion qarorlarning mumkin bo‘lgan variantlarini minimallashtirish bilan investitsion faoliyat yetarli darajasida strategik maqsadlar qo‘yilishini aks ettiradi. Investitsion faoliyat yo‘nalishlari va shakllarining muhim o‘zgarishlari faqatgina operatsion faoliyatni o‘zgartirish jarayonida amalga oshiriladi. Konservativ o‘shish stili hayotiy siklning yetarli darajasi nazarda tutilishi bilan izohlanadi. Investitsion xatti-harakatlarning tadbirkorlik stili asosini investitsion faoliyat barcha yo‘nalishlari va shakllari bo‘yicha samarali investitsion yechimlarni doimiy izlash tashkil etadi. Mazkur stil qo‘llanilganda investitsion faoliyatni amalga oshirishning yo‘nalishlari, shakllari va metodlari tashqi investitsion muhit omillarining o‘zgarishini inobatga olgan holda doimiy almashtirib boriladi.

Investitsion moslashuvchanlik va muqobillik prinsipi. Investitsion strategiya tashqi investitsion muhit omillarining o‘zgarishiga moslashuvchanlikni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo‘lishi lozim. Bundan tashqari strategik investitsion qarorlar asosida investitsion

faoliyatni amalga oshirishning yoʻnalishlari, shakllari va metodlarining mumkin boʻlgan (muqobil) variantlarini doimiy qidirish, ulardan eng yaxshisini tanlash va shu asosda umumiy investitsion strategiyani qurish hamda uni samarali amalga oshirish mexanizmini shakllantirish yotishi kerak.

Innovatsion faoliyat. Investitsion strategiyani shakllantirishda investitsion faoliyat korxonaning bozordagi raqobat pozitsiyasini oshirishni taʼminlovchi texnologik yangiliklarni joriy etish bosh mexanizm sifatida qaraladi. Nafaqat investitsion strategiyani, shu bilan birga korxonaning strategik rivojlanish umumiy maqsadlarini amalga oshirish ilmiy-texnik taraqqiyotning soʻnggi natijalaridan va ularni zudlik bilan foydalanishga moslashtirishga yuqori darajada bogʻliqlik kasb etadi. Mazkur prinsip aynan yuqoridagilar bilan izohlanadi.

Investitsion risklarni minimallashtirish prinsipi. Amaliy jihatdan korxonada investitsion strategiyani shakllantirish jarayonida qabul qilingan barcha investitsion qarorlar investitsion risklarga duch keladi. Har bir korxonada investitsion strategiyani ishlab chiqish jarayonida riskka munosabat boʻyicha turli investitsion xatti-harakatlar bilan bogʻliqlikda ularga yoʻl qoʻyishning mumkin boʻlgan darajasi tabaqalashtirilgan holda oʻrnatilishi lozim.

11.3. Korxonalar investitsion loyihalarining samaradorlik koʻrsatkichlari va uning tahlili

Korxonalar moliyaviy siyosatining asosiy yoʻnalishlaridan biri investitsiya siyosati hisoblanadi. Korxonalarining investitsiya siyosati deyilganda korxonaga jalb qilinadigan investitsiyalar manbalarini optimallashtirish, korxonadan tomonidan amalga oshiriladigan investitsiyalar hajmini oshirish, investitsion portfelni boshqarish, investitsiya loyihalarini samaradorligini aniqlash kabilar tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, investitsiya siyosati – bu iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarini rivojlantirish, qoʻllab – quvvatlash, markazlashgan investitsiyalash jarayonidan nomarkazlashgan investitsiya jarayoniga oʻtish, ustuvor investitsion loyihalarni qoʻllab-quvvatlashga qaratilgan mexanizm, uslublar yigʻindisi hisoblanadi.

Investitsiya siyosatining ustuvor yoʻnalishlari deb quyidagilar hisoblanadi:

- investitsiyalar, ular harakatlanishi, investitsiya faoliyati ishtirokchilari munosabatlari, ularni tartibga solib turish boʻyicha qulay huquqiy

bazani yaratish, amaldagi qonunchilik – huquqiy bazasini takomillashtirish;

- iqtisodiy tub islohotlarni amalga oshirish, maqsadli investitsion siyosatni yurgizish;
- investitsion jarayonni yaxshilash va barcha investitsion jarayon ishtirokchilarining faolligini oshirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish;
- davlat boshqaruv organlari, hukumat tashkilotlarining nazorat etish funksiyalarini yanada takomillashtirish.

Jahon amaliyotida investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholashning bir qancha usullari ishlab chiqilgan bo‘lib, quyida shulardan ba’zilarini tahlil qilib chiqamiz.

Investitsiya loyihalarining iqtisodiy samaradorligini baholashda qo‘llaniladigan qoplash muddati va rentabellik darajasi usullari ham avvaldan ma’lum bo‘lib, ular milliy va chet el amaliyotida to‘p pul tushumlarining diskontlanishiga asoslangan usullarning keng qo‘llanilishiga qadar asosiy ko‘rsatkichlar sifatida amal qilib kelgan. Ushbu usullarning soddaligi va tushunarligi va maxsus iqtisodiy bilimga, ko‘nikmaga, malakaga, tayyorgarlikka va tajribaga ega bo‘lmagan xodimlar o‘rtasida ham qo‘llanilishiga sabab bo‘ladi. Hozirgi kunda tijorat banklari va boshqa kredit muassasalari salohiyatli qarz oluvchilarga investitsion resurslarni taqsimlash shartlarini ma’lum qilishda, odatda, ushbu ikkita usuldan, ya’ni qoplash muddati va rentabellik darajasi ko‘rsatkichlaridan foydalanmoqdalar.

Investitsiyalarning qoplash muddatini hisoblash usuli pul oqimlarini diskontlashga asoslangan usullardan farqli ravishda investitsiyalarning nominal miqdorda qaytarilishi mumkin bo‘lgan davrni aniqlashga xizmat qiladi. Shunga ko‘ra, bu usul investitsiya loyihasini amalga oshirishdan olinadigan daromadlar hisobiga qilingan investitsiya sarflarini qoplash davrini aniqlashga asoslangan. Qoplash muddatini aniqroq tushunadigan bo‘lsak, bu loyihani yakunlash davridagi yoki undan olingan daromad investitsiyalar summasiga teng bo‘lgandagi davrga tengdir.

Uni hisoblash formulasi quyidagichadir:

$$PP = \frac{I_0}{CF_t^{(\Sigma)}} , \quad (2.1)$$

bu yerda, I_0 - boshlang‘ich investitsiyalar; $CF_t^{(\Sigma)}$ - investitsiya loyihasini amalga oshirishdan olingan yillik pul tushumi summasi. U sof foydani

yoki yillik daromad (D) va xarajat (X) o'rtasidagi (amortizatsiyasiz A) farqni ifodalaydi.

Investitsiyalarning buxgalteriya rentabellik darajasi (ARR) yoki foydaning oddiy me'yor (ROI) buxgalteriya hisoboti ma'lumotlariga asoslangan holda aniqlanadigan o'rtacha daromadni investitsiyalarning o'rtacha yillik hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bunda hisob-kitob ishlari foizlarni va soliqlarni to'lamasdan avvalgi foyda miqdoriga asoslanib amalga oshirilishi mumkin yoki u soliqlarni to'lagandan keyingi, lekin foiz to'lovlarigacha bo'lgan daromadga asoslanadi. Eng yaxshisi soliq to'langandan keyingi sof foyda miqdori tanlab olinganligi afzalroqdir. Chunki u korxonada ta'sischi va investorlar oladigan haqiqiy foydani ifodalaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$ARR = \frac{D(1 - C_c)}{(C_a^b - C_a^0) / 2} \quad (2.2)$$

bu yerda, D - foiz va soliq to'lovlarigacha yoki soliq to'lanib, foizlar to'langungacha bo'lgan daromad; S_s - soliq to'lash stavkasi; S_a^b , S_a^0 - aktivlarning ko'rib chiqilayotgan davriga bo'lgan boshlang'ich va oxirgi summasi, qiymati.

Bundan tashqari, investitsiyalarning buxgalteriya rentabellik darajasini (ARR) quyidagi formula orqali ham aniqlash mumkin:

$$ARR = \frac{\sum_{t=1}^n P_t^N}{n} : \frac{I_0 + (I_0 - \sum_{t=1}^n A_t)}{2}; \quad (2.3)$$

bu yerda,

R_t^N - t - davrdagi soliq to'langandan keyingi sof foyda miqdori;

A_t - t - davrdagi asosiy fondlar, nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi summasi arzon va tez eskiruvchi buyumlar summasi.

Har qanday loyihaning moliyaviy-iqtisodiy jihatdan baholanishi pul oqimlari haqidagi ma'lumotlarga asoslanadi. Pul oqimlari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lmasdan turib investitsiya loyihasining samaradorligini baholash mumkin emas. Investitsiya loyihasini baholash loyihani amalga oshirishdan oldin bajarilishi sababli, pul oqimlari haqidagi ma'lumotlar ham oldindan rejalashtiriladi. Loyiha samaradorligini baholashda pul oqimlarini rejalashtirish va ularni hisobga olish jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. Chunki jarayon investitsiya loyihalarining haqiqiy samaradorligini aniqlashga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Pul tushumlari va chiqimlarini tahlil etish investitsiya loyihalarini baholashda juda muhim sanaladi. Investorlarni boylikni

o'stiruvchi tushumning qanchaligi, pul mablag'lari kirimi va chiqimigina qiziqtirmasdan, balki korxonaning byudjet oldidagi majburiyatlardan holi bo'lgandagi, ya'ni soliqlarni to'lagandan keyingi qoladigan natija (foyda) qiziqtiradi.

Buni quyidagi ko'rinishdagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$P_T = S_T - (X - A) - N_f - N_c \quad (2.4)$$

bu yerda, P_T - pul tushumlari; S_T - sotishdan olingan tushum;
 X - xarajatlar yig'indisi (joriy xarajatlar); A - amortizatsiya ajratmasi;
 N_f, N_c - to'langan foizlar va soliqlar.

Diskontlash usuli (noan'anaviy usul) pul mablag'larining qiymati muayyan vaqtda bir xil emasligi, ya'ni bugungi bir so'm bir yildan keyingi bir so'mga teng emasligi bois paydo bo'ldi (iste'mol qiymati bo'yicha).

Ko'p hollarda, investitsiya loyihalarini baholashda ikkita guruhga umumlashtiruvchi ikki usuldan tez-tez foydalanadi.

Birinchi guruh- bu diskontlash konsepsiyasini qo'llashga asoslangan usullar:

- sof joriy qiymatni aniqlash usuli;
- foydaning ichki me'yorini hisoblash usuli;
- investitsiyalarning rentabelligini hisoblash usuli;
- diskontlashning qoplash muddatini hisoblash usuli.

Ikkinchi guruh - bu diskontlash konsepsiyasini qo'llashni nazarda tutmaydigan baholash usullari:

- qoplash muddatini hisoblash usuli;
- investitsiyalarning buxgalteriya rentabelligini aniqlash usuli.

Loyihaning jalb etuvchanligini baholash usullari uning barcha xususiyatlarini ochib bera olmasa ham, loyihaning haqiqiy samaradorligini aniqlashda asosiy xizmat vazifasini o'taydi.

Sof joriy qiymat (NPV) - investitsiyalash obyektidan foydalanish davrida oldindan qat'iy belgilangan va o'zgarmas foiz stavkasida olinadigan daromadlar va qilinadigan xarajatlarning alohida muayyan davrdagi barcha kirim va chiqimlarning diskontlashtirilishi yo'li bilan olingan va ular o'rtasidagi farqni ifodalovchi qiymat. Uning mohiyati shundaki, yillik sof pul oqimi miqdori har bir davr uchun loyihani amalga oshirishning boshlang'ich yiliga keltiriladi va u oqibatda o'zini

pul miqdorida sof joriy qiymat yoki sof diskontlashtirilgan daromad sifatida namoyon etadi.

Uni hisoblash formulasi quyidagicha:

$$NPV = \frac{CF_1}{(1+d)^1} + \frac{CF_2}{(1+d)^2} + \dots + \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 \quad (2.5)$$

$$\ddot{ek}uPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0$$

bu yerda, NPV- sof joriy qiymat; d - diskontlash stavkasi; I_0 - boshlang'ich investitsiya; SG'_t - t davr oxirida kelib tushgan pul oqimi.

Misol. 5.3. Biron – bir investitsiya loyihasi uchun 140 million so‘m investitsiya qilish talab etiladi va undan kutiladigan natija yillar bo‘yicha 18, 40, 75 va 80 mln. so‘mni tashkil etdi.

Agar investitsiya loyihasi yillar davomida moliyaviy resurslarning ketma-ket investitsiyalanishini talab etsa, u holda NPV ni hisoblash quyidagicha bo‘ladi:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}, \quad (2.6)$$

Bu yerda, I_t - t davridagi investitsiyalar sarfi. NPV ni hisoblashda, odatda, doimiy stavka (d) qo‘llaniladi. Ammo ba’zi bir vaziyatlarda, masalan, hisob (foiz) stavkasining o‘zgarishi kutilayotgan paytda yillar bo‘yicha individual diskontlash stavkasidan foydalanish mumkin. Bu esa o‘z navbatida hisob-kitob ishlarini murakkablashtiradi.

Agar d - miqdori doimiy bo‘lmasa, ya’ni davrdan davrga o‘zgarib tursa, u holda sof joriy qiymatni (NPV) aniqlash bo‘yicha quyidagi formula tavsiya etiladi:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{\prod_{i=1}^t (1+d_i)} - I_0, \quad (2.7)$$

bu yerda, $\prod_{i=1}^t (1+d_i) = (1+d_1) \cdot (1+d_2) \cdot \dots \cdot (1+d_t)$. Soliq olish darajasi, inflatsiya va tannarx tarkibida amortizatsiya ajratmalari ulushi sezilarli bo‘lganda sof joriy qiymatni (NPV) quyidagicha hisoblash ma’qul bo‘ladi:

$$NPV^i = \sum_{t=1}^n \frac{(P_t + D_t)(1-tax) \cdot (1+i)^t + D_t \cdot tax}{[(1+d)(1+i)]^t} - I_0. \quad (2.8)$$

bu yerda,

$P_t - t$ – davridagi sof foyda;

$D_t - t$ – davridagi amortizatsiya ajratmasi;

tax - korxonaga foydasiga soliq stavkasi;

i – kutilayotgan inflatsiya darajasi;

d – diskontlash stavkasi;

I_0 – boshlang‘ich investitsiya.

Diskont stavkasi me‘yori kapital bozoridagi uzoq muddatli ssudalar bo‘yicha foiz stavkasiga yoki ssuda oluvchi tomonidan to‘lanadigan foiz stavkasiga, haqiqatda, teng bo‘lishi kerak. Boshqacha so‘z bilan aytganda, diskont me‘yori investorning o‘zi uchun undan pasti samarasiz deb hisoblangan minimal foyda me‘yori bo‘lishi kerak.

Foydaning ichki me‘yori usuli (IRR – internal rate of return) - bu pul tushumlarining diskont qiymati pul chiqimlarining diskont stavkasiga teng bo‘lgandagi daromadlilik darajasi yoki bo‘lmasa loyihadan olingan sof tushumlarning diskontlangan qiymati investitsiyalarniig diskontlangan qiymatiga, sof joriy qiymat esa nolga teng bo‘lgandagi diskont me‘yoridir.

Foydaning ichki me‘yorini aniqlash vazifasi birmuncha qiyin bo‘lib, investitsiyalarning bir yoki undan ko‘p marta amalga oshirilishiga, loyihadan olingan pul tushumlarining, hech bo‘lmasa, bir marta yoki boshida salbiy bo‘lishligiga va ushbu pul tushumlarining miqdoran bir xil bo‘lmasligiga asoslanadi.

Uni hisoblash formulasini quyidagi tenglamada ifodalash mumkin:

$$NPV = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} - I_0 = 0, \quad (2.9)$$

Agar investitsiya loyihasi bir necha yillar davomida moliyaviy resurslarning ketma-ket moliyalanishini talab etsa, unda (IRR)ni quyidagi formulada ifodalash mumkin:

$$\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} = \sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t}, \quad (2.10)$$

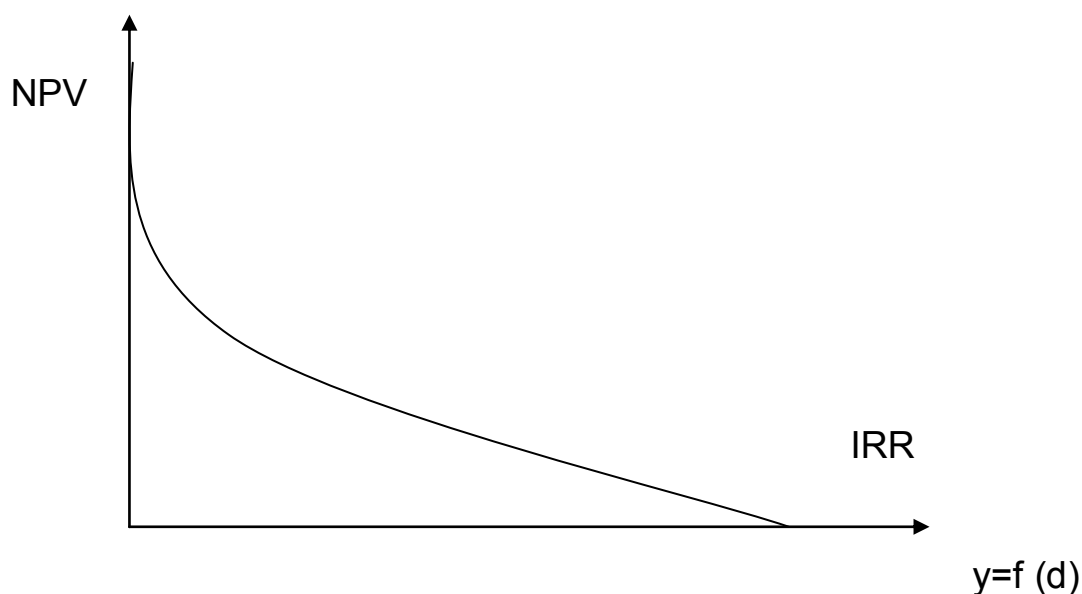
Bu yerda d miqdorini topish lozim bo‘ladi. Topilgan miqdor foydaning ichki me‘yori deb nomlanadi. Bu meyor sof joriy qiymat nolga teng bo‘lib, investitsiya loyihasi firmaning boyligi o‘lishini ta‘minlamasligini va uning kamayishiga ham yo‘l qo‘ymasligini ko‘rsatadi:

$$y = f(d) = \sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+IRR)^t} \quad (2.11)$$

bu yerda IRR o‘rniga d miqdorni olsa ham bo‘ladi.

11.4 - rasmda funksiya bir necha xususiyatga egaligi ko‘rinib turibdi va u pul oqimiga bog‘liq emas. Sababi, birinchidan, tenglikdan shu narsa ko‘rinadiki, $u=f(d)$ funksiya to‘g‘ri chiziqli emas. Ikkinchidan, $d=0$ da yuqoridagi formuladagi dastlabki pul oqimlari elementlarining summasi

hosil bo‘ladi, ya’ni NPV chizmasi ordinata o‘qining shunday nuqtasini kesib o‘tadiki, bunda hamma pul oqimlarining diskontlashmagan elementlari yig‘indisi hamda dastlabki investitsiya miqdori ko‘rsatiladi. Uchinchidan, yuqoridagi formuladan investitsiyalar sarfi daromadlar tushumi bilan almashadi. Investitsiyalarning joriy qiymati bo‘yicha to‘liq qoplanish darajasini foydaning ichki me‘yori usuli orqali aniqlash (11.4 - rasm):

11.4-rasm. Sof joriy qiymat va foydaning ichki me‘yori bog‘liq grafikasi.

Agar kelayotgan tushum ushbu xarajatlardan ko‘p bo‘lsa, u holda d ning o‘sishi bilan funksiya chizmasi absissa o‘qiga intiladi va ma’lum bir nuqta u bilan kesishadi, ushbu nuqta IRR dir. IRR loyihadan kutilayotgan daromadlilikni ko‘rsatadi va qilinishi mumkin bo‘lgan maksimal xarajatlar chegarasini belgilab beradi, ya’ni IRR olinayotgan kredit bo‘yicha bank foiz stavkasini yuqori chegarasini ko‘rsatadi, ayni shu foiz chegarasidan yuqori miqdorga ega bo‘linganda loyiha daromad keltiradi.

Foydaning ichki me‘yorini boshqacha ko‘rinishda, ya’ni interpolatsiya usuli orqali ham ifodalash mumkin:

$$IRR = d_1 + \frac{NPV_1}{(NPV_1 - NPV_2)} \cdot (d_2 - d_1), \quad (2.12)$$

bu yerda, $NPV_1 - d_1$ diskont me'yorini stavkasidagi sof joriy qiymatning ijobiy miqdori; $NPV_2 - d_2$ diskont me'yorini stavkasidagi sof joriy qiymatning salbiy miqdori.

Foydani ichki me'yorini aniqlashda d_1 va d_2 ko'rsatkichlar miqdori asosiy o'rinni egallaydi. Ularning ta'siri natijasida sof joriy qiymatning o'zgarishini va buning oqibatida esa foydani ichki me'yorini ham o'zgarishini kuzatish mumkin. Shunga ko'ra:

- d_1 - bu NPVning ijobiy qiymatini minimallashtiruvchi foiz stavkasi;

d_2 - bu NPVning salbiy qiymatini maksimallashtiruvchi foiz stavkasi hisoblanadi.

Ko'p hollarda d_1 va d_2 - bir yoki ikki punktdan (foizdan) ortig'iga farq qilishi mumkin emas.

Ushbu formulani quyidagi jadval orqali tahlil qilib chiqamiz (11.1-jadval)

11.1-jadval

IRR (Foydani ichki me'yorini) ni hisoblash uchun boshlang'ich ma'lumotlar

Ko'rsatkichlar	Yillar						NPV
	0	1-yil	2-yil	3-yil	4-yil	5-yil	
Diskont me'yorini - 21,9%							
Sof pul oqimi	00	814,80	-1679,60	-680,90	331,50	1861,29	
Diskont ko'paytiruvchi	00	0,8203	0,6730	0,5521	0,4529	0,3715	
Diskont pul oqimi	00	668,42	-1130,31	-375,90	150,13	691,541	3,84
Diskont me'yorini - 22%							
Sof pul oqimi	00	800,80	-1693,60	-688,88	326,18	1858,63	
Diskont ko'paytiruvchi	00	0,8197	0,6719	0,5507	0,4514	0,3700	
Diskont pul oqimi	00	656,39	-1137,87	-379,37	147,24	687,69	-25,92

Bu yerda, diskont stavkasi $d_1=21,9\%$ va $d_2=22\%$ ni bo'lgani holda, $NPV_1=3,84$ ming.so'm va $NPV_2=-25,92$ ming so'mni tashkil etdi. Bu holda IRR quyidagicha hisoblanadi:

$$IRR = 21,9\% + \frac{3,84}{3,84 - (-25,92)} \cdot (22\% - 21,9\%) = 21,9129\%.$$

Demak, investitsiya loyihasini baholashning keyingi usuli bo'lgan IRR foydani ichki me'yorini ikkita formula yordamida hisoblash

mumkin ekan. Bu ko'rsatkich investitsiya loyihalari ichidan pul qiymati barcha kelgusi davrlarda bor bo'lgan sharoitda eng afzalini tanlash uchun xizmat ko'rsatadi

11.2-jadval

Rentabellik indeksi hisob-kitobi

t/r	Ko'rsatkichlar	Summa, ming so'm				
		1 yil	2 yil	3 yil	4 yil	5 yil
1	Pul tushumlari (oqimi)	37750	45390	47430	51140	60030
2	Diskont ko'paytiruvchi (d=7%) yoki diskontlash koeffitsiyenti	0,9346	0,8734	0,8163	0,7629	0,7130
3	Sof diskontli tushum (oqim) yoki joriy qiymatga keltirilgan pul oqimi.	35281,1	39643,6	38717,1	39014,7	42801,4

Investitsiyalarning rentabelligi usuli (RI) - diskontlashtirilgan daromadlarning diskontlashtirilgan investitsiya xarajatlariga nisbatini hisoblab topishga asoslangan. Bu qanday holatda investor boyligi o'sishi mumkinligini ko'rsatib beradi va quyidagicha aniqlanadi:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} \right] / I_0 \quad (2.13)$$

bu yerda I_0 - boshlang'ich investitsiyalar, $SG-t$ davrda olingan pul tushumlari.

Investitsiya rentabelligi ko'rsatkichi firma (yoki investor) mablag'lari 1 so'm hisobida qanday hollarda o'sishini aniqlash imkonini beradi.

Agar investitsiya sarflari turli davrlarda (uzoq amalga oshirilsa, (RI)ni aniqlash formulasi quyidagicha bo'ladi:

$$PI = \left[\sum_{t=1}^n \frac{CF_t}{(1+d)^t} \right] / \left[\sum_{t=1}^n \frac{I_t}{(1+d)^t} \right], \quad (2.14)$$

bu yerda, $I_t - t$ yildagi investitsiyalar.

Misol. Faraz qilaylik, investitsiya loyihasi uchun 140 mln.so'm xarajat qilingan. Investitsiya loyihasini amalga oshirish natijasida

birinchi yil – 37750 ming so‘m, ikkinchi yil 45390 ming so‘m, uchinchi yil – 47430 ming so‘m, to‘rtinchi yil- 51140 ming so‘m va beshinchi yil- 60030 ming so‘m pul tushumlari olinishi ko‘zda tutilmoqda. Bu holda investitsiya loyihasining diskontlashgan investitsiya rentabelligi qanday hisoblanadi.

Investitsiya loyihalarining samaradorligini aniqlashning qoplash muddati usulini (an’anaviy baholash usulini) yuqorida ham ko‘rib o‘tgan edik. Lekin mazkur usulning kelgusi davrlardagi pul tushumlarining qiymatini hisobga olmasligi uni diskontlashtirilgan usullar yordamida ham hisoblash zarurligini taqozo qiladi.

Buning uchun diskontlashtirishni hisobga olgan holda investitsiyalarni qoplash muddatini (DPP) hisoblash ishi diskontlashgan yillik pul tushumlarini diskontlashgan investitsiyalarga bo‘lish orqali amalga oshiriladi. Mazkur usulning tushunarli bo‘lishi uchun quyidagi misolni keltiramiz.

Misol. Faraz qilaylik, korxonada mehmonxonada qurilishi uchun 300 mln. so‘m investitsiya qildi (mablag‘ sarfladi). Mehmonxonani foydalanishdan keladigan yillik pul tushumlari 85, 100, 120 va 160 mln. so‘mni tashkil etadi. Buning uchun, eng avvalo, RR — investitsiyalarni qoplash muddati quyidagi tenglik bajarilishi sharti asosida hisoblanadi:

$$\sum_{t=1}^n ACI(t) = I_0, \quad (2.15)$$

bu yerda, I_0 – boshlang‘ich investitsiyalar; $ACI(t)$ — t davrdagi pul tushumlari.

Endi investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddatini (DPP) hisoblaymiz. U quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$DPP = \frac{I_0}{DCF^{(\Sigma)}}, \quad (2.16)$$

bu yerda, I_0 – boshlang‘ich investitsiyalar; $DCF^{(\Sigma)}$ – diskontlashtirilgan yillik pul tushumlari.

Mazkur ko‘rsatkichni hisoblashda yuqorida berilgan misolga asoslanib tuzilgan quyidagi 11.3-jadvalga murojaat qilamiz.

Ushbu jadvalda investitsiyalarning qoplash muddati bilan birga diskontlashtirilgan qoplash muddati ko‘rsatkichining hisoblanishi keltirilgan. Ularning bir-biridan farq qilishining o‘ziga xos jihatlari ushbu ko‘rsatkichlarni aniqlash xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ko‘rib o‘tgan yuqoridagi misolga, asosan, shunday xulosa qilish mumkinki, investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddati ularning diskontlashtirilmagan qoplash muddatiga qaraganda biroz uzoq vaqtni,

ya'ni 3 yil-u 10 oy 10 kunni tashkil etdi. Bu esa investitsiyalarning diskontlashtirilgan qoplash muddatining kelgusi pul tushumlari va investitsiyalarning joriy qiymatini hisobga olishi bilan izohlanadi. Demak, investitsiyalarning qoplash muddati bo'yicha hisoblash usuli qilingan investitsiyalarning joriy (real) qiymati bo'yicha to'liq qoplanish muddatini tavsiflab beradi va shu jihatdan u investitsiyalarning qoplash muddati usulidan farqli ravishda afzalroq hisoblanadi.

11.3-jadval.

Diskontlashtirilgan qoplash muddatini hisoblash.

t/r	Ko'rsatkichlar	0	1 yil	2 yil	3 yil	4 yil
1	Tushumlar, mln so'mda.	-	85	100	120	160
2	Diskontlashtirilgan tushumlar, mln. so'mda. (d=16%)	-	73	74	77	89
3	To'lovlar (boshlang'ich investitsiyalar)	300	-	-	-	-
4	Qoplash muddati (RR)	-	-	-	2,96 y	-
5	Diskontlashtirilgan qoplash muddati (DPP)	-	-	-	-	3,85 y

Barchaga ma'lum bo'lgan "Vaqt – bu pul" degan ibora pulning nominal bahosidan farqli real bahosini (qiymatini va harid imkoniyatini) vaqt o'tishi bilan uzluksiz o'zgarishini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, joriy kundagi bir pul birligining real bahosi o'sha pul birligining har qanday o'tgan vaqt davrlaridagi real bahosidan farq qiladi va uning (o'sha pul birligining) kelajakdagi (bir oy, yil va h.k. vaqt muddatlaridagi) real bahosiga teng bo'lmaydi.

Faraz qilaylik, biz bugungi kunda 1000 so'mga egamiz va bu pul summasini bugunoq sarflashimiz yoki kelajakda iste'mol uchun saqlab qo'yishimiz mumkin. Ikkinchi yo'l bo'yicha ish tutilsa, bu pul summasini o'zimizda harakatsiz saqlab qoldirishimiz yoki bankdagi depozit hisob raqamimizga daromad olish maqsadida investitsiya sifatida qo'yishimiz mumkin. Masalan, bank depoziti bo'yicha 20 foiz miqdorida yillik daromad to'lanadi deb olaylik, unda depozitga qo'yilgan pul summasidan 200 so'mlik (1000 so'mning 20 foizi miqdorida) daromad olishimiz mumkin va bizning umumiy pulimiz 1200 so'mni tashkil etadi. Natijada, bizning hozirgi 1000 so'm pulimizning bir yildan keyingi ekvivalenti 1200 so'm bo'ladi.

Foiz stavkasi pul kapitalining bahosi sifatida ikki tarkibdan iborat:

- pulning inflatsiya darajasidan kelib chiqadigan qadrsizlanishini kompensatsiyalovchi inflyatsion kutish (tahlil va prognoz asosida);
- to‘lanadigan real foiz stavka yoki qo‘shimcha rag‘bat.

Bular, birinchidan, investor uz pullarini investitsiya qilishi uchun minimal baho (narh) sifatida, ikkinchidan, investitsiyani turli risklarga yuz tutgani uchun rag‘bat sifatida vujudga keladi.

Foizning tuzuvchan stavkasida natija boshqacha bo‘lishi mumkin. Masalan, yillik 50 foiz daromad keltiruvchi loyihaga investitsiya qilishimiz mumkin. Ammo birinchi yil uchun daromadlar 200 so‘m miqdorida, ikkinchi yil uchun esa 400 so‘m to‘lanadi. Bu holda kelajakdagi daromadlarning joriy bahosini (qiymatini) topish lozim. Buning uchun ham 2-chi formulani qo‘llash mumkin, lekin bu baho erkin daromadlar miqdoriga bog‘liq holda differentsiyalangan (maydalangan) bo‘lishi zarurligini hisobga olish kerak, ya’ni:

$$PV = S_1 / (1+r)^1 + S_2 / (1+r)^2 + \dots + S_n / (1+r)^n$$

$$PV = (200 / (1+0,5)) + (400 / (1+0,5)^2) = 311 \text{ so‘m.}$$

Faraz qilaylik, ushbu loyihaga alternativ bo‘lgan loyiha bo‘yicha ham investitsiyadan yillik 50 foiz daromad belgilanagan bo‘lib, lekin undan (aavlgisidan) farqli quyidagicha daromad to‘lash tartibi o‘rnatilgan: birinchi yil uchun – 100 so‘m, ikkinchi yilda – 500 so‘m to‘lanadi. 2-chi formulani qo‘lab, $PV = 239$ so‘m ekanligini topamiz. Shunday qilib ko‘rinib turibdiki, investitsiyaning birinchi varianti bo‘yicha daromadlarning joriy bahosi ikkinchisidan yuqori, demak pul mablag‘larini birinchisiga investitsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

Faraz qilaylik, 10000 so‘mni har yili 4 yil davomida yillik 12 foiz daromad keltiruvchi bank depozitiga kiritib boramiz. Agar yillik qo‘yilma summasini A deb belgilasak, unda 4 yildan keyingi jamg‘arilgan pul summasi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$C_n = A \frac{(1+r)^n - 1}{r}$$

Ya’ni $C_n = 47793$ so‘m 28 tiyin.

Ushbu formuladan kelib chiqib, unga teskari bo‘lgan quyidagi formulani olish mumkin.

$$A = C_n \left(\frac{r}{(1+r)^n - 1} \right)$$

Ushbu formula yordamida konkret (n) yillardan keyin zarur bo‘lgan (C_n) summani olish uchun yillik qo‘yilmalarning (A) kerakli summasini hisoblab topish mumkin. Masalan, bankdagi muddatli depozitlar

bo'yicha 15 foizli daromad darajasidan kelib chiqib, 5 yil davomida 80000 so'mni jamlashimiz lozim. Depozitga har yili qo'yiladigan qanday pul summasi bizga zarur bo'lgan summani jamg'arish imkonini beradigan 1-chi formula yordamida yillik qo'yilmalarning zarur summasini topamiz:

$$A = 80000 \frac{0,15}{(1+0,15)^5 - 1} = 11865 \text{ so'm } 24 \text{ tiyin.}$$

Kelajakdagi jamg'armalarning joriy bahosini yillik teng qo'yimlarda topish uchun 2-chi formuladagi S parametrni 4-chi formula orqali ifodalash lozim. Shu yo'l bilan quyidagi formulaga kelimiz.

$$RV = \left(A \frac{(1+r)^n - 1}{(1+r)^n} \right)$$

Bu formula yillik qo'yimlar (A) summasidan kelib chiqib, kelajakdagi jamg'armalarning joriy bahosini (R) hisoblash imkonini beradi. Agar yillik 12 foiz stavkada daromad keltiruvchi jamg'arma hisob raqamiga 4 yil davomida har yili 10000 so'mdan pul kiritib borsak, unda kelajakda 4 yildan keyin 47793 so'm 28 tiyin olamiz (bu natija 4-chi formula yordamida hisoblab topilgan). Shuni qayd etish joizki, investitsiyalarni diskontlashtirilgan qoplash muddati ko'rsatkichi, ularning sof joriy qiymatda to'liq qoplanishining aniq davrini tavsiflab beradi. Kamchiligi esa, qilingan investitsiya qoplangandan so'ng uning samaradorligini ko'rsatib bera olmaydi va uni loyihaning foydaliligini aniqlashda qo'llab bo'lmaydi. Amaliyotda investitsiya loyihasining iqtisodiy samaradorligini baholash uchun, asosan, TEO – INVEST informatsion texnologiyalari dasturlaridan foydalanmoqda. TEO – INVEST – bu loyihalarni moliyalashtirish va investitsion loyihalarni samaradorligini tahlil qilish uchun kompleks dasturiy ta'minot bo'lib hisoblanadi.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonada investitsion portfeli va uning shakllanishini tushuntiring.
2. Investitsion loyihalar daromadlarini hisoblab bering.
3. Investitsion loyihalar samaradorligini ta'riflab bering.
4. Investitsion loyihalar xavfsizlik darajasini tushuntiring.

5. Investitsion loyihalar likvidligi haqida aytib bering.

12. KORXONALARDA SOLIQ MENEJMENTINI TASHKIL ETISH MASALALARI.

2018 yilda soliq siyosatini amalga oshirishda keskin chora-tadbirlardan voz kechamiz. Chunki islohotlar davrida davlat tizimining uzluksiz faoliyat ko'rsatishi uchun byudjet barqarorligi suv bilan havodek zarur...eng muhimi soliq tizimi uzoq muddat davomida aniq va tushunarli bo'lishi kerak, soliq tizimida puxta o'ylangan uzoq muddatga mo'ljallangan siyosatni amalga oshirish lozim⁸

12.1. Soliq menejmentining mohiyati, prinsiplari va asosiy yo'nalishlari

Davlat tomonidan korxonalar faoliyatini soliqlar vositasida tartibga solish hamda xo'jalik yurituvchi subyektlar xatti-harakatlariga tegishli o'zgarishlar kiritish tabiiydir. Soliqlar majburiy to'lovlar sifatida ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar uchun manfaat to'sig'iga aylanib, korzonal butun faoliyatini boshqaruvchi omil bo'lib qolmasligi kerak. Amalda esa, soliqlar iqtisodiyotni tartibga solishning kuchli vositasi sifatida korxonalarining strategik qarorlarini sezilarli o'zgartirishga majbur etadi. Rivojlangan korxonalar amaliyotidan bilamizki, uzoq muddatga mo'ljallangan korxonalar hech qachon soliqlar tasirini hisobga olmasdan qabul qilinmaydi. Bugungi kunda soliq qonunchiligida soliqlarning tartibga soluvchilik roliga urg'u beruvchi huquqiy asoslar yaratilganiga qaramasdan, korxonalar faoliyatida soliq imtiyozlariga ega bo'lish, pasaytiruvchi stavkalarda soliqqa tortiluvchi faoliyat bilan shug'ullanishga o'tish va umuman soliqlarni rejalashtirish holatlari kam uchramoqda. Buning asosiy sababi esa bizningcha O'zbekiston soliqqa tortish amaliyotida soliq menejmenti, soliqlarni rejalashtirish tadbirlari

⁸ *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga yo'llagan murojaatnomasi*

joriy etilmaganligidadir. Jahon amaliyotiga nazar soladigan bo'lsak, bu jarayonlar korxonalar moliyaviy xo'jalik faoliyatida katta ahamiyat kasb etib, ularni o'tkazishdan nafaqat korxonalar balki davlat ham bevosita manfaatdor bo'ladi. Ushbu tayanch so'zlarga batafsil to'xtaladigan bo'lsak, soliq menejmenti - soliq to'lovchilarning soliq majburiyatlarini qonun doirasida qisqartirishga qaratilgan xatti-harakatlari yig'indisidir. Bu jarayonda soliqlarni qonunchilikka xilof bo'lmagan tarzda chetlab o'tish, shuningdek soliq qonunchiligida belgilangan imtiyozlarni qo'lga kiritish, yoki soliq majburiyatlarini kamaytirishga qaratilgan maxsus usullar qo'llaniladi. Bunday holatlarda bu usullar qonuniy hisoblanib, soliq to'lovchilarga jarima solishga sabab bo'la olmaydi.

Soliq menejmenti soliq to'lovlarini optimallashtirish bilan bog'liq faoliyat sifatida, ularni samarali boshqarishdir va u har qanday korxonalar menejmentining ajralmas qismi hisoblanadi.

Soliq menejmentining tashkil etishning afzalligi shu bilan asoslanadiki, buning natijasi o'laroq, soliq majburiyatlarining qisqartirilishiga qonunlarni buzmaganda holda erishiladi. Soliq menejmenti korxonalar muvaffaqiyatini taminlash uchun tayanch vazifasini o'taydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, soliq menejmenti faqatgina mikrodarajadagi xatti-harakatlarini ifodalab, korxonalar tomonidan davlatning iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartibga solish siyosatiga nisbatan javobidir.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI HUDUDIDA AMALDAGI SOLIQ VA BOSHQA MAJBURIY TO'LOVLARNING TURLARI

O'zbekiston Respublikasi hududida Soliq kodeksining 23-moddasida nazarda tutilgan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar amal qiladi.

Soliqlarga quyidagilar kiradi:

- 1) yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
- 2) jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- 3) qo'shilgan qiymat solig'i;
- 4) aksiz solig'i;
- 5) yer qabulidan foydalanuvchilar uchun soliqlar va maxsus to'lovlar;
- 6) suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;
- 7) mol-mulk solig'i;
- 8) yer solig'i;

9) benzin, dizel yokilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq.

Boshqa majburiy to'lovlarga quyidagilar kiradi:

1) davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy to'lovlar:

- yagona ijtimoiy to'lov;
- byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga fuqarolarning sug'urta badallari;

- davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalar;

2) Respublika yo'l jamg'armasiga yig'img'lar:

- davlat boji;
- bojxona to'lovlari;
- ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im.

Ushbu moddaning ikkinchi va uchinchi qismlarida ko'rsatilgan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar umumbelgilangan soliqlardir.

Ushbu Kodeksda belgilangan hollarda va tartibda soliq solishning soddalashtirilgan tartibida to'lanadigan quyidagi soliqlar qo'llanilishi mumkin:

- yagona soliq to'lovi;
- yagona yer solig'i;
- tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq.

Ushbu modda ikkinchi qismining 1-6-bandlarida, uchinchi qismining 1-3-bandlarida, beshinchi qismining ikkinchi va to'rtinchi xatboshlarida nazarda tutilgan soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlar umumdavlat soliqlari va boshqa majburiy to'lovlardir. Ushbu modda ikkinchi qismining 7-10-bandlarida, uchinchi qismining 4-bandida, beshinchi qismining uchinchi xatboshisida nazarda tutilgan soliqlar hamda boshqa majburiy to'lovlar mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar jumlasiga kiradi.

Davlat umummilliy dasturlarini amalga oshirish davrida tegishli jamg'armalar tashkil etilishi mumkin bo'lib, ularga qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda majburiy to'lovlar belgilanadi.

Soliq menejmenti masalasining o'rganilishida soliq menejmenti samaradorligiga tasir qiluvchi omillar xususiyatini to'g'ri baholash muhim ahamiyatga ega. Fikrimizcha, soliq menejmenti samaradorligini quyidagi omillar asosida baholash maqsadga muvofiqdir, Yani:

- qonun doirasidan chiqmaslik;
- yuqori darajadagi solikli manfaat;

- kam sarf-xarajat;
- nisbatan qisqa vaqt;
- ijtimoiy masuliyat.

Korxonalarda biznesning taqdiri, uning saqlanishi va rivojlanish ko'p jihatdan soliq yoki to'lovlarining qanday va qancha miqdorda to'lanishiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Respublikamizdagi soliq va boshqa soliqqa tortish tizimiga ta'sir etuvchi omillar, qonunchilikka tinimsiz o'zgartirishlarning kiritilishi va soliq yukining yuqoriligi sharoitida korxonalarda soliq menejmentini tashkil etish nihoyatda muhim va shu bilan bir paytda juda murakkabdir. Chunki soliq qonunchiligining o'zgarishi rejalashtirilgan biznes rejaning buzilishiga olib keladi. Soliq menejmenti korxonada moliyaviy resurslar va moliyaviy oqimlarni boshqarishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar soliq menejmentini rivojlantirish davr talabidir. Shu tufayli korxonada soliq munosabatlarini boshqarish nafaqat soliq to'lovchilarning, balki auditorlik va konsalting firmalari faoliyatining asosiy ish obyektiga aylanib bormoqda, chunki soliq menejmenti tadbirkorlik faoliyatining ajralmas qismi sifatida qaralmoqda.

Bizning fikrimizcha O'zbekiston soliq tizimida soliq menejmenti, soliqlarni rejalashtirishni o'tkazishni tashkillashtirish orqali ishlab chiqarishni rivojlantirib, korxonada faoliyatini rag'batlantirish mumkin. Zero, jahon soliqqa tortish amaliyotida qo'llanib yuqori natijalarga erishilgan tajribadan unumli foydalanish faqatgina foydadan holi bo'lmaydi.

Korxonada soliqlarni optimallashtirishda soliq menejmenti quyidagilarni amalga oshirish orqali namoyon bo'ladi:

- Soliqlarni rejalashtirish;
- Korxonada ichki soliq nazoratini amalga oshirish

Korxonalarda soliq menejmenti soliq to'lovlarini optimallashtirish bilan bog'liq faoliyat sifatida ularni samarali boshqarishdir va u moliyaviy menejmentning ajralmas qismi hisoblanadi.

Respublikamizda korxonalar soliq menejmentini rivojlantirish hali o'zining yaxshi rivojini topmagan. Ammo, bozor iqtisodiyoti sharoitida korporativ soliq menejmentini rivojlantirish soliqlar vositasida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatishning muhim yo'nalishi sifatida shakllanmoqda. 2004 yili Soliq maslahatchilari palatasining tuzilishi va 2006 yili "Soliq maslahati to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi xo'jaliksubyektlarida soliq to'lovlarini optimallashtirishga bo'lgan talab,

ya'ni korxonalarda soliq menejmentini rivojlantirish zaruratidan kelib chiqdi.

Korxonada soliq menejmentini tashkil etishdan pirovard maqsad, soliq to'lovlarini qonun doirasida kamaytirishga, maksimal foyda ko'rishga qaratilgan.

Soliq menejmentini rivojlantirishda korxonalar faoliyatini bevosita o'rganib, tadqiqot ishida quyidagi uchta korxonalar faoliyatini soliqlar ta'sirida o'rganib chiqishni maqsad qilib quyildi (korxonalar nomi o'zgartirilgan).

1) "A" korxonasining yillik ishchilar soni 138 tani tashkil qilib, sanoat tarmog'iga qarashli asosiy ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'illanadi. Korxonada umumbelgilangan soliqlar hamda byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlar to'lanadi.

2) "B" korxonasining yillik ishchilar soni 116 tani tashkil qilib, qurilish tarmog'iga qarashli asosiy qurilish faoliyati bilan shug'illanadi. Korxonada umumbelgilangan soliqlar hamda byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlar to'lanadi.

3) "S" korxonasining yillik ishchilar soni 60 tani tashkil qilib, xizmat ko'rsatish tarmog'iga qarashli asosiy xizmat ko'rsatish faoliyati bilan shug'illanadi. Korxonada byudjetga yagona soliq to'lovi hamda byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlarni to'laydi.

Biz ma'lumotlardan foydalanib korxonalarining yillik soliqlari va byudjetga majburiy to'lovlarining holatini tahlil qilib chiqamiz (12.1-jadval).

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki "A" korxonasining byudjetga to'lanmalari 1221708 ming so'mni tashkil etib, shundan 1153499 ming so'mi haqiqatda to'langan, bu foizda 94,4% ni tashkil qiladi. Byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlari 150449 ming so'm, haqiqatda 128378 ming so'm to'langan bo'lib, bu 85,3% ni tashkil etadi. "Binokor" ochiq aksionerlik jamiyati korxonasining byudjetga to'lanmalari 422585 ming so'mni tashkil etib, shundan 243375 ming so'mi haqiqatda to'langan, bu foizda 57,6% ni tashkil etadi. Byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlari 198387 ming so'mni, haqiqatda 169968 ming so'm to'langan bo'lib, bu 85,6% ni tashkil etdi. "Ozod trans" shu'ba korxonasida esa yagona soliq to'lovi 7326 ming so'mni tashkil etib, shundan haqiqatda to'langani 6409 ming so'mdan iborat, bu foizda 87,5% ni tashkil etgan bo'lib, Byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlari 3710 ming so'mni, haqiqatda 3278 ming so'm to'langan bo'lib, bu 88,4% ni tashkil etadi.

12.1-jadval

Korxonalarining yillik soliqlari va byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlarining holatini baholash (2017 yil ma'lumotlaridan foydalanilgan)

(ming so'mda)

Korxonalar nomi	Umum belgilangan soliqlar		Byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlar		Yagona soliq to'lovi	
	haqiqatda hisoblangani	haqiqatda to'langani	haqiqatda hisoblangani	haqiqatda to'langani	haqiqatda hisoblangani	haqiqatda to'langani
“A”	1221708	1153499	150449	128378	-	-
“B”	422585	243375	198387	169968	-	-
“S”			3710	3278	7326	6409

Manba: ma'lumotlar korxonalar hisobotlaridan olingan.

Umuman olganda byudjet nuqtai nazaridan qaraganda “A” va “B” korxonalari byudjet oldidagi majburiyatini a'lo darajada bajarib, byudjetning fiskallik funksiyasini bajarib kelmoqda. Bu esa korxonalar uchun asosiy foydasining bir qismini byudjetga to'lashiga to'g'ri keladi. “Ozod trans” korxonasida esa bu ko'rsatkich ancha pastligini ko'rishimiz mumkin (7326 ming so'm). Bunday holatda korxonada ortiqcha jamg'argan pul mablag'larini o'zining ichki moddiy texnika bazasini kengaytirib ishchilar sonini oshirishga, ishlab-chiqarishning yangi usullarini, minitexnologiyalarni jalb qilishga ishlatishi mumkin.

Bugungi kunda korxonalarining solikli va soliqsiz tushimlarni tahlil qilish bilan birga ularning ichki va tashqi qarzdorligini tahlil qilish ham maqsadga muvofiq bular edi. 2017 yilda korxonalarining debitor kreditor qarzdorliklarining holatini ko'rib chiqadigan bo'lsak (12.2-jadval).

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki jami debitor qarzdorlik 136334 ming so'mni tashkil etib, muddati o'tgan debitor qarzdorlik mavjud emas. Byudjetga soliqlar bo'yicha bo'nak to'lovlari 9681 ming so'mni tashkil etib, jamiga nisbatan 7,1% ni tashkil qilgan. Debitor qarzdorliklar ichida asosiy qarzdorlik “A” korxonasining hissasiga 78120 ming so'mga to'g'ri kelib, jamiga nisbatan 57,3% ni tashkil etadi. qolgan qismi esa 58214 ming so'mi “B” korxonasi hissasiga to'g'ri kelib, 42,7 % ni tashkil etadi. Jami kreditor qarzdorlik esa 649112 ming

soʻmni tashkil etib, muddati oʻtgan qarzdorlik mavjud emas. Byudjetga toʻlovlari boʻyicha qarzdorligi 139860 ming soʻm boʻlib, bu esa jamiga nisbatan 21,5% ni tashkil etadi. Kreditor qarzdorliklarda “A” korxonasi ulushi 348676 ming soʻm boʻlib, jamiga nisbatan 53,7% ni, byudjetga toʻlovlari boʻyicha qarzdorligi 73423 ming soʻmni tashkil qiladi. “B” korxonasi esa 296236 ming soʻm jamiga nisbatan 45,6% ni, byudjetga toʻlovlari boʻyicha qarzdorligi 64547 ming soʻmni tashkil qiladi. “S” korxonasi esa 4200 ming soʻm jamiga nisbatan 0,7% ni byudjetga toʻlovlari boʻyicha qarzdorligi 1890 ming soʻmni tashkil etadi.

12.2-jadval

Korxonalarda debitorlik va kreditor qarzdorliklarning yillik holati (ming soʻmda)

Korxonalar nomi	Debitor qarzdorlik	Shu jumladan		Kreditor qarzdorlik	Shu jumladan	
		muddati oʻtganini	Byudjetga soliqlar boʻyicha boʻnak toʻlovlari		muddati oʻtganini	Byudjetga toʻlovlari boʻyicha karz
“A”	78120	-	5097	348676	-	73423
“B”	58214	-	4584	296236	-	64547
“C”	-	-	-	4200	-	1890
Jami	136334	-	9681	649112	-	139860

Manba: maʼlumotlar korxonalar hisobotlaridan olingan.

Yuqorida koʻrsatilgan jadval maʼlumotlaridan foydalanib, umumiy xulosaga kelib, shunga amin boʻldikki umumbelgilangan soligʻini toʻlovchi korxonalarining (“A”, “B”) byudjet oldidagi qarzdorligi 99,3% ni (137970 ming soʻmni) tashkil qilgan. Bunga sabab soliq turlarining koʻpligi hamda hisob-kitob ishlarini qiyinchiligidan dalolat beradi, yaʼni, unga koʻra yagona soliq toʻlovchi korxonalarining byudjet oldidagi toʻlanmalari bir muncha pastligi kuzatildi. Bizga maʼlumki korxonalarining byudjet oldidagi majburiyati yuqori boʻlsa soliqdan qochish hollari, soliq huquqbuzarliklari, soliq xatoliklari kelib chiqadi.

Shunday ekan korxonalarining erkin faoliyat yuritishida, raqobatbardashli maxsulotlar ishlab-chiqarishida korxonalarni yagona

ixchamlashtirilgan soliq tizimiga o'tkazish va shu orqali kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlagan bo'lar edi.

Korxonada ichki soliq nazoratini o'rnatish va yuritish soliq to'lovlarini optimallashtirishning bir yo'nalishi hisoblanadi.

Korxonada soliq nazorati bu - korxonada soliq menejerining (yoki korxonada raxbari, buxgalterlarining) ishonchli buxgalteriya, shu jumladan, soliq hisobini yuritish, to'g'riligi ustidan nazorat qilish, shuningdek, soliq xatolarining soliq organlari nazorati oldidan soliq hisoblanishini aniqlash va yo'qotish choralari qaratilgan faoliyatdir.

Korxonada ichki soliq nazorati bu korxonada buxgalteriya va moliyaviy xizmat ko'rsatish xodimlari ustidan birlamchi tekshiruvdir. Bunday tekshiruv orqali soliqqa tortiladigan obyektlar hisobini yuritish jarayoni to'g'ri tashkil etilganligi, soliq hisob-kitoblari, hisobotlari mukammal tuzilganligi, soliq va to'lovlar bo'yicha byudjet bilan o'zaro hisob kitoblari o'z vaqtida kechiktirmasdan o'tkazilayotganligi haqidagi ma'lumotlar haqqoniylikni tekshiriladi.

Ichki nazoratni yuritish asosida, avvalo, korxonada manfaatlariga rioya qilish kerak. Shuningdek, nazorat natijalaridan korxonada o'zidagi mansabdor shaxslar va soliq organlari, bojxona organlari, monopoliyaga qarshi kurashish tashkilotlari tahliliy faoliyati uchun foydalana olishlari kerak.

Korxonada soliq to'lovlarni boshqarish yuzasidan ichki nazoratni yuritish bo'yicha mukammal tizimni ishga tushirish uchun korxonada quyidagi shart-sharoitlar yaratilgan bo'lishi shart:

- rivojlanish strategiyalari belgilangan bo'lishi;
- strategik va taktik rejalar asosida soliqlarni ichki nazoratni amalga oshirishga boshqaruvchilarning tayyorligi hamda boshqarishning aniq tamoyillarining ishlab chiqilganligi;
- ma'lum maqsadga yo'naltirilgan tizimning mavjud bo'lishi, soliqlarni ichki nazoratni amalga oshirish bo'yicha javobgar bo'limning yoki shaxsning mavjudligi;
- soliqlarni rejalashtirish bo'yicha sxemalarni ishlab chiqish, ya'ni kelishuv hududi, soliqlarni hisoblashning ichki nazorat texnologiyasi kabilar;
- soliqlarni rejalashtirish va soliq polyasini realizatsiya qilishga ta'sir ko'rsatuvchi faktorlar monitoringini yo'lga qo'yish.

Nomukammal va beqaror soliq tizimi sharoitida soliq hisobini yuritish va ichki soliq nazoratini yuritish juda murakkab, shu bilan bir paytda korxonada manfaati uchun juda muhimdir. Bunday sharoitda soliq

tizimiga kiritilayotgan o'zgarishlarni va ulardan korxonada faoliyatidan keladigan moliyaviy natijalarni kuzatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, soliq xatolarining yuzaga kelishi ko'p hollarda kadrlarning noto'g'ri faoliyati bilan bog'liq. Ko'pgina davlatlarda bu ko'rsatkich yuqori foizni tashkil etadi. Masalan, Rossiyada 75%, Respublikamizda esa bu ko'rsatkich pastroq, buning sababi soliq xatoliklarining yuz berishi korxonalar faoliyatiga bog'liq bo'lmagan obyektiv va subyektiv sabablar bilan izohlanadi.

Bu holatlar har bir korxonada ichki soliq nazorati tizimini o'rnatilishini taqozo qiladi. Bu tizimning vazifasi soliq majburiyatlarining bajarilishida soliq xatolarining yuzaga kelishining iloji boricha oldini olishga xarakat qiladi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun korxonalarda soliq menejer shtatini tashkil qilish lozim.

Shunday qilib korxonada to'g'ri tashkil etilgan ichki soliq nazorati soliq xatolarini salmoqli darajada kamaytiradi va bu bilan soliq organlari tomonidan amalga oshiriladigan soliq tekshirishlari paytida qo'yiladigan moliyaviy jarimalar sonini kamaytiradi. Bunda moddiy manfaatdorlikdan tashqari ichki soliq nazorati korxonada tadbirkorlik faoliyati uchun barqaror asos, yaxshi muhit yaratadi, soliqqa tortish soxasidagi qarorlarni qabul qilinishiga ishonch va qat'iyat beradi, undan tashqari soliq tekshiruvlaridan keladigan soliq muammolaridan xalos qiladi. Hozirgi o'zgaruvchan bozor sharoitida ishonchli va dolzarb axborotlarga ega bo'lgan va uz tadbirkorlik faoliyatini o'zgaruvchan soliq qonunchiligi bilan moslashuvchan holda olib boruvchi korxonalar moliyaviy natijalariga erishishda so'zsiz ustunlikka egadirlar. Soliq maslahatchilari korxonada menejerlari va buxgalterlariga qanday qilib soliq qonunchiligini buzmaganda, soliqlarni to'g'ri va aniq, qanday miqdorda va qanday muddatlarda to'lash, soliq imtiyozlarining, soliqqa tortishning turli tizimlaridan va boshqa soliq imkoniyatlardan to'g'ri va samarali foydalanish borasida maslahatlarini beradilar. Soliq maslahatchilari palatasining tuzilishi Respublikamizda korxonalar soliq menejmentining rivojlanishining navbatdagi bosqichidir. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasining 21.09.2006 yildagi N o'rq-55 sonli Soliq Maslahati To'g'risida (Qonunchilik palatasi tomonidan 2006 yil 29 iyunda qabul qilingan, Senat tomonidan 2006 yil 25 avgustda ma'qullangan) qonuni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

12.2. Korxonalarda soliq to'lovlarini optimallashtirish jarayonida soliqlarni rejalashtirish yo'nalishlari

Korxonada soliqni rejalashtirish, avvalo soliq to'lovlarini optimallashtirishni anglatadi. Korxonada soliqni optimallashtirish bu - soliq to'lash xarajatlarini kamaytirish orqali moliyaviy natijalarga ega bo'lish yoki soliq to'lovlarini amalga oshirmagan holda ko'proq tushumga ega bo'lishdir. Soliq to'lovchi byudjetga to'lovlarni qisqartirish, binobarin, mulkni saqlab qolish uchun yo'l qo'yiladigan barcha usullardan, shu jumladan, qonun hujjatlari kamchiliklardan foydalanish huquqiga egadir.

Korxonada soliqlarni rejalashtirishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

Soliq to'lovlarini kamaytirish korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash va investitsion qiziqishni kuchaytirish evaziga foyda miqdorini ko'paytirish;

Soliqlarni kamaytirish. Ko'p hollarda bu moliyaviy ko'rsatkichlar holatini yomonlashishi evaziga sodir bo'ladi. Shuning uchun soliqlarni minimallashtirish usullarini qo'llashdan avval ularni xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy natijalariga ta'sirini chuqur tahlil qilish shart.

Ikkita faoliyat turi, hattoki ishlash sharoitlari bir xil bo'lgan obyektlar uchun xam soliqlarni optimallashtirishning bir turidan foydalanishda bir xil natijalarga erishilmasligi mumkin. Masalan, oyoq kiyim ishlab chiqaruvchi 220 ishchi xodimdan tashkil topgan korxonada faoliyatida optimallashtirishning bir usuli ishlab chiqildi va amaliyotda uni qo'llash evaziga muvaffaqiyatga erishildi, xuddi shu optimallashtirishning sxemasini ikkinchi xuddi shunga o'xshash korxonada amaliyotda qo'llamoqchi bo'ldi, ammo u ham xuddi shunday natijaga erishadi deb bo'lmaydi. Shuning uchun aniq tavsiyalarga ega bo'lish maqsadida, albatta daromad hisob kitobini amalga oshirish zarur.

Korxonada soliqni rejalashtirishni samarali amalga oshirish uchun quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- nafaqat joriy yil, balki rejalashtirilayotgan davr uchun ham soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar ta'sirini hisoblash;
- soliq davri uchun aniq biznes rejaning mavjudligi. Iqtisodiy ko'rsatkichlar aniq bo'lmasdan turib, soliqni to'g'ri rejalashtirish mumkin emas. Respublikamizda ro'yxatdan o'tgan va faoliyat yuritmayotgan korxonalar soni ko'p. Shu tufayli, soliqni rejalashtirishda

faoliyat yuritishdan keladigan soliq oqibatlarining to'g'ri aniqlanishi mablag' va vaqtning tejaliishiga yordam beradi;

- soliqni samarali rejalashtirish nafaqat soliq qonunchiligini yaxshi bilishni, balki turli sohaga doir iqtisodiy bilimlarni chuqur uzlashtirishni talab etadi;
- soliq to'lovchilarning uz qonuniy huquqlarini talab qila olishlari ham korxonada soliq to'lovlarini optimallashtirish uchun muhimdir.

Amaliyotda korxonada soliqlarni rejalashtirishda quyidagi uch yo'ldan biri tanlanadi:

birinchisi, rejalashtirishning klassik turi: uning mohiyati soliqlarni o'z vaqtida to'liq, to'g'ri to'lashni bildiradi. Bunda buxgalteriya va boshqa hisobotlar aniq hamda to'g'ri yuritiladi, qonunchilikka aniq rioya qilinadi;

ikkinchisi, optimallashtirilgan variant: bunda soliq to'lovchi kamroq soliq to'lash maqsadida amaldagi qonunchilik imtiyozlaridan va boshqa imkoniyatlaridan foydalanib, o'zining iqtisodiy faoliyatini rejalashtiradi va tashkil qiladi. Bunda soliq to'lovchi amaldagi qonunchilikning barcha yutuq va kamchiliklaridan, shu jumladan murakkablik, nomukammallik, qarama-qarshilik holatlaridan foydalanadi;

uchinchisi, soliqlarni kamaytirishning noqonuniy yo'li. Moliyaviy vaziyat yomonlashgan sharoitlarda tadbirkorlar ikki muqobil yo'ldan birini tanlaydilar: daromadlari, faoliyatlari, oborotlarini yashirish yoki bankrotlik e'lon qilish. Ko'p hollarda birinchi yo'l tanlanadi. Bunda tavakkalchilikka yo'l qo'yiladi. Korxonada ko'proq foyda ko'rib qolishi mumkin, ammo bu soliq nazorati kuchli sharoitda salbiy oqibatlarga olib keladi.

Soliq yuki darajasi korxonalar foyda olishini nihoyatda chegaralaydigan (yoki ta'minlamaydigan) sharoitda korxonalar inqirozga uchrashi mumkin yoki noqonuniy yo'llarga o'tishga majbur bo'ladi.

Respublikamizda shakllangan soliq tizimi (soliq yuki) sharoitida korxonalar soliqni rejalashtirishning qaysi yo'ldan ko'proq foydalanadilar yoki qaysi yo'ldan foydalanishni tavsiya etish mumkin.

Korxonalarda soliqni rejalashtirishning asosan optimallashtirilgan variantlarini qo'llash ma'qul. Bunda nafaqat soliq imtiyozlari, pasaytirilgan stavkalar va boshqa ustuvorliklardan, balki soliq qonunchiligining kamchiliklaridan, shu jumladan, murakkablik,

nomukammallik va qarama–qarshilik holatlaridan keng foydalaniladi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Prezident qaroriga ko‘ra, qonunchilikdagi noaniqliklarning soliq to‘lovchilar foydasiga hal qilinishi korxonalarda soliq to‘lovlarini optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Korxonada uz tadbirkorlik faoliyatini boshlash jarayonida soliqlarni rejalashtirish masalasini ishlab chiqarish rejasining asosiy qismi tarkibiga kiritishi kerak.

Soliqlarni rejalashtirish jarayoni tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Soliq hisobini yuritish. Korxonada soliq hisobini yuritish jarayonida avvalo, shunga alohida e’tibor berish kerakki soliq hisobi korxonada mavjud buxgalteriya hisobi bilan uzviy bog‘liq shunday ekan, ularni o‘zaro aloqadorlikda yuritish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Soliq qonunchiligida ta’kidlanishicha, soliq hisobini yuritish tarzi va soliq hisobotida analitik ma’lumotlarni aks ettirish tartibi, birlamchi hisob hujjatlarini yuritish tartibi soliq to‘lovchilar tomonidan mustaqil yuritiladi va soliqqa tortish maqsadida korxonaning hisob-siyosatida ilovalar tarzida aks ettiriladi deyilgan. Ammo bu soliq to‘lovchilar soliq hisobini yuritishni o‘zi xohlaganicha hech qanday chegaralarsiz yuritishi mumkin degani emas, Soliq qonunchiligida, soliq hisobini yuritishning va tasdiqlashning shartlari mavjud. Shu shartlarga amal qilgan holda, soliq to‘lovchi shunday soliq hisobini tanlasinki, u bir tomondan soliq qonunchiligi me’yoriy hujjatlariga to‘g‘ri kelsin ikkinchi, tomondan bu hisob siyosati xamma uchun aniq va tushunarli sodda bo‘lsin va albatta uni yuritish uchun sarflanadigan xarajatlar minimal bo‘lsin. Hozirgi kunda soliq to‘lovchi bunday natijaga erishishi uchun soliq to‘lovchi buxgalteriya hisobining quyidagi turlarini yuritishi shart:

- Asosiy buxgalteriya hisobi;
- Korxonada ta’kischilari qiziqishini inobatga olgan holda korxonada hisobini yuritish;
- Bank hisobini yuritish;
- Soliq hisobini yuritish.

Bu hisoblarni yuritish albatta buxgalteriya ishini yuritishga ketadigan xarajatlarni ko‘payishiga olib keladi, ayniqsa kichkina korxonalarda bu yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuning uchun korxonada soliq hisobini yuritish uchun qonunchilik doirasidan chiqmagan holda iloji boricha ish hajmini qisqatirishga intilish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

2. Hisob–siyosatini yuritish. Soliqlarni rejalashtirishning bu bosqichini amalga oshirish jarayonida soliq to‘lovchilar soliq hisobini yuritish bo‘yicha yuzaga kelayotgan bir qancha muammoli holatlarning yechimini topish uchun taklif qilinayotgan bir qancha usullardan birini tanlashlari mumkin:

- daromad olishda pul kelib tushgan vaqtni tanlash (kassa usuli yoki pul kelib tushgandagi vaqt);

- xom-ashyo materiallarini baholash metodlarini tanlash, ya’ni: zaxiradagi materiallar tannarxi bo‘yicha baholash metodi; materiallarni o‘rtacha qiymat bo‘yicha baholash metodi; tannarxni birlamchi kelib tushgan mahsulot bo‘yicha baholash metodi (FIFO); tannarxni oxirgi kelib tushgan mahsulot tannarxi bo‘yicha baholash metodi (LIFO);

- amortizatsiya summasini hisoblash tartibi va metodi. To‘g‘ri chiziqli usul, kamayib boruvchi qoldiq usuli, bajarilgan ishlar hajmiga mutanosib ravishda hisoblab yozish usuli, kumulyativ usulda;

- shubhali qarzlarni bo‘yicha zaxirani yaratish yoki yaratmaslik haqida qarorlar qabul qilish.

Yuqorida ko‘rsatilgan takliflar soliq davri boshlanishidan oldin belgilanishi va butun davr mobaynida o‘zgarmasdan saqlanishi lozim. Amaliyot jarayoni shuni ko‘rsatadiki, soliq davri mobaynida birinchi tanlangan yo‘nalishdan ikkinchi yo‘nalishga o‘tish soliqqa tortish bazasini qayta hisoblash zaruratini yuzaga keltiradi va bunda katta qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shuning uchun u yoki bu yo‘nalishni tanlashdan avval chuqur o‘ylanishi shart. Tanlangan yo‘nalish ideal tarzga yetishishi uchun bir necha soliq davrlari mobaynida saqlanmog‘i lozim

3. Korxonada xarajatlar tarkibini qayta analiz qilish. Korxonada xarajatlar tarkibini analiz qilishda, korxonada xo‘jalik faoliyatini yuritish jarayonida mavjud ish, xizmatlar hajmini imkon qadar kamaytirish evaziga, qo‘shimcha xarajatlarni kamaytirishga intilish, faoliyat davomida ikkilamchi zaruratga ega bo‘lgan xarajatlar tarkibini qayta ko‘rib chiqish va kamaytirish kabi ishlarni amalga oshirish zaruriyati yuzaga keladi. Bunga asosiy sabab ayrim hollarda soliq bazasi bazaga qayta qo‘shiladigan xarajatlar evaziga kattalashmoqda va bu albatta soliqlar summasini o‘z - o‘zidan oshishiga olib keladi. Shunday ekan soliq to‘lovchi korxonada soliq qonunchiligini chuqur o‘rgangan holda yoki soliq maslahatchisini yollash yordamida qarorlar qabul qilishi lozim. Bundan tashqari, qonuniy xarajatlarni ko‘payishi, ya’ni soliqlar bazasidan chegiriladigan xarajatlarning ko‘payishi masalan, foyda

solig'i bo'yicha soliq summasini kamayishiga olib kelishi mumkin. Ammo bunga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak, chunki xarajatlarning ko'payishi byudjetga ketadigan soliq to'lovlar hajmini kamaytiribgina qolmasdan balki, korxonada qoladigan foyda hajmini ham kamaytiradi. Bunday holatlarni chuqur o'rgangan holda qarorlar qabul qilish kerak.

4. Soliq imtiyozlaridan foydalanish imkoniyatlarini analiz qilish. Soliq imtiyozlaridan o'z vaqtida qonun doirasida foydalana olish o'z - o'zidan soliq to'lovlarining sezilarli tarzda qisqarishiga olib kelishi mumkin. Bu imkoniyatdan foydalanish uchun esa avallambor, korxonada faoliyat yuritishini shunday tashkil etishi kerakki, soliq qonunchiligining imtiyozni olishi uchun zarur bo'lgan barcha talablarini bajarsin.

5. Soliqqa tortish tizimini optimallashtirishning tanlangan sxemasi har tomonlama barcha soliqlar va soliq to'lovchilar tomonidan o'rganilgan bo'lishi shart. Yuqorida ta'kidlanganidek bir soliq turini kamaytirish evaziga ikkinchi soliq turining hajmi sezilarli darajada ko'tarilishiga sabab bo'lishi mumkin va natijada byudjetga to'lanadigan soliqlar hajmi optimallashtirishdan oldingi soliqlar hajmiga nisbatan kamayish o'rniga aksincha ko'payib ketishi mumkin, masalan korxonada foyda solig'i bo'yicha imtiyozga ega bo'ldi va soliq to'lamadi, natijada infrastruktura solig'i summasi ko'payadi (sabab infrastruktura solig'i bazasidan foyda solig'i summasi chegirilib tashlanar edi).

6. Soliqlarni rejalashtirish jarayonida Davlat Soliq inspeksiyasi bilan munosabatlarni shunday yo'lga qo'yish kerakki, penya, sanksiyalar va soliq qonunchiligini buzilishiga ketadigan xarajatlarning minimum bo'lsin. Buning uchun avvalo soliq to'lovchi qonun hujjatlarni to'liq o'rgangan bo'lishi, qonunbuzarliklar, sanksiyalar tarkibini har doim yodda saqlashi lozim, shundagina soliq javobgarligiga tortiladigan qonunbuzarliklarni oldini olishi mumkin.

7. Korxonada soliq to'lovlari bo'yicha soliq kalendarini yuritish. Bu kalendar soliq qonunchiligi asosida shunday tuzilgan bo'lishi kerakki, har bir soliq to'lovi bo'yicha muddat yaqinlashganda korxonada shunga yetarli mablag' mavjud bo'lsin. Buning uchun korxonada soliq kalendarini o'zining umumiy to'lov kalendariga kiritgan bo'lishi shart va shundagina u soliqlarni o'z vaqtida muddatidan kechiktirmasdan to'lash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Korxonada yuqorida ko'rsatilgan soliqlarni rejalashtirish bosqichlar bosib o'tilganidan so'ng, qabul qilingan qarorlarni baholash imkoniyati mavjud bo'ladi, bunda avvalo soliqlarni rejalashtirish uchun ketadigan

vaqtning yetarli bo'lganligini (ya'ni bir yildan kam bo'lmagan muddatda) hisobga olish lozim. Baholash jarayonida nafaqat soliqlarga ketadigan mablag'lar bo'yicha moliyaviy natijalargagina e'tibor qaratmasdan, balki soliqlarni minimallashtirish bo'yicha soliqlarni rejalashtirish jarayonini qo'llashga korxonadan tomonidan qilingan qo'shimcha xarajatlar, penya, shtraflar summalarini ham hisobga olish lozim.

Hozirgi kunda korxonada oldida yangi imkoniyatlar paydo bo'lmoqda, ya'ni zamonaviy soliq to'lash jarayonini tashkil etishning usullaridan biri kredit olib soliq to'lash, masalan korxonada hisobida soliq to'lashi uchun mablag' yetarli emas bunda uning oldida ikkita yo'l bor, biri kredit olib soliq to'lash yoki soliqlarni kechiktirib to'lash, bularning ikkisidan birini tanlashida korxonada asosiy e'tiborni soliqlarni kechiktirib to'laganligi uchun penyaning summasi bilan bankdan olishi mumkin bo'lgan soliq kreditining stavkasi o'rtasidagi farqqa qaratadi albatta. Bu ham soliqlarni rejalashtirish tarkibiga kiradi.

Korxonada qabul qilingan soliqlarni rejalashtirish strategiyasi butun rejalashtirish davri mobaynida aktiv ishlashi ustidan nazorat olib borilishi shart.

Soliqlarni rejalashtirish jarayoni quyidagilarni talab qiladi:

- Korxonada axborot tizimi asosiy ko'rsatkichlarni prognoz qilishda, hisob kitob amallarini bajarishda asosiy yordam ko'rsatadi;
- Soliqlarni rejalashtirish ko'pgina iqtisodiy kategoriyalar va huquqiy vaziyatlarni analiz qilish bilan bog'liq;

Soliqlarni rejalashtirish davrida byudjetga to'lanadigan soliq summalarini aniqlashtirish soliq to'lovchining biznes rejasini tuzishdagi eng so'nggi etaplardan biri hisoblanadi. Har qanday soliq to'lovining hajmi soliq to'lovchidagi mavjud soliqqa tortish obyektiga, soliq bazasining hajmiga, soliq davriga, soliqlarni to'lash tartibiga va vaqtlariga bog'liq.

Soliqlarni rejalashtirishning birinchi bosqichida, soliq to'lovchining biznes rejasida mavjud quyidagi ma'lumotlarni, ya'ni soliqqa tortish obyektlarini, undan soliq bazasini hisoblashni, soliq imtiyozini olish huquqiga egami, yo'qmi kabi ma'lumotlarni analiz qilishi asosida soliqlarni rejalashtirish davrida to'lanadigan to'lovlar va to'lov grafiklari bo'yicha soliq summalarini aniqlashtirish imkoniyatini beradi.

Soliqlarni rejalashtirishning ikkinchi bosqichida, soliq to'lovlarini qonuniy qisqartirish maqsadida, korxonada faoliyati analiz qilinadi. Bunda

asosiy e'tibor soliqlar bo'yicha imtiyozlardan foydalana olish imkoniyatlariga qaratiladi.

12.3. Soliq xatolari, ularning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillar hamda soliq huquqbuzarliklariga qarshi qo'llaniladigan choralar.

O'zbekiston hukumati iqtisodiyotga nisbatan soliq yukini bosqichma-bosqich kamaytirish, milliy soliq tizimini xalqaro me'yorlar va standartlarga muvofiqlashtirish bo'yicha izchil siyosat yuritmoqda. Soliq xatolari va unga oid huquqbuzarlik uchun javobgarlikni liberallashtirish ushbu sohani takomillashtirishning eng muhim yo'nalishi hisoblanadi.

Soliqli va soliqsiz to'lovlarni to'lashda soliq to'lovchilar tomonidan yuz beradigan soliq xatolari ko'p hollarda kuzatiladi. Soliq xatolari quyidagi sun'iy, tabiiy hamda atayin ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Amaliyotda soliq xatorlariga oid huquqbuzarliklarining quyidagi xarakterli turlari mavjud:

- mansabdor shaxslar tomonidan yo'l qo'yilgan huquqbuzarliklar;
- soliq to'lovchining xo'jalik faoliyatida qonunga xilof ravishda to'sqinlik qilish, ya'ni soliq organiga hisobga qo'yishdan, ruxsatnoma yoki bank yoxud boshqa kredit muassasasida hisob raqami ochish uchun zarur boshqa hujjatni berishdagi soliq organi mansabdor shaxsining noqonuniy bosh tortishi;

- soliq to'lovchining banklar yoki boshqa kredit muassalaridagi hisob raqamlari bo'yicha operatsiyalarini noqonuniy to'xtatib qo'yish yoki soliq to'lovchining mol-mulkini noqonuniy ravishda xatlash;

- soliq organi mansabdor shaxsi tomonidan soliq to'lovchining oddiy amaliy xo'jalik operatsiyalarini amalga oshirishni jiddiy ravishda mushkullashtiradigan usullar va yo'llar bilan nazorat harakatlarining qonunga xilof ravishda amalga oshirishi;

- hisob harakatlari va hisobot hujjatlarining turlari va hajmlarini qonunga xilof ravishda kengaytirish talabi;

- maslahatlar berishdan bosh tortish yoki maslahatlarni taqdim etmaslik, ya'ni soliq organi mansabdor shaxsining soliq to'lovchi yoki soliq munosabatlarining boshqa ishtirokchisiga soliq solish tartibi va shartlari, uning huquqlari va majburiyatlari to'g'risida bepul yozma axborot berishdan bosh tortish yoki bunday axborotni belgilangan muddatda taqdim etilmaslik;

- soliq sirini oshkor etish, ya'ni qonunchilikka muvofiq soliq sirini tashkil etadigan, o'zaro munosabatlar natijasida soliq organining mansabdor shaxsiga ma'lum bo'lgan ma'lumotlardan g'ayriqonuniy foydalanish yoki ularni boshqa shaxsga berish.

Soliq to'lovchilar yo'l qo'yadigan eng xarakterli huquqbuzilishlari quyidagilar hisoblanadi:

- soliq organida o'z vaqtida ro'yxatdan o'tmaslik, ya'ni soliq to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tish uchun soliq organiga murojaat qilish uchun belgilangan muddatni o'tkazib yuborish;

- soliq organida ro'yxatdan o'tishdan bo'yin tovlash, ya'ni ataylab, soliq to'lovchi sifatida ro'yxatdan o'tish uchun soliq organiga murojaat qilish majburiyatini uzoq vaqt bajarmaslik;

- buxgalteriya hisobini tashkil etish tartibini buzish, ya'ni buxgalteriya hisobi hisobvaraqlarida soliq to'lovchi tomonidan amalga oshirilayotgan xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobining umumiy qabul qilingan uslubiy qoidalariga muvofiq aks ettirish tizimining yo'qligi;

- buxgalteriya hisobini yuritish tartibining buzilishi, ya'ni xo'jalik operatsiyalarini buxgalteriya hisobining umum qabul qilingan uslubiy qoidalariga muvofiq aks ettirish tizimining yo'qligi;

- umumiy soliq to'lamaslik, yoki o'z vaqtida to'lamaslik, ya'ni soliq to'lovchining soliqni qonun tomonidan belgilangan muddatda to'lamasligi yoki belgilangan muddatdan keyin to'lashi;

- g'ayriqonuniy naqd hisob-kitoblar, ya'ni qonun hujjatlari tomonidan belgilangan cheklashlarni buzgan holda hisob-kitoblarni naqd pul mablag'lari bilan amalga oshirish;

- kassa intizomini buzish, ya'ni naqd pul mablag'larini kirim qilish, saqlash va ishlatishning qonun tomonidan belgilangan tartibini buzish;

- korxonaning moliya-xo'jalik faoliyati natijalarini buxgalteriya hisobvaraqlarida to'liq yoki qisman aks ettirmaslik. Masalan, bitimlarni rasmiylashtirmasdan amalga oshirish, tovar-moddiy boyliklarni kirim qilmaslik;

- soliq organi mansabdor shaxsining qonuniy talabi, farmoyishiga itoat etmaslik, ya'ni soliq organi mansabdor shaxsining soliq qonunchiligi buzilishlarini bartaraf etish, ularni oldini olish to'g'risidagi qonuniy talabi yoki farmoyishini uzoq vaqt, tegishlicha bajarmaslik va x.k.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlash – soliq sohasidagi huquqbuzilishlarining eng ko'p uchraydigan va eng xavfli guruhi. Bunday

huquq buzilishlarining mohiyatini soliq to'lovchining byudjet oldidagi majburiyatlarini bajarmasligi yoki tegishlicha bajarmasligi tashkil etadi. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash, odatda, korxonalar tomonidan soliq imtiyozlaridan noqonuniy foydalanishi, soliqlarni o'z vaqtida to'lanmaslik, daromadlarini yashirish, soliqlarni hisoblash va to'lash uchun zarur hujjatlarni vaqtida taqdim etmaslik ko'rinishida amalga oshiriladi. Soliq to'lashdan bo'yin tovlash bozorning raqobat asoslarini buzadi, boqimandachilikni halol soliq to'lovchi bilan taqqoslanganda, e'tiborliroq mavqega chiqarib qo'yadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 106-moddasiga asosan «Soliq to'lovchining ushbu Kodeksda javobgarlik belgilangan g'ayriqonuniy aybli qilmishi (harakati yoki harakatsizligi) soliqqa oid huquqbuzarlik deb e'tirof etiladi».

Iqtisodiyotning erkinlashuvi, bozor mexanizmini real holatda harakatlanishi ko'p jihatdan shu davlatda soliq va soliqqa tortish masalalari qay daraja ekanligiga bog'liq. Bu esa o'z navbatida soliq mexanizmini takomillashtirishga qaratilgan davlat siyosatini dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Davlat soliq siyosatining asosiy belgisi bo'lib soliq yukining iste'molchilar bilan ishlab chiqaruvchilar o'rtasida optimal nisbatini belgilashdir.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalarining yillik soliqlari va byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlarining holatini tushuntirib bering.
2. Soliqlarni rejalashtirish jarayoni tarkibiga nimalar kiradi:
3. Soliqli va soliqsiz to'lovlarni to'lashda soliq to'lovchilar tomonidan yuz beradigan soliq xatolarini aytib bering.
4. 2019 yildan boshlab o'zgargan soliq stavkalarini aytib bering

13. MOLIYAVIY RISKLAR MOHIYATI VA ULARNI KAMAYTIRISH YO‘LLARI.

13.1. Riskning mazmuni va uni turkumlanishi

Korxonalar moliyaviy faoliyatini samarali tashkil etish va ularning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda risklarni boshqarish muhim masalalardan biri sanaladi. Hammamizga ma'lumki hozirgi kunda hukm surayotgan jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, ko'plab davlatlarning iqtisodiyotiga, xususan real va moliyaviy sektor korxonalar faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Albatta buning natijasida korxonalar xo'jalik moliyaviy faoliyatining risklilik darajasini keskin ortib ketishini, hatto ularning bankrot holatiga tushib qolishligini ham kuzatishimiz mumkin bo'ladi. Bunday sharoitda, davlat tomonidan korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini tartibga solish, ularga turli imtiyozlar berish va qo'shimcha moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, korxonalarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada mamlakatimizda ham ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirilib kelinmoqda. Xususan Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: "Respublikamiz banklari tomonidan ko'rsatilgan yordam mahsulot eksport qiladigan korxonalarning barqaror ishlashini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Birgina o'tgan yilning o'zida bu korxonalariga aylanma mablag'larini ko'paytirish uchun umumiy miqdori 233 milliard so'mdan iborat imtiyozli kreditlar berilgani ularga, o'z mahsulotini eksport qilish bo'yicha yuzaga kelgan vaqtinchalik qiyinchiliklarga qaramasdan, ishlab chiqarishning pasayishini oldini olish imkonining berdi. Dastur doirasida amalga oshirgan Yana bir muhim tadbirimiz – soliq yukini yengillashtirish, soliqqa tortish tizimini soddalashtirish va unifikatsiya qilish bo'yicha xo'jalik tuzilmalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'shimcha choralar ko'rilgandir**"

Bozor munosabatlari sharoitida har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalar faoliyatida risklarning mavjudligi bu tabiiy holat hisoblanadi. Chunki tadbirkorlik faoliyati muayyan bir tavakkalchiliklarga asoslangan holda amalga oshiriladi. Bunday sharoitda korxonalarda kutiladigan daromad, foyda va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlarni ololmaslik ehtimolligi yuzaga kelishi mumkin.

* Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. Toshkent – "O'zbekiston" 2010 yil 40 bet.

Risk - bu moliyaviy kategoriya bo'lib, korxonalarda rejalashtirilgan miqdorlarda daromad, foydani ololmaslik yoki zarar ko'rish ehtimolligidir. Ko'plab xorijiy va mamlakatimizdagi chop etilayotgan iqtisodiy adabiyotlarda risklarning bir necha xil turlari sanab o'tilgan. Risklarini boshqarishni samarali tashkil etish ularni muayyan belgilari bo'yicha aniq guruhlarga bo'lishga bog'liq. Risklarning ilmiy asoslangan tasnifi ularni har birining umumiy tizimdagi o'rnini belgilash imkonini beradi. Iqtisodiy adabiyotlarda risklarni tasniflashning turli xil ko'rinishlari berilgan. Bizningcha korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida uchraydigan risklarni quyidagi xususiyatlari bo'yicha tasniflash mumkin.

1. Xo'jalik faoliyatining shakli yoki yo'nalishiga ko'ra:

- tadbirkorlik riski;
- moliyaviy risk.

Tadbirkorlik riski deyilganda asosan mahsulotlar realizatsiyasi va xom ashyolarni sotib olish jarayonlarida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklar tushuniladi.

Moliyaviy risklar deyilganda, korxonalarining boshqa moliyaviy tashkilotlar bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan risklarni tushunish mumkin. Bularga misol qilib, korxonalarini tijorat banklari, sug'urta kompaniyalari, investitsion kompaniyalar, fond birjalari va boshqa moliyaviy muassasalar bilan munosabatlarini kiritishimiz mumkin. Korxonalarda moliyaviy risklarni yuzaga kelishiga asosan, inflyatsion omillar, banklarda kreditlarni foiz stavkalari ortib ketishligi, qimmatli qog'ozlar narxining tushib ketishligi va boshqa omillar ta'sir qiladi.

2. Namoyon bo'lish shakliga ko'ra barcha turdagi risklar:

- sof risklar;
- spekulyativ (chayqovchilik) risklarga bo'linadi.

Sof risklar deyilganda, korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatida zarar ko'rishligi yoki hech qanday daromad ololmaslik ehtimolini tushunish mumkin.

Spekulyativ (chayqovchilik) risklarda esa, korxonaning ijobiy natijaga yoki bo'lmasa nol (salbiy) natijaga erishishlik ehtimoli namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, spekulyativ risklar korxonalarining daromad, foyda olishligini yoki zarar ko'rish ehtimolligini anglatadi.

Bundan tashqari tadbirkorlik risklarini yuzaga kelish sohasiga ko'ra tashqi va ichki risklarga bo'lib olish mumkin. Korxonalar o'zlarining

xo‘jalik faoliyatini bevosita tashqi muhit bilan bog‘langan holda amalga oshiradilar. Albatta bunday sharoitda korxonalar xo‘jalik faoliyatiga ta’sir qiluvchi tashqi omillarni har tomonlama chuqur o‘rganish muhim hisoblanadi. Korxonalarda tashqi risklar darajasiga juda ko‘p omillar ta’sir ko‘rsatadi. Bularga misol qilib, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va tabiiy-iqlim risklarini ko‘rsatish mumkin. Tashqi risklarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ular tadbirkorlik faoliyati natijalariga ham bevosita, ham bilvosita ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Albatta, har qanday mulkchilik shaklidagi korxonalariga tashqi riskning ta’siri o‘ta salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Tashqi risklar obyektiv xususiyatga ega bo‘lib, bunday risklarni tartibga solish yoki boshqarish korxonaga uchun qiyin kechadi. Korxonalar faoliyatida uchraydigan asosiy tashqi risklardan biri bu iqtisodiy risklardir. Iqtisodiy risklar mamlakatdagi iqtisodiy holatdan kelib chiqadi va korxonalar faoliyatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Barchamizga ma’lumki jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizdagi ko‘plab eksportga ixtisoslashgan korxonalar va xorijiy davlatlardagi aksariyat firma va kompaniyalar faoliyatida iqtisodiy riskning yuzaga kelishi kuzatildi. Albatta bunday turdagi risklarni boshqarish yoki tartibga solish nafaqat korxonaga menejerlariga bog‘liq balki xalqaro bozordagi holat va boshqa davlatlardagi iqtisodiy vaziyatlarga ham bog‘liqdir.

Ichki risklar, korxonaning ichki xo‘jalik faoliyati natijasida yuzaga keladi. Bunday risklarga korxonaning ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonlari, bilan xodimlarning malakalari bog‘liq, boshqaruv strategiyasining qanday darajada ekanligi asosiy vositalarning holati va texnika xavfsizligi bilan bog‘liq holatlarda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan risklarni kiritishimiz mumkin.

Moliyaviy risklarning yuzaga kelishi korxonalarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda turlicha bo‘lib, ularni asosan quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- foiz riski;
- investitsion risk;
- valyuta riski;
- kredit riski;
- soliq riski;
- inflyatsion risk va boshqalar.

13.2. Risklarni boshqarish jarayoni va kamaytirish usullari

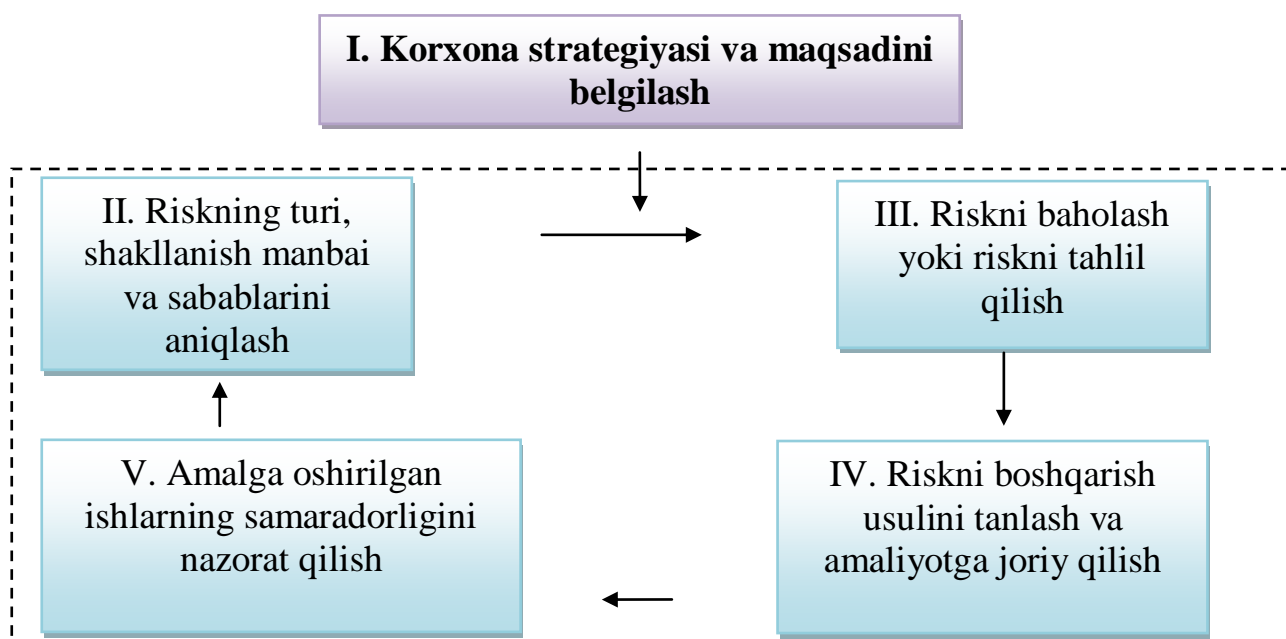
Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar xo‘jalik faoliyatida yuzaga keladigan risklarni kamaytirishning jahon tajribasini keng o‘rgangan holda amaliyotda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Avval ta’kidlaganimizdek, korxonalar faoliyatida asosiy e’tibor berilishi lozim bo‘lgan masalalardan biri risklarni boshqarishdir. Bugungi kunda riskni boshqarish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1. Korxonaning strategiyasi va maqsadni belgilash.
2. Riskni aniqlash.
3. Riskni baholash.
4. Riskni boshqarishni choralari, usullarini tanlash va joriy qilish.
5. Amalga oshirilgan ishlarni samaradorligini nazorat qilish.

Korxonalarda riskni boshqarish jarayonini quyidagi chizma yordamida ifodalash mumkin (13.1-rasm).

13.1-rasm.

Korxonalarda riskni boshqarish jarayoni.

11.2-rasm. Korxonalarda riskni boshqarish jarayoni.

Korxonalarda riskni boshqarishni muhim jihatlaridan biri ularni kamaytirish yo‘llarini to‘g‘ri tanlash va amaliyotga samarali tadbiq etish hisoblanadi. Risklarni kamaytirishni xorijiy davlatlar va mamlakatimizda foydalaniladigan quyidagi usullari mavjud bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega:

1. Korxonaning ichki moliyaviy imkoniyatlardan foydalangan holda risklarni kamaytirish. Bunda asosan, yuzaga kelgan riskni korxonaning ichki moliyaviy zaxiralari va moliyaviy resurslari hisobiga kamaytirishni ko'zda tutadi. Bu usul korxonada uchun riskni kamaytirishni eng optimal yo'llaridan biri bo'lib, korxonada qo'shimcha majburiyatlar paydo bo'lishini oldini oladi. Albatta, buning uchun korxonalar ixtiyorida qoladigan foydaning bir qismini ko'zda tutilmagan holatlar uchun zaxiralar shakllantirishni Yanada keng yo'lga qo'yish lozim. Hozirgi kunda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan aksariyat korxonalarda bunday tartibga unchalik e'tibor qaratilmay kelmoqda. Ko'pgina hollarda korxonalar o'zlarining ixtiyorida qoladigan foydaning deyarli barcha qismini aylanma mablag'larni ko'paytirishga yo'lantiradi. Shuning uchun korxonalar faoliyatida bunday holatlarni bartaraf etish maqsadida, ularning ixtiyorida qoladigan sof foydaning bir qismini qo'shimcha moliyaviy zaxiralar yaratishga yo'naltirishni qonunchilik bilan qat'iy belgilab qo'yish riskni kamaytirishda ijobiy samara beradi.

2. Korxonada riskni kamaytirishning yana bir usuli riskni sheriklarga yoki uchinchi tomonga o'tkazish (transfer qilish) hisoblanadi. Bunda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni uchinchi tomonga o'tkazish quyidagi operatsiyalar orqali amalga oshirilishi mumkin:

- faktoring operatsiyalari orqali;
- kafillik shartnomlari tuzish orqali;
- yuzaga kelishi mumkin bo'lgan riskni hamkorlar o'rtasida taqsimlash va boshqalar.

3. O'z oqibatlari bo'yicha eng xavfli risklar sug'urtlash orqali pasaytiriladi. Risklarni sug'urtalash risk darajasini kamaytirishning eng tarqalgan usullaridan biridir. Sug'urta uchun albatta ikki tomon bo'lishi zarur sug'urtalovchi va sug'urtalanuvchi. Sug'urtalovchi sug'urtalanuvchining to'lovlari hisobiga pul fondini tashkil qiladi.

Riskni birlashtirish - bu umumiy muammolarni hal qilishga hamkorlar sifatida boshqa korxonalar yoki yuridik shaxslarni jalb qilish orqali o'z riskining darajasini pasaytirishdir. Buning uchun aksionerlik jamiyatlari, moliya - sanoat guruhlarini tashkil etilishlari mumkin, korxonalar bir-birlarining aksiyalarini sotib olishi yoki almashishlari mumkin, turli assosatsiya va kontsernlarga a'zo bo'lishlari mumkin. Shunday qilib, risklarni birlashtirish deganda riskni iqtisodiyotning bir nechta subyektlari o'rtasida bo'lish orqali uni pasaytirish tushuniladi.

Diversifikatsiya risklarning alohida turlarini pasaytirish imkoniyatini beradi. Risklarning bunday turlariga kredit, depozit investitsion hamda valyuta risklari kiradi. Diversifikatsiya - bu investitsion riskni qo'yish, ya'ni investitsiya qilayotgan mablag'larni bevosita bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan obyekt o'rtasida taqsimlashdir. Diversifikatsiya tamoyili asosida faoliyat yurituvchi sifatida investitsion fondlarni misol qilib keltirish mumkin. Ular mijozlarga o'z aksiyalarini sotishadi, olingan mablag'larni turli qimmatli qog'ozlarga qo'yishadi va ular barqaror daromad keltiradi. Diversifikatsiya riskning bir qismini chetlab o'tish imkoniyatini beradi. Bunda kapital turli xil faoliyat o'rtasida taqsimlanadi. Lekin, diversifikatsiya investitsion riskni umuman yo'qota olmaydi. Bu shu bilan bog'liqdir, tadbirkorlik va investitsion faoliyatga tashqi faktorlar ham ta'sir ko'rsatadi.

Tashqi bozorlar butun moliya bozoriga ta'sir ko'rsatadi, ya'ni ular investitsion institutlar, banklar, moliyaviy kompaniyalarning faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Tashqi faktorlarga butun bir mamlakat iqtisodiyotida sodir bo'layotgan jarayonlar kiradi: harbiy harakatlar, fuqarolarning tashvishlanishi, inflatsiya va deflyatsiya, markaziy bank hisob stavkasining o'zgarishi, tijorat banklarining depozit va kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishlaridir.

Diversifikatsiyaning turli shakllari mavjud bo'lib, ularning asosiylari quyidagi chizmada keltirilgan. Korxonada moliyaviy holatining diversifikatsiyasi turli moliyaviy operatsiyalardan daromad olish alternativ imkoniyatlaridan foydalanishni ko'zda tutadi. Bunda agar ko'zda tutilmagan holatlar natijasida moliyaviy operatsiyalardan biri zararli bo'lib qolsa, boshqa operatsiyalar daromad olib keladi. qimmatli qog'ozlar portfelining diversifikatsiyasida investitsion portfelning daromadlilik darajasini kamaytirmasdan investitsion risklarni pasaytirish imkoniyatini beradi.

Real investitsiyalash dasturining diversifikatsiyasi bunda real investitsion portfelni shakllantirish sohasida korxonaga uncha katta bo'lmagan kapital sig'imiga ega bir nechta loyihalarni realizatsiya qilish dasturlariga bitta yirik investitsion loyihadan iborat bo'lgan dasturga nisbatan ustunlik berish tavsiya etiladi. Haridorlar diversifikatsiyasi tijorat kreditlashda vujudga keladigan kredit riskini pasaytirishga xizmat qiladi. Korxonada depozit qo'yilmalarining diversifikatsiyasi bir nechta banklardan daromad olish maqsadida vaqtincha bo'sh turgan yirik pul mablag'larini joylashni ko'zda tutadi.

Korxonada valyuta savatining diversifikatsiyasi tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida valyutaning bir nechta turini tanlashni ko'zda tutadi (bu valyuta riskini minimallashtirish imkonini beradi). Xedjirlash korxonada tomonidan riskni boshqa tarafdagi o'tkazib yuborish yo'li bilan prognoz qilayotgan daromad darajasini sug'urtalash uchun foydalaniladi. Foydalanilayotgan qimmatli qog'ozlar turiga bog'liq holda moliyaviy resurslarni xedjirlashning bir nechta turi mavjud:

- fyuchers shartnomalaridan foydalanish orqali xedjirlash;
- «svop» operatsiyasidan foydalanish orqali xedjirlash;

Risklarni pasaytirishning boshqa usullari va yo'llari ham mavjud:

- korxonada faoliyatini strategik rejalashtirish;
- shartnomalarga kiritilgan jarima sanksiyalari tizimi hisobiga mumkin bo'lgan moliyaviy zararlarning qoplanishi ta'minlanadi;
- hamkorlar bilan shartnomalardagi fors-major vaziyatlar ro'yxatini qisqartirish;
- korxonada aylanma mablaglarini boshqarishni takomillashtirish;
- moliya bozori to'g'risidagi qo'shimcha ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish;
- tashqi muhit va moliya bozori konyukturasining o'zgarish tendentsiyalarini prognoz qilish;
- xo'jalik faoliyatining axborot bilan ta'minlash darajasini oshirish;

Korxonada menejerlarining risklarni boshqarishdagi asosiy vazifalaridan biri bo'lib, risklarni paydo bo'lish manbalarini aniqlash, ularni bartaraf etishning alohida yo'llari va usullarini belgilash hamda bunday risklarni kelgusida oldini olish bo'yicha aniq chora tadbirlar ishlab chiqish hisoblanadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalarda risklarni boshqarish mexanizmini to'g'ri tashkil etish va risklarni samarali boshqarish, korxonaning moliyaviy barqarorligini saqlab qolish bilan birgalikda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonini uzluksizligini ta'minlovchi muhim omillardan biri sanaladi. Xorijiy kompaniyalarda risklarni boshqarish bo'yicha alohida bo'limlar va mas'ul xodimlar tayinlangan bo'lib, ushbu bo'lim yoki risk-menejmentining asosiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

- risklarni yuzaga kelish sohalari va manbalarini aniqlash;
- risklarni kamaytirish yo'llari va usullarini belgilash;
- risklarni sug'urtalash jarayonini boshqarish;

- risklarni bashoratlash;
- diversifikatsiyalash jarayonini boshqarish;
- risklarni boshqarish va kamaytirish bo'yicha ishlarni tashkil etish;
- rag'batlantirish;
- nazorat va boshqalar.

Risk-menejmentning asosiy maqsadi tadbirkorlik faoliyatining maqsadi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bozor qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda risklarni kamaytirish yoki oldini olishning eng optimal usulini tanlash hisobiga foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, iqtisodiyotni rivojlanish siklining har qanday bosqichida ham korxonalarda riskni samarali boshqarish dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun ham korxonalar moliyaviy siyosatini ishlab chiqishda riskni boshqarishga alohida e'tiborni qaratish lozim. Korxonada riskni boshqaruvchi menejerlar yuksak mahorat, nazariy bilimlarning mukammalligi va chuqur amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan korxonalar xorijiy davlatlarning bu boradagi ilg'or tajribalarini o'rgangan holda amaliyotga tadbiiq qilishlari istiqbolda ijobiy natajalarga olib keladi.

Nazorat uchun savollar

1. Moliyaviy risklarni pasaytirish yo'llari.
2. Korxonalar faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy risklarning iqtisodiy mohiyati.
3. Moliyaviy risk turlari aytib bering.
4. Moliyaviy risklarni kelib chiqish sabablarini aytib bering.

14. KORXONALARDA INQIROZGA QARSHI MOLIYAVIY BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH

14.1. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning mohiyati va ahamiyati

Zamonaviy boshqaruv sohasining ajralmas qismlaridan biri – inqirozga qarshi boshqaruvdir. Mazkur atamaning mazmunini anglash uchun bir qator tayanch tushunchalar va ularning farqli xususiyatlarini aniqlab olishga to‘g‘ri keladi. Inqiroz, zarar ko‘rib ishlash, iqtisodiy nochorlik, bankrotlik, to‘lovga qobiliyatsizlik kabi atamalar mazkur fan sohasida alohida ahamiyat kasb etgan. Respublikada ushbu yo‘nalishda yetarli darajada tadqiqotlar olib borilmagan, shuning uchun ko‘proq G‘arb mamlakatlari va rossiyalik iqtisodchi olimlar fikrlariga asoslaniladi. Ularning fikricha, inqiroz – tushkunlik, muammo, pasayish va ziddiyatli vaziyatlarni o‘zida namoyon etuvchi salbiy holat hisoblanadi.

Fikrimizcha, inqiroz – bir hayotiylik tizimida rivojlanib borayotgan obyekt yoki subyektning o‘z taraqqiyotidan to‘xtashi va orqaga ketishidir. Zarar esa, mahsulot ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarning shu mahsulotni sotishdan kelib tushadigan tushumdan ko‘pligini anglatadi. Zararning mohiyati xarajat qilingan resurslarning sarflangan holatiga nisbatan kamayib qaytishi hisoblanadi. Natijada korxonalarda iqtisodiy nochorlik va bankrotlik alomatlarini shakllanadi.

Iqtisodiy maydonda faoliyat yurituvchi har qanday korxonalar mulkchilik turidan qat’iy nazar, doimiy o‘zgarishlar sharoitida, iqtisodiy va moliyaviy muammolarga duch keladi. Ular mahsulot ishlab chiqarish va ta’minot hajmining o‘zgarishi, mol yetkazib beruvchilarga, banklarga, soliq organlariga, ularning boshqa hamkor sifatida qatnashuvchilar bilan soliq organlariga, ularning boshqa hamkor sifatida qatnashuvchilar bilan munosabatlarida kreditor qarzdorlikning o‘sishi, aylanma mablag‘larning yetishmasligi kabilardir. Mazkur muammolar korxonaning moliyaviy to‘lovga noqobil holatlarini keltirib chiqaradi.

Undan tashqari, korxonalar inqirozlarining sodir bo‘lishida asosan, ularning moliyaviy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy ko‘rsatkichlarining o‘zgarishi ham katta rol o‘ynaydi. Bu ko‘rsatkichlarning eng muhimi bo‘lgan korxonalar daromadining nisbatan pasayib borishi korxonalar faoliyatida bir qator moliyaviy muammolar keltirib chiqaradi. Korxonalar

mablag'ining yetishmasligi oqibatida moliyaviy va to'lov intizomining buzilishi, xo'jalik subyektlari o'rtasida iqtisodiy-moliyaviy aloqalarning uzilishiga, xususiy kapitalning yetishmasligi, qarz majburiyatlarining o'sib ketishi, mahsulotlarning to'planib qolishi, qo'shimcha xarajatlarning ko'payishi kuzatiladi. Bunday holatlarning ro'y berishi xo'jalik subyektining to'lov qobiliyatining yo'qotishiga sabab bo'ladi va uning inqirozga yuz tutganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotchilar korxonalar inqirozining turli shakllarini o'rgangani holda, asosiy e'tiborni moliyaviy inqirozlarga qaratmoqdalar. Chunonchi, moliya, moliyaviy oqimlar korxonalar yashashini ta'minlovchi eng muhim omildir.

Shuning uchun korxonalarining moliya-xo'jalik faoliyati jarayonida inqirozning kelib chiqishi sabablari, bu jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlari, inqirozning salbiy oqibatlarini oldini olish, inqirozga qarshi maqsadga muvofiq moliyaviy boshqaruvini tashkil etish va rivojlantirish, korxonalarini moliyaviy sog'lomlashtirish imkoniyatlari bilan bog'liq muammolarni ilmiy jihatdan o'rganish davr talabiga aylanmoqda. Tajribadan ma'lumki, inqirozlar sababi va oqibatlarining har xil bo'lganidek, ular ham mohiyatan, ham tabiati jihatidan xilma-xillikka ega.

Korxonalar inqirozi – u xususiy kapitalning yetishmasligi, qarz majburiyatlarining o'sib ketishi, mahsulotlarning to'planib qolishi, inqirozni o'z vaqtida payqay olmaslik, uning ichki va tashqi sabablarini bartaraf eta olmaslik, korxonalar rahbarlarini omilkor emasligi bilan tavsiflanadi. Shu nuqtai nazardan, pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablari shu jumladan, ish haqi to'lash bilan bog'liq talablarni qondira olmaydigan va o'zlariga qarashli mol-mulk hisobidan budjetga va budjetdan tashqari fondlarga majburiy to'lovlarni ta'minlay olmaydigan korxonalar iqtisodiy jihatdan nochor deb hisoblanadi.

Boshqacha aytganda, bular moliyaviy jihatdan beqaror va to'lovga qobiliyatsiz, iqtisodiy jihatdan esa qarzlarni batamom qoplash uchun yetarli miqdorda mablag' hosil qilishni ta'minlash imkonidan mahrum bo'lgan korxonalaridir.

Yuqoridagi vaziyatlarda korxonalar uz majburiyatlarini to'liq hajmda, o'z vaqtida bajara olmaydi. To'lov qobiliyatining pasayib borishi uning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatida salbiy o'zgarishlarga, moliyaviy holatining yomonlashuvi va moliyaviy nochorligiga sabab bo'ladi. Bunday holatda korxonaning to'lov qobiliyatining pasayib borishi, natijada uning bankrotlikka uchrashi kuzatiladi. Demak, inqiroz

holatining muhim ko'rsatkichi – bu korxonaning to'lov qobiliyati ko'rsatkichi bilan aniqlanadi.

Inqirozga qarshi boshqaruv – bu mustaqil iqtisodiy kategoriyadir. Bu fanning o'z maqsadi, metodi, predmeti, nazariyasi va qo'llanish sohalariga ega.

Inqirozga qarshi boshqaruvning iqtisodiy mohiyati – bu inqiroz xavfini oldindan payqash, uning belgilarini tahlil qilish, salbiy oqibatlarini kamaytirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish va uni omillarini keyingi rivojlanishida qo'llashga qaratilgan kompleks boshqarish tizimidir.

Inqirozga qarshi boshqaruv — bu:

- makro — mikromuhit holatini tahlil qilish va korxonaga maqbul missiyasini tanlash;
- inqiroz holatlarini yuzaga kelishini oldindan bilish va uning iqtisodiy mexanizmlarini o'rganish;
- korxonaning iqtisodiy nochorligini bartaraf qilish strategiyasini ishlab chiqish va strategik kontrolling (nazorat)ni amalga oshirish;
- korxonani moliyaviy holatining tahlili, uni operativ baholash va iqtisodiy nochorlik (bankrotlik) vujudga kelishini aniqlash — operativ kontrollingni tashkil qilish;
- korxonani inqiroz sharoitida va u holatdan chiqarish bo'yicha maqbul siyosat ishlab chiqish;
- tadbirkorlik faoliyati risklarini doimiy hisobini olib borish va uni kamaytirishga doir tadbirlar ishlab chiqish.

Inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruv tizimi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

1. Korxonada moliyaviy barqarorlikni buzilishiga nisbatan doimiy tayyorlik tamoyili.

Ma'lumki, korxonada o'z iqtisodiy rivojlanishi davrida moliyaviy barqarorlik juda o'zgaruvchan bo'ladi. Bu o'zgaruvchanlik asosan korxonaning xo'jalik faoliyatining ichki va tashqi sharoitidagi (holatidagi) o'zgarishlar ta'sirida sodir bo'ladi. Ushbu holatlarning (sharoitlarning) mavjudligi korxonaning raqobat pozitsiyasi va bozor qiymatini mustahkamlasa, ayrimlari, aksincha, uning moliyaviy rivojlanishida inqiroz holatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Korxonada rivojlanishidagi mazkur holatlarning paydo bo'lishi moliyaviy menejerlardan uning moliyaviy barqarorlikni buzilishiga doimiy ravishda tayyor bo'lishlikni talab etadi.

Korxonani moliyaviy faoliyatidagi inqiroz holatlarini oldindan diagnostika (tashhishlash) qilish – undan inqirozni o‘z vaqtida oldini olish chora – tadbirlarini amalga oshirish maqsadida foydalaniladi.

2. Korxonani moliyaviy rivojlanishi uchun inqiroz holatlarining indikatorlarini xavflilik darajasi bo‘yicha differentsiyalash tamoyili.

Moliyaviy menejment korxonada bankrotligini diagnostika qilish jarayonida bir qator indikatorlarni qo‘llaydi. Bu indikatorlar korxonada moliyaviy faoliyatining har xil jihatlarini ifodalaydi va ularning bankrotlik xavfidagi o‘rni va ta‘siri ham bir xil emas. Shuning uchun xo‘jalik subyektini inqirozga qarshi boshqaruv jarayonida ushbu indikatorlarning inqiroz holatida xavflilik darajasini o‘rganish zarur. Chunki, bu korxonani moliyaviy barqarorligini tiklashga qaratilgan chora – tadbirlarni ishlab chiqishda albatta inobatga olinadi.

3. Korxonani moliyaviy rivojlanishidagi ayrim (alohida) inqiroz holatlariga tezkor javob qaytarish tamoyili.

Tashhis qilingan har bir inqiroz holatlari bo‘yicha inqirozga qarshi mexanizmlarni ishga solish korxonani moliyaviy barqarorligini tiklash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu tamoyilda quyidagi asosiy maqsadlar amalga oshiriladi:

- Korxonani to‘lovga qobiliyatsizligini bartaraf qilish;
- Korxonani moliyaviy mustahkamligini tiklash (qisqa muddatlarda moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash);
- Korxonani barqaror iqtisodiy o‘sishini ta‘minlash maqsadida moliyaviy strategiyani o‘zgartirish moliyaviy mustahkamligini tiklash (uzoq muddatlarda moliyaviy barqarorlikka erishish);
- O‘z-o‘zini moliyalashtirish.

4. Korxonani moliyaviy barqarorligiga real tahdidlar darajasiga mos javob qaytarish tamoyili.

Bankrotlik tahdidlarini neytrallashtirish bo‘yicha foydalaniladigan mexanizmlar tizimi asosan moliyaviy xarajatlar yoki yo‘qotishlarni talab qiladi. Bu mexanizmlar tahdidlarning real darajasiga mos bo‘lishi kerak. Agar mexanizmlarning faoliyati yetarli bo‘lmasa kutilgan samaraga erishib bo‘lmaydi yoki aksincha uning ko‘pligi esa korxonada o‘zini oqlamaydigan xarajatlarni amalga oshirishiga olib keladi.

5. Korxonani inqirozli vaziyatdan chiqarishda uning ichki imkoniyatlarini to‘liq ishga solish tamoyili.

Bankrotlik tahdidlari bilan kurashishda, asosan uning dastlabki bosqichlarida, diagnostikasida korxonada o‘z ichki moliyaviy imkoniyatlariga suyanadi. Tajribadan ma‘lumki, agar korxonada normal

marketing pozitsiyasiga ega bo'lsa, bankrotlik tahdidlarini o'z ichki moliyaviy imkoniyatlar evaziga bartaraf qilishi mumkin. Faqat bunday holatlarda korxonalar qayta tarkiblash jarayonidan holi bo'lishi mumkin.

6. Korxonani sanatsiyalashning samarali shakllarini tanlash tamoyili. Agar korxonalar inqirozli moliyaviy holatini ko'lami, ichki mexanizmlar va moliyaviy zaxiralardan foydalanish hisobiga inqirozdan chiqishiga imkon bermasa, unda u tashqi ko'makka muhtoj bo'ladi va u sanatsiyalashning shaklini qabul qilishga majbur. Korxonani sanatsiyalash bankrotlash jarayoni o'tkazilguncha yoki o'sha jarayon mobaynida o'tkazilishi mumkin.

14.2. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Inqiroz kelib chiqishi mumkin bo'lgan holatlarni oldindan ko'ra olish va uni xavflilik darajasidan kelib chiqqan holda tayyorgarlik ko'rish.

2. Inqiroz natijasida kelib chiqishi mumkin bo'lgan salbiy holatlarga qarshi tura olish.

3. Inqiroz sharoitida korxonalar xo'jalik-moliyaviy faoliyatini mutanosibligini saqlab turish.

4. Korxonalarda xodimlarni ommaviy ishdan bo'shatish holatlarini qisqartirish va ushbu holatlar uchun oldindan turli xil maqsadli fondlarni shakllantirib borish.

5. Korxonalar faoliyatini normal rivojlanishi uchun, inqirozga qarshi aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

Bizga ma'lumki, korxonalar rivojlanishi va faoliyat yuritishi, bevosita tashqi muhit bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Shu jumladan kelib chiqqan holda, korxonalar faoliyatiga ta'sir qiluvchi va inqiroz holatiga olib keluvchi omillarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Tashqi omillar:

- boshqa davlatlarda iqtisodiy inqirozni kelib chiqishi;
- siyosiy tizimning nobarqarorligi;
- monopoliyaning keskin tus olishi;
- moliyaviy tizimning izdan chiqishi;
- yuqori inflatsiya darajasi;
- soliq va kredit siyosati;

- valuta siyosati va boshqalar.

2. Ichki omillar:

- korxonalar mahsulot va xizmatlarining raqobatlilik darajasining pastligi;
- marketing siyosatini to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi;
- asosiy vositalarning moddiy va ma'naviy eskirganligi;
- boshqaruvchilar va xodimlar malakasining yetishmasligi;
- investitsion siyosatni amalga oshirish imkoniyatining yo'qligi yoki mavjud investitsiyalarning zarar bilan ishlashi;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash imkonining yo'qligi;
- debitorlik va kreditorlik qarzlarning yuqori ekanligi;
- moliyaviy risklarni hisobga olmaslik;
- resurslarning taqchilligi (moliyaviy, moddiy, mehnat) va boshqalar.

Umumiy qilib olganda moliyaviy menejment nazariyasida korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruv mexanizmi yoki boshqarish tizimini quyidagicha ifodalash mumkin (14.1-chizma).

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning samarali tashkil etilishi quyidagi mezonlar orqali belgilanadi.

1. Inqirozga qarshi boshqaruvni amalga oshiruvchi mutaxassislar, moliyaviy menejerlar, moliyaviy rahbarlar guruhining maxsus tayyorgarliklari, o'z ishlarini mukammal bilishlari va professionalligi.

2. Inqiroz holatlarida monitoring tizimi ishlarini sifatli amalga amalga oshirilishi.

3. Inqiroz kelib chiqish sabablarini o'z vaqtida bashorat qilish va inqirozga qarshi tadbirlar dasturini loyihalashtirish.

4. Iqtisodiy inqiroz davrida boshqaruv qarorlarini qabul qilish metodologiyasini ishlab chiqish va rivojlantirish.

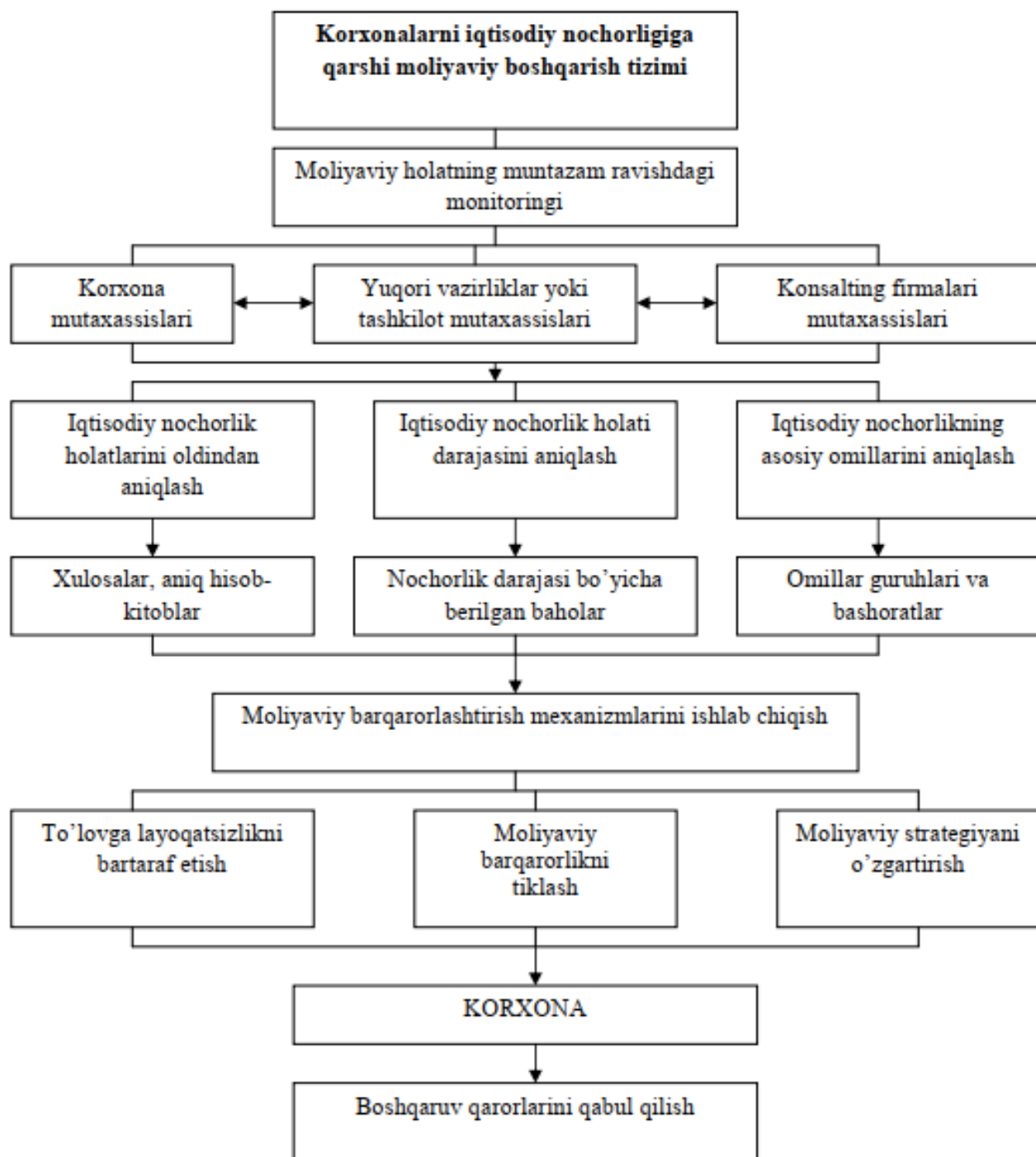
5. Inqirozga qarshi qabul qilingan dasturlarning sifati.

6. Inqirozga qarshi boshqaruv mutaxassislarining ro'y berayotgan holatlarga tezkor va mushohada bilan ta'sir ko'rsata olishi.

7. Inqirozga qarshi boshqaruvni korporativligi (moliyaviy menejmerning umumiy fikrlarni jamlagan holda xulosa qilishi, ushbu jarayonda nafaqat boshqaruv jarayonida ishtirok etuvchi mutaxassislar balki barcha xodimlarning jadal ishtiroki nazarda tutiladi).

8. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy yo'nalishlaridan biri bu – korxonalarni restrukturizatsiyalash (qayta tarkiblash) hisoblanadi. Korxonani restrukturizatsiyalash – bu tabiiy jarayon bo'lib, korxonaning yangi sharoitga moslashishga va moliyaviy-

iqtisodiy sogʻlomlashtirishga yoʻnaltirilgan chora-tadbirlar majmuasidir. Bu jarayon korxonada moliyaviy menejerlari, mulk egalari, yoki kreditorlar tomonidan, korxonani yangilash va sogʻlomlashtirish maqsadida, korxonaning kelajakda oʻrnini belgilovchi maqsadlaridan kelib chiqib, olib boriladi.

14.1-chizma. Korxonalarni inqirozga qarshi moliyaviy boshqarish tizimi

Restrukturizatsiya tadbirlariga ajratib chiqarish, bo‘linish, qo‘shib yuborish, sho‘ba korxonalarini tashkil etish, mas’ul markazlar, boshqaruv tizimini qayta tashkil qilish, nazorat olib borish, mulkchilik shaklini o‘zgartirish kabilar kiradi. Restrukturizatsiya qilish keraksiz va zarar keltirayotgan faoliyat turlarini tugatish hisobiga xarajatlarni kamaytirish va boshqaruv, umuman barcha xodimlar sifatini oshirishga yo‘naltirilgan, ammo bu hisob tizimi va faoliyatni samarali baholashning aniq mezonlarini joriy etishni talab qiladi. Restrukturizatsiya qilish keng qamrovli va o‘zaro bog‘liq tadbirlar yig‘indisini, tashkiliy strukturasi qayta tashkil etishdan tortib, zamonaviy boshqaruv elementlari qo‘shilgan biznes jarayonlarni o‘zida mujassamlashtiradi.

Shuni ta’kidlash kerakki, restrukturizatsiya korxonaning o‘zini maqsadi emas, balki ko‘pgina korxonalar uchun moliyaviy inqiroz holatidan chiqib ketishning asosiy yo‘llaridan biri hisoblanadi. Korxonada og‘ir moliyaviy tanglik holati, bankrotlik alomatlarining yuzaga kelish xavfi yoki korxonada mulki va obro‘sidan (brendidan) ayrilishi, asosiy ishlab chiqarishning past rentabelligi, investitsiya jalb etish imkoniyatining yo‘qligi restrukturizatsiya qilishni talab etadi.

Korxonalarda restrukturizatsiya jarayonlarini ikki guruhga bo‘lib olishimiz mumkin bo‘ladi (14.2-chizma).

Korxonalarni tarkibiy o‘zgartirish, ixchamlashtirish va moliyaviy sog‘lomlashtirishning asosiy yo‘nalishlari:

1. *Ishlab chiqariladigan mahsulot turlarini restrukturizatsiya qilish.* Mahsulot ishlab chiqarish turlarining har birini alohida foydalilik darajasini yoki zarar ko‘rish ehtimollarini tahlil qilish, marketingni o‘rganish.

2. *Mavjud foydalanilmayotgan quvvatlarini tarkibiy o‘zgartirish.* Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida ortiqcha aktivlarni (bino, inshoot va uskunalar) hisobdan chiqarish, sotish yoki yangi xususiy tadbirkorlik subyektlarini tashkil etish, ortiqcha xarajatlarga barham berish.

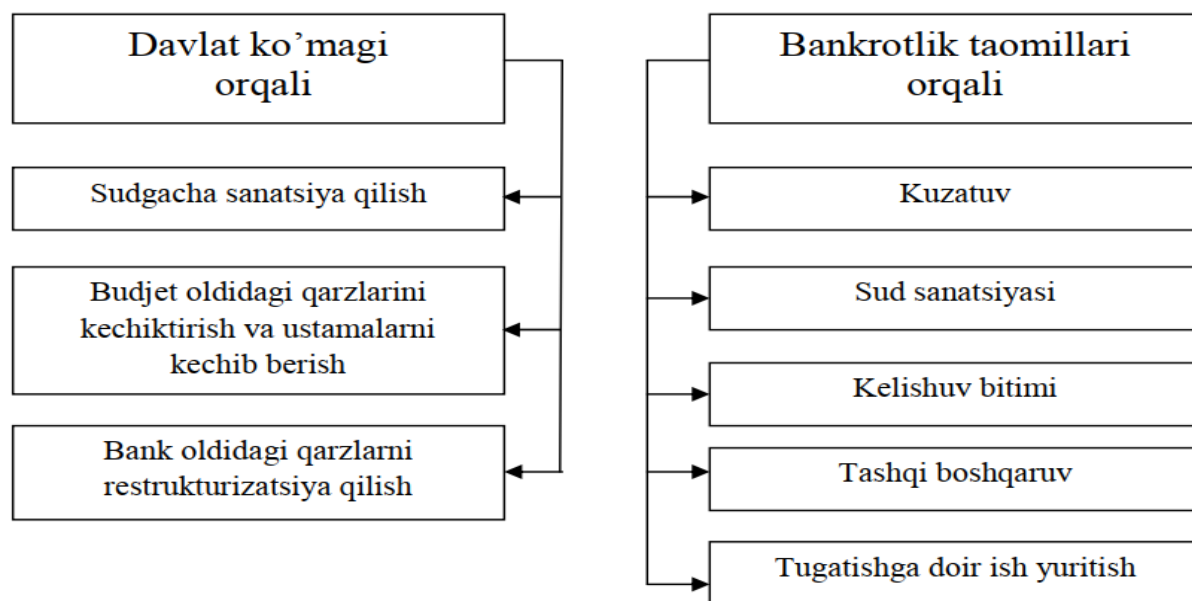
3. *Mavjud ortiqcha yer maydonlarini restrukturizatsiya qilish.* Ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etmaydigan, ortiqcha yer maydonlarini aniqlash va ularni hisobdan chiqarish, ortiqcha sarf-xarajatlarni tugatish.

4. *Ijtimoiy soha obyektlarini restrukturizatsiya qilish.* Kompaniyaning balansida mavjud bo‘lgan ijtimoiy soha obyektlarini sotish, ijaraga berish yoki tegishli tartibda mahalliy hokimiyat balansiga o‘tkazish, ortiqcha sarf-xarajatlarni tugatish.

5. *Moliyaviy holatini restrukturizatsiya qilish.*

6. *Boshqaruv tizimini yoki menejmentni restrukturizatsiya qilish.*

Restrukturizatsiya jarayonlari

14.2-chizma. **Korxonalarda restrukturizatsiya jarayonlari.**

Bizning fikrimizcha, korxonalarni bankrotlik va sanatsiya – tarkibiy o‘zgartirish jarayonlaridagi asosiy muammolar quyidagilardan iborat:

- inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etishda malakali kadrlarning yetishmasligi;
- tarkibiy o‘zgartirish jarayonlariga korxonalar rahbarlarining qiziqishini yo‘qligi;
- korxonalar aktivlarini realizatsiya qilishda baholashning yetarli darajada o‘zgaruvchan (egiluvchan) emasligi;
- sudga da’vo arizasini kiritish va qaror chiqarish vaqti orasida aktivlarni yo‘qolib ketish imkoniyatining mavjudligi va boshqalar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri sanalgan korxonalarining samarali faoliyat yuritishi, mamlakatimiz iqtisodiy va ijtimoiy salohiyatini oshirishda muhim omillardan biri bo‘lib hisoblanadi. Demak, korxonalarda boshqaruv tizimini samarali tashkil etilishi birinchi navbatda, korxonalarni istiqbolda moliyaviy barqarorligini ta’minlasa, ikkinchidan, moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davrida korxonalarda ishsizlar sonini keskin kamayib ketishi hamda turli xil salbiy iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlarni oldini olishda muhim hisoblanadi.

Shuning uchun, korxonalarining boshqaruvchilari yoki moliyaviy menejerlari, doimiy ravishda inqirozga olib keluvchi sabablarni o‘rganib

borish va nazorat qilish, moliyaviy zaxiralarni shakllantirish va moliyalashtirishning boshqa manbalarini izlash, korxonalarda inqirozning oqibatlarini oldini olish va ularni bartaraf etish bo'yicha inqirozga qarshi choralar dasturini ishlab chiqishi lozim. Bizga ma'lumki, korxonalar butun faoliyati jarayonida turli iqtisodiy sikllarni bosib o'tadi. Albatta, har bir sikl jarayonida korxonalarda ishni tashkil etish, moliyaviy rejalashtirish jarayoni, moliyaviy resurslarga bo'lgan talab, ishlab chiqarish hajmi va shu kabilar singari inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etish jarayonlari ham turlicha farqlanadi. Korxonalar menejerlari iqtisodiy rivojlanish siklining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda shunga mos ravishda inqirozga qarshi moliyaviy boshqaruvni tashkil etishlari lozim. Quyidagi jadvalda korxonaning barqaror holatdagi boshqaruv tizimi bilan inqiroz holatdagi boshqaruv tizimidagi asosiy farqli jihatlarini ko'rishimiz mumkin (14.1-jadval).

14.1-jadval

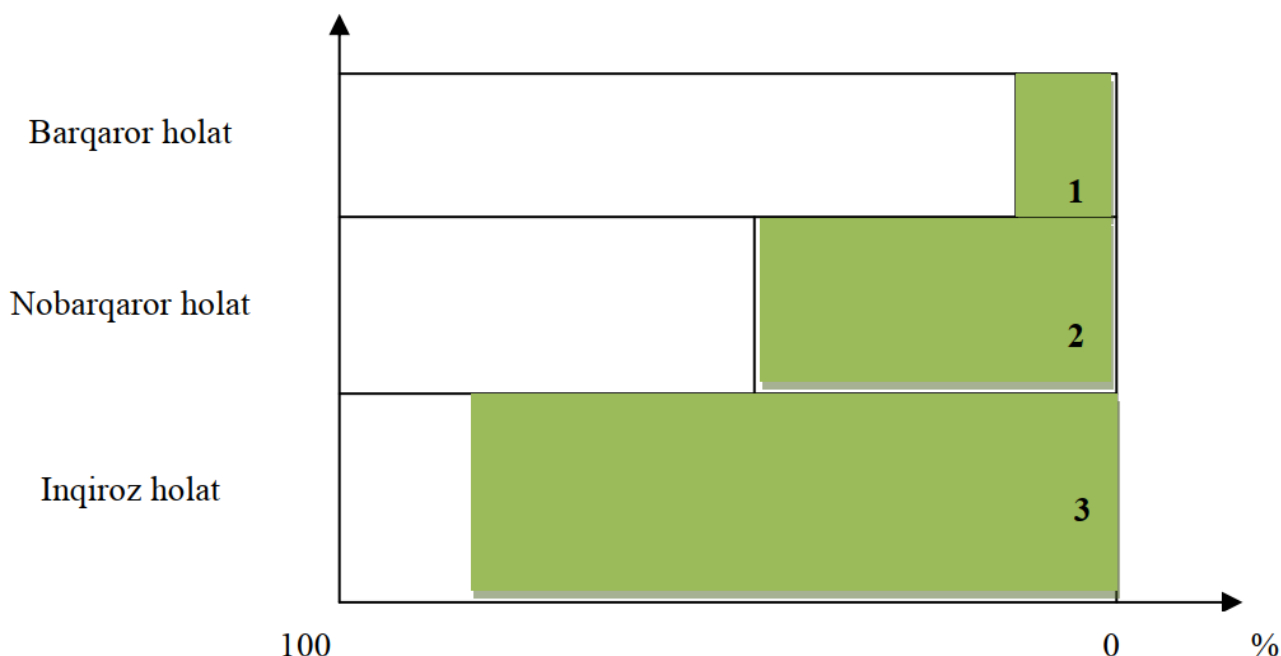
Barqaror holatdagi boshqaruv tizimi bilan inqiroz holatdagi boshqaruv tizimi xususiyatlarining asosiy farqli jihatlari

Ko'rsatkichlar	Barqaror holatda	Inqiroz holatda
Boshqaruvning maqsadi	Korxonalar xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish	Inqirozning salbiy oqibatlarini minimallashtirish
Resurslardan foydalanish	Belgilangan tartibda reja asosida –	Yetishmasligi - qat'iy tejamkorlik asosida
Tashqi muhitning tavsifi	Qulay va ijobiy	Noqulay va salbiy
Ichki holatning tavsifi	Mo'tadil	Jiddiy nizolarning mavjudligi
Pirovard natija	Samaradorlik va barqarorlikning o'sishi	Korxonani inqiroz holatdan mo'tadil holatga o'tishi

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, korxonalar inqiroz holatida boshqaruvni tashkil etish xususiyati barqaror holatdagi tizim bilan ko'p jihatdan farq qiladi. Korxonalar menejerlari inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etishda uning kelib chiqish manbalari va sabablarini keng o'rganish va uni bartaraf etish bo'yicha aniq dasturlar ishlab chiqishlari lozim.

Bizga ma'lumki korxonalar hayotiy faoliyati davomida quyidagi uchta holatdan biriga mansub bo'lishi mumkin: barqaror holat, nobarqaror (inqirozdan oldin yoki keyingi davrlar) va inqiroz holatlari. Yuqoridagi har bir bosqichda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifalari va tashkil etishning alohida xususiyatlari farqlanadi. Bularning ulushi uning qaysi bosqichda ekanligiga qarab umumiy boshqaruv tizimida kengayib yoki kamayib borishi mumkin (8.3- chizma).

Korxonalar iqtisodiy siklining barqaror davrida inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifasi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan inqiroz holatlariga tayyorgarlik ko'rish va profilaktik ishlarni amalga oshirish hisoblanadi. Bu davrda inqirozga qarshi monitoring tashkil etilib, bundan ko'zlangan asosiy maqsad, o'z vaqtida inqirozning salbiy ta'sirlarini aniqlash va ularni oqibatlarini yumshatish bo'yicha oldindan tayyorgarlik ko'rish hisoblanadi.

14.3-chizma. Korxonalar iqtisodiy siklining turli davrlarida inqirozga qarshi boshqaruvning tuzilishi

Bu yerda: 1-inqiroz holatlari monitoringi;

2-inqirozga qarshi nazorat va inqiroz holatlarini tartibga solinishi;

3-inqirozga qarshi boshqaruv.

Bu jarayonda inqirozga qarshi boshqaruvning umumboshqaruv tizimidagi ulushi nisbatan kam miqdorni tashkil etadi. Iqtisodiy siklining nobarqaror fazasida, korxonalar menejerlari inqirozga qarshi nazoratni

kuchaytirish va inqirozni tartibga solish bo'yicha qarorlar qabul qilishlari lozim. Bunday vaziyatda inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifalariga inqirozning ta'sirlarini kamaytirish va korxonani avvalgi iqtisodiy holatga qaytarish kabilar kiradi. Bu jarayonda inqirozga qarshi boshqaruvning umumboshqaruv tizimidagi ulushi teng nisbatni tashkil etadi.

Korxonalar inqiroz holatida inqirozga qarshi boshqaruvning asosiy vazifasiga, minimal miqdorda faoliyat yuritishni ta'minlash, ko'riladigan zararlarni imkon qadar bartaraf etish, korxonaning xo'jalik moliyaviy faoliyatini qaytadan tiklash bo'yicha aniq chora-tadbirlar ishlab chiqishdan iborat. Demak, korxonalar rivojlanish siklining turli davrlarida inqirozga qarshi boshqaruvning xususiyatlari farqlanar ekan. Korxonalar boshqaruvchilari rivojlanish sikli davrining har qaysi bosqichida ham imkon qadar ko'riladigan moliyaviy zararlarni kamaytirish va ijtimoiy nobarqarorlikni paydo bo'lishi kabi salbiy oqibatlarni oldini olishlari asosiy masala sifatida qaralishi lozim.

14.3. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solinishi

Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni tashkil etilishi, avvalambor korxonalar faoliyatini umumiy holatda tartibga solish strategiyalaridan kelib chiqadi. Korxonalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy maqsadlari sifatida, turli xil tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarining o'zaro tengligini ta'minlash, ya'ni ular o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash, moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, tashqi va ichki moliyaviy resurslarning manbalarini jalb qilish shartlarini yagona tizimini belgilash va shu kabilar hisoblanadi (14.4-chizma).

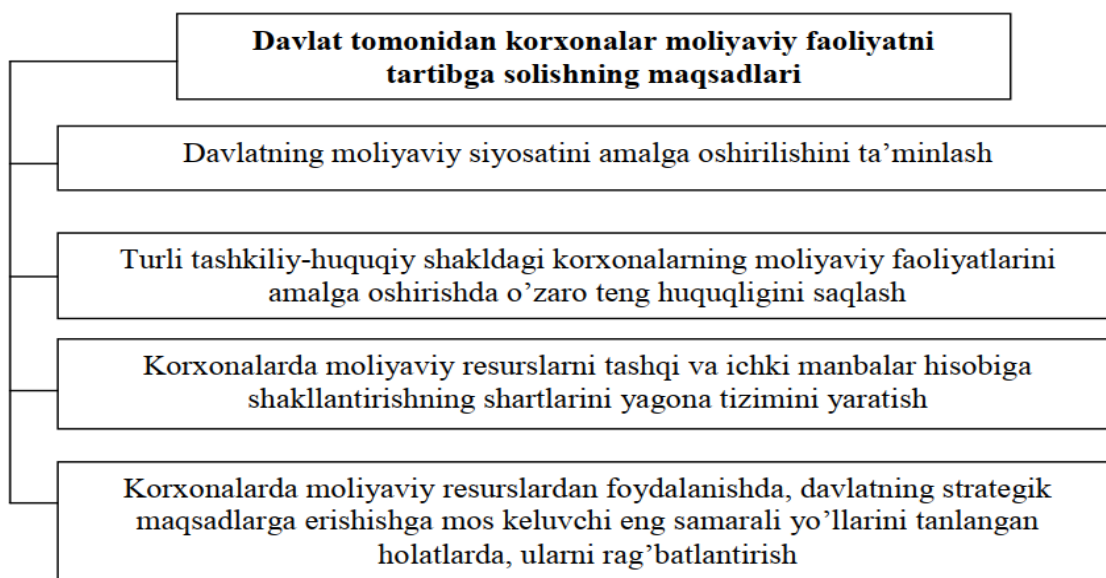
Korxonalar moliyaviy faoliyatini tartibga solishning asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Davlatning moliyaviy siyosatini amalga oshirilishini ta'minlovchi, korxonalar moliyaviy faoliyatini tartibga solishning muhim yo'nalishlarini ishlab chiqish.

2. Korxonalar faoliyatida moliyaviy dastaklarning progressiv turlaridan foydalanilganda, ularni rag'batlantirishni normativ-huquqiy bazasini shakllantirish.

3. Korxonalar moliyaviy faoliyatlarini samarali yuritish hamda ularning faoliyatlarini mustaqil amalga oshirishlari uchun yetarlicha shart-sharoit yaratib berish.

4. Korxonalar moliyaviy-xo‘jalik faoliyatining takomillashuvi, Xalqaro munosabatlarni amalga oshirish, ularning xalqaro moliya tizimiga integratsiyalashuvi kabi holatlarni rag‘batlantirish.

14.4-chizma. **Davlat tomonidan korxonalar faoliyatini tartibga solishning maqsadlari.**

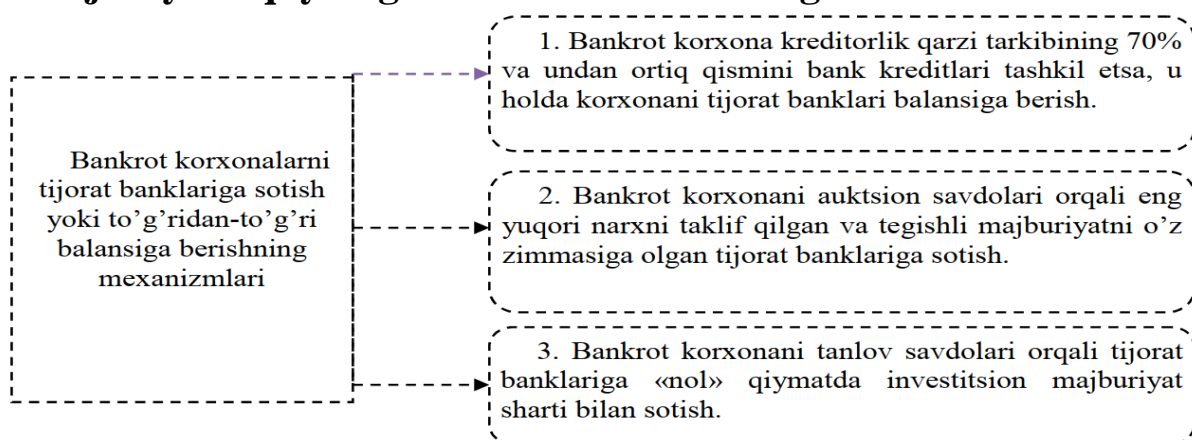
Korxonalar xo‘jalik-moliyaviy faoliyatini davlat tomonidan tartibga solishning asosiy yo‘nalishlari quyidagi chizmada keltirilgan (14.5-chizma).

Mamlakatimizda korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni samarali tashkil etish ularning iqtisodiy nochorligini oldini olish va moliyaviy sog‘lomashtirish borasida ulkan ishlar amalga oshirilib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 18-noyabrdagi 4053-sonli «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Farmonida ko‘zda tutilgan iqtisodiy nochor korxonalarini moliyaviy sog‘lomashtirish, modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan yangilash jarayoniga tijorat banklarining mablag‘larini kengroq jalb qilishni yo‘lga qo‘yish tadbirlari muhim hisoblanadi.

14.5-chizma. **Korxonalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish jarayoni quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi.**

14.6-chizma. **Bankrot korxonalarni tijorat banklari balansiga o'tkazish mexanizmi**

Qarorda Respublika Komissiyasining qarori asosida bankrot korxonalarini tijorat banklariga sotish yoki to'g'ridan-to'g'ri balansiga berishning 3 ta mexanizmi ko'zda tutilgan (14.6-chizma):

1) bankrot korxonalar kreditlik qarzi tarkibining 70 % va undan ortiq qismini bank kreditlari tashkil etsa, u holda korxonani tijorat banklari balansiga berish;

2) bankrot korxonani auksion savdolari orqali eng yuqori narxni taklif qilgan va tegishli majburiyatni o'z zimmasiga olgan tijorat banklariga sotish;

3) bankrot korxonani tanlov savdolari orqali tijorat banklariga «nol» qiymatda investitsion majburiyat sharti bilan sotish.

Ushbu tadbirlar mamlakatimizdagi bankrot korxonalarini tarkibiy qayta tuzish hamda yangi xo'jalik faoliyatini yo'lga qo'yish jarayonlarini sezilarli darajada tezlashtirdi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-noyabrda 4010-sonli «Iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmoyishi bilan iqtisodiy nochor korxonalarining moliyaviy qobiliyatini tiklash bo'yicha bir qator imtiyozlar (ko'maklar) berilgan. Jumladan, ushbu farmoyishga ko'ra:

- tijorat banklariga bankrot korxonalar yoki ular mol-mulking berilishi, sotilishi, ularning xo'jalik yurituvchi subyektlar ustav jamg'armalariga kiritilishi, shuningdek, banklar tomonidan bankrot korxonalar mol-mulki negizida yangidan tashkil etilgan xo'jalik subyektlarini qayta sotish qo'shilgan qiymat solig'idan ozod qilindi;

- bankrot korxonalar negizida yangi tashkil etilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar uch yil davomida foyda solig'i, yagona soliq to'lovi, mulk solig'i va yer soliqlarini to'lashdan ozod qilindi;

- boshqaruv kompaniyalarga berilganda foyda solig'i va yagona soliq to'lovidan ikki yil davomida ozod qilindi. Buning natijasida sobiq bankrot hisoblangan, endilikda tarkibiy qayta tuzish orqali faoliyatini yangilagan korxonalarining faoliyat ko'rsatkichlarida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi.

Shuningdek, yuqorida qayd etilgan me'yoriy hujjatlar orqali tijorat banklariga ham muayyan imkoniyatlar berilgan edi. Jumladan:

- qarzlarni to'lash hisobiga undirilgan yoki auksion va tanlov savdolarida sotib olingan mol-mulk negizida tijorat banklarining korxonalar ustav jamg'armasidagi ishtiroki ulushi 100 % gacha bo'lgan yangi korxonalarini tashkil etish;

- bankrot korxonaning tugatilishi munosabati bilan unga avval berilgan, qoplanmagan kreditini, shu jumladan hukumat kafolati bilan berilgan kredit summasini bank kengashining qarori bilan hisobdan chiqarish;

- bankrot korxonaga uchun malakali boshqaruv kompaniyasini tuzish va jalb qilish;

- bankrot korxonani tugatish bahosida sotib olib, uning faoliyatini tiklab, qaytadan bozor bahosida sotish va h.k.

Ayni paytda mazkur jarayonning samaradorligini va ta'sirchanligini ta'minlash maqsadida tijorat banklariga bir qator majburiyatlar yuklangan edi. Jumladan:

tijorat banklari balansiga o'tkazilgan bankrot korxonalarini tiklash, texnik va texnologik modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni qayta qurollantirish, zarur bo'lganda korxonani to'liq restrukturizatsiya qilish orqali faoliyat yo'nalishini o'zgartirish, strategik hamkorlar va investorlarni jalb qilishni nazarda tutuvchi biznes-rejalarni ishlab chiqish;

- yollangan har bir korxonaga boshqaruvchisi ishlab chiqarishda kutilgan natijalarga erishishi orqali ishlab chiqarishlarga zamonaviy va yuqori malakali boshqaruvchilarni jalb qilish ishlarini olib borishi;

- banklar tasarrufiga berilgan bankrot korxonalarini kelgusi faoliyati ustidan iqtisodiy nochor korxonalarini tijorat banklariga sotish bo'yicha respublika komissiyasida hisobot berishlari yo'lga qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 26-martdagi PQ-1731-sonli «Eksport qiluvchi korxonalarini rag'batlantirishni kuchaytirish va raqobatbardosh mahsulotlarni eksportga yetkazib berishni kengaytirish borasida qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarorida ham korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash bo'yicha qator vazifalar belgilab berilgan. Jumladan:

1. Tovarlarini chet el valutasida eksportga realizatsiya qilish (qimmatbaho metallar bundan mustasno) aylanmasiga nol darajali stavka bo'yicha qo'shilgan qiymat solig'i solinadi.

2. Eksport qiluvchi korxonalar (xomashyo tovarlarini sotish bundan mustasno) uchun foyda solig'i va mulk solig'i stavkasi umumiy sotish hajmida o'zi ishlab chiqargan va erkin almashtiriladigan valutaga sotilgan tovar (ish, xizmat)lar eksportidagi ulushiga bog'liq holda kamaytiriladi:

- eksport ulushi 15 % dan 30 % gacha miqdorda bo'lganida - 30 foizga; - eksport ulushi 30 va undan ko'proq % bo'lganida - 2 marotaba.

Mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovi stavkasi quyidagicha kamaytiriladi:

- umumiy sotish hajmida eksport ulushi 15 % dan 30 % gacha bo'lganida 30 % ga;

- eksport ulushi 30 va undan ko'proq bo'lganida – 2 marotaba.

3. 2016-yil 1-yanvarga qadar respublikadagi o'z mahsuloti hajmining, jumladan yarim tayyor mahsulotlarining (kalava, gazlama, trikotaj gazlama va paxta yigirish chiqindilari) 80 %i va undan ortig'ini erkin almashtiriladigan valutaga sotadigan to'qimachilik sanoati korxonalari mulk solig'i to'lashdan ozod qilingan.

4. Tovar (ish, xizmat)larning barcha turlariga eksport bojxona bojlari va spetsifik tovarlardan tashqari boshqa tovar (ish, xizmat)lar eksportini litsenziyalash bekor qilingan.

5. Tovarlarini eksport qilishda to'lanadigan bojxona rasmiylashtiruvini yig'implarining amaldagi stavkasiga qaraganda o'rtacha 2 marotabaga kamaytirilgan yangi stavkalari tasdiqlangan.

6. Mikrofirmalar va kichik korxonalar o'zi ishlab chiqargan tovar (ish, xizmat)larni eksport qilishdan tushadigan valuta tushumining 50 foizini majburiy sotishdan ozod etilgan.

Mamlakatimiz rahbari I. Karimov ta'kidlaganlaridek, «Bizning iqtisodiy nochor korxonalarini banklar balansiga o'tkazib, ularni sog'lomlashtirish borasida qo'llagan noan'anaviy yondashuvimiz o'zini oqladi va samaradorligini ko'rsatdi, deb bugun to'la asos bilan aytishimiz mumkin.

Hozirgi paytda banklarga berilgan 164 ta bankrot korxonadan 156 tasida ishlab chiqarish faoliyati to'liq tiklandi, 110 ta korxonalar yangi investorlarga sotildi. Bunday korxonalarini texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilish ishlariga tijorat banklari tomonidan 275 milliard so'm miqdorda investitsiya kiritildi, natijada 22 mingdan ziyod ish o'rni yaratildi.»

2011-yil 1-yanvardagi holatga ko'ra, TIF «Milliy bank» korxonalarining aksiyalari va ulushlarini sotib olish yo'li bilan ularning ustav sarmoyalariga investitsiyalar shaklida yo'naltirgan jami qo'yilmalar 356,5 mlrd. so'mni tashkil etdi. Yil boshida bu ko'rsatkich 39,30 mlrd. so'm edi. Hisobot yilida Bank investitsiya portfelining o'sishi 317 mlrd. so'mni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichga, asosan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyot real sektori korxonalarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 4053 sonli Farmoni hamda «Tijorat banklariga

iqtisodiy nochor korxonalarni sotish tartibini tasdiqlash to'g'risida»gi 4010 sonli farmoyishini bajarish doirasida bank tomonidan makroiqtisodiy muvozanatni va iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atlarini, iqtisodiyot tarmoqlari barqaror ishlashini ta'minlash bo'yicha inqirozga qarshi dasto'rni amalga oshirish natijasida erishildi.

Yuqoridagi hujjatlarga muvofiq, milliy bank tomonidan bankrot korxonalar mulkini bank balansiga qabul qilish, ularning negizida bankning shu'ba korxonalarini vujudga keltirish va ishlab chiqarish faoliyatini tiklash yuzasidan muayyan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

2011-yil 1-yanvardagi holatga ko'ra, bankrot korxonalarda ishlab chiqarishni tiklash, modernizatsiyalash va ularni zarur aylanma sarmoya bilan ta'minlash uchun 17,9 mlrd. so'm miqdoridagi mablag'lar ajratildi. Shuningdek, bank tomonidan bankrot korxonalar negizida tashkil etilgan shu'ba korxonalarining aktivlarini investitsiya kompaniyalari orqali samarali boshqarishning ta'sirchan tizimi yo'lga qo'yildi. Yuqoridagi tadbirlar amalga oshirilishi natijasida, bankning bankrot korxonalar mol-mulki negizida tashkil etilgan shu'ba korxonalarini tomonidan qariyb 40,0 mlrd. so'mlik tovarlar ishlab chiqarildi, 17,2 mln. AQSH dollari qiymatidagi mahsulot eksport qilindi va 4329 ta yangi ish joyi yaratildi [□].

Banklar bankrot korxonalar moliyaviy sog'lomlashtirilishi va tiklanishini, ular texnik va texnologik jihatdan modernizatsiyalanishi hamda qayta jihozlanishini, tashqi va ichki bozorlarda raqobatlasha oladigan mahsulot ishlab chiqarish tashkil etilishini ta'minlash bo'yicha investitsion majburiyatlar olganligi mintaqaviy iqtisodiyotni yanada mustahkamlashning muhim amaliy omillaridan biridir.

Bank balansiga qabul qilingan 59 ta korxonalar bo'yicha:

- 15 ta korxonaning jami 417,76 mlrd. so'mlik mol-mulki potentsial investorlarga sotildi va buning natijasida, tuzilgan shartnomalar shartlariga muvofiq, 106,53 mlrd. so'mlik qarz so'ndirildi;

- Bankning 27 ta shu'ba korxonasida ishlab chiqarish faoliyati boshlandi;

- 17 ta korxonada ularni yangi mulkdorlarga sotish ishlari olib borilayapti yoki ishlab chiqarish faoliyatini tiklash yuzasidan biznes-rejalar ishlab chiqilmoqda.

2012-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, bankning korxonalar aksiyalari va ulushlarini sotib olish yo'li bilan ular ustav sarmoyalariga investitsiya tarzida yo'naltirilgan jami qo'yilmalari 544,07 mlrd. so'mni tashkil etdi. Hisobot yilida bankning investitsiya portfelidagi o'sish 187,57 mlrd.

soʻmni tashkil qildi. Investitsion portfelda asosiy oʻrinni iqtisodiy nochor korxonalariga kiritilgan mablagʻlar tashkil qiladi.

Oʻzbekiston iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalar yanada koʻproq kirib kelishini ragʻbatlantirish maqsadida bank tomonidan ikkita shuʻba investitsiya kompaniyasi «NBU Invest Group» va «NBU Investment» kompaniyalari taʼsis etildi. Ustav sarmoyasi (jamgʻarmasi) 72 mlrd. soʻmdan ortiq boʻlgan bu kompaniyalarga ishonchi asosida boshqarish uchun bankrot korxonalar negizida bank tashkil etgan 23 ta shuʻba korxonaga topshirildi.

Mazkur kompaniyalarning asosiy vazifasi korxonalarda ishlab chiqarish faoliyatini tiklash, ularni texnik va texnologik qayta jihozlash, ham ichki, ham tashqi bozorlar uchun raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarilishini taʼminlashdan iboratdir.

Nazorat uchun savollar

1. Korxonalarda inqiroz holatlarining oldini olish masalalari.
2. Korxonada moliyaviy natijasiga salbiy taʼsir etuvchi ichki va tashqi omillar. .
3. Korxonalarda inqiroz holatlarini baholovchi moliyaviy koʻrsatkichlar.
4. Korxonalarda inqiroz holatlarining kelib chiqish sabablari.

AMALIY MASHG'ULOTLAR UCHUN KO'RSATMALAR

1. MOLIYAVIY MENEJMENTNING IQTISODIY MOHIYATI, MAQSAD VA VAZIFALARI.

1.1-mashq. Moliyaviy menejment fanining paydo bo'lishi va unga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?

Moliyaviy menejmentning mustaqil fan sifatida shakllanishi yaqin o'tmishga borib taqaladi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlarda turli mulkchilik shakllarining paydo bo'lishi, iqtisodiyotni bozor qonuniyatlariga asoslangan holda boshqarish tizimining takomillashuvi, biznesning turlari va zamonaviy yo'nalishlarini vujudga kelishi hamda ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishda oqilona boshqaruv qarorlarini qabul qilish, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish sohalarida moliyaviy resurslarning ahamiyati va ularni optimal boshqarishni tashkil qilish va shu kabilar, moliyaviy menejmentni mustaqil fan sifatida shakllanishiga muhim turtki bo'ldi. Fanning dastlabki nazariy elementlari XX-asrning 30-yillarida paydo bo'la boshlagan. Xususan, Dj. Vilyams tomonidan 1938 yilda, «moliyaviy aktivlarning qiymatini baholash» modelini yaratilishi moliyaviy menejment fanining nazariyasini shakllanishiga muhim turtki bo'lgan. 60-yillarga kelib G.Markovitsa, U.SHarpa, Dj.Mossina kabi olimlar tomonidan, moliyaviy aktivlarning daromadlilikini baholash modelining (Capital Asset Pricing Model, CAPM) ishlab chiqilishi yuqoridagi nazariyaning keyingi rivojlanish bosqichi bo'ldi.

1.2-mashq. Tassavur qiling, siz yirik aksionerlik korporatsiyasining boshqaruvchisiz. Qaror qilish jarayonida siz kompaniya egalarining daromadlarini maksimallashtirishga harakat qilgan bo'lardingizmi yoki o'zingizning daromadlaringizni ko'paytirishgami?

Menejerlar kompaniya egalarining daromadlarini ko'paytirish uchun aksionerlar tomonidan qanday chora-tadbirlar ko'rilishi lozim?

Menejerlar kompaniya egalarini daromadlarini ko'paytirishlariga undaydigan yana qanday omillar mavjud?

Kompaniya menejerlari kompaniyaning boshqa hamkorlariga(kompaniya obligatsiyalari egalariga) ziyon yetkazgan holda kompaniya egalarining daromadlarini oshirishlari kerakmi?

1.3-mashq. Bir paytla amerika firmalarining menejerlarini qaror qabul qilish jarayonida uzoq muddatli maqsadlarga ko'ra qisqa muddatli natijalarga tayanganliklari uchun ularni tanqid qilganlar.

Sizningcha bu tanqid o'rinlimi?

Nima sababdan firma menejerlari uzoq muddatli maqsadlardan ko‘ra qisqa muddatli natijalarga tayanganlar?

Kompaniya egalarining daromadlarini maksimallashtirishni firmaning uzoq yoki qisqa muddatli maqsadlari deb qarashimiz shartmi?

2. TURLI TASHKILY-HUQUQIY SHAKLDAGI KORXONALARDA MOLIYAVIY MENEJMENT XUSUSIYATLARI

2.1-masala. “Chrysler” kompaniyasi 1979 – yilga kelib neft inqirozi sababli kompaniya inqirozga yuz tutadi, sababi kompaniya yengil va nisbatan ko‘p yoqilg‘i sarf etuvchi avtomobillar ishlab chiqarayotgan edi. Natijada uning avtomobillarini sotib olish kamayib ketadi. Bundan tashqari Yaponiya avtosanoati tejamkor mashinalari bilan AQSH bozorini egallagan edi.

Shunda kompaniya bosh menedjeri Li Yakokki Federal hukumat garovi ostida Ford kompaniyasidan 1,2 mlrd. dollar qarz oladi. Kompaniya shunday tarzda bu mablag‘ni sarflaydiki, oqibatda u 1988 – yilga qadar ancha rivojlanib ketadi va AQSH ning yirik uchligini tashkil etuvchi avtosanoat korxonasiga aylanadi (GM, Ford, Chrysler).

Savol:

Kompaniya moliyaviy resurslarini qanday ishlarga sarflagan edi va qanday turdagi mashinalar ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ygan edi?

Javob:

Kompaniya GM va Ford singari ko‘p yo‘nalishda faoliyat yurgazish maqsadida moliya va aerokosmik korxonalarni sotib oladi, Lamborjini va 4 ta mashinani ijaraga beruvchi korxonalar bilan hamkorlik qiladi. American Motors Corporation kompaniyasini sotib olib, natijada butun mashinalari (sotishdan) daromadlarini to‘ldirgan JEEP markasiga ega bo‘ladi.

2.2-masala. Savol: 1989 – yilga kelib “Chrysler” kompaniyasi qaysi xarajatlarni oshirib yuborganligi oqibatida yana inqirozga yuz tutadi

Javob:

1. Kompaniya reklamaga katta e‘tibor beradi va reklama xarajatlarini oshirib yuboradi;
2. Marketingni eng yuqori cho‘qqisi bo‘lgan joyi, raqobatchilarni dovdiratgan, birinchi marta avtosanoat sohasida bo‘lgan – foizsiz kreditga mashinalar sotishgan.

Natijada:

1989 – yil sof foyda 359 mln. dollarga pasayib ketdi;

1990 – yil sof foyda 68 mln. dollarni tashkil etdi;

1991 – yil zarar 795 mln. dollarni tashkil etdi.

2.3-masala. 1990 – yil, ikkinchi inqirozga yuz tutishda kompaniya og‘ir ahvolda qoladi. O‘sha vaqtda kompaniya an‘anaviy mashina ishlab chiqarish usulidan foydalanar edi. Ya‘ni, Hamma bo‘limlar alohida faqat o‘z ishini bitirsa bo‘ldi degan shior ostida ishlar edi, ya‘ni men o‘z detalimni ishlab chiqardim, uni joylashtiruvchilar bilan ishim yo‘q.

Bu quyidagicha amalga oshirilar edi:

1. Dizayn bo‘limi mashina ko‘rinishini tayyorlardi va uni injenerlik bo‘limiga berar edi;

2. injenerlik bo‘limi ko‘p muammo topib yana orqaga qaytara edi.

3. dizayn bo‘limi uni to‘g‘rilab injener bo‘limiga bersa, ular ham o‘z navbatida ta‘minot bo‘limiga berardi;

4. ta‘minot bo‘limi ham yana orqaga qaytarar va shu tarzda bir model ishlab chiqarish 5-6 yilga surilar edi.

Natijada ular mashina ishlab chiqarishni shunday tashkil etishdiki, natijada 1989 – 1998 – yillargacha 5 mlrd. dollar tejalib, model ishlab chiqarish 38 oyni (3 yil-u 2 oy) tashkil etdi.

Savol:

Ular ishlab chiqarishni qanday tashkil etgan edilar?

Javob:

Ular Jamoa platformasini, Dengiz piyodalariga o‘xshab har bo‘limdan vakillar olib alohida bir model yaratuvchi bo‘limlarni tashkil etishgan edilar.

2.4-masala. Diskontlashgan pul oqimi (DPO) tahlilining 4 ta bosqichini ayting

Alternativ xarajatlar konsepsiyasi DPO tahlilida qay tarzda qo‘llaniladi?

Tadqiqod va ishlab chiqarish sohasidagi spekuliyativ dasturlarni investitsiyalashda alternativ xarajatlarni qanday baholagan bo‘lar edingiz?

DPO tahlilda diskont stavkani tanlashda e‘tiborga olinishi shart bo‘lgan 3ta faktorni ayting

3. KORXONALARDA MOLIYAVIY TA'MINOT JARAYONINI BOSHQARISH

3.1-masala. Agar siz biror bir yirik korporatsiyaning menejeri bo'lganingizda qancha miqdorda assimetrik axborotni xohlagan bo'lardingiz?

Ko'p yoki kam miqdorda agar siz investor bo'lganingizda yuqoridagi qaroringizni o'zgartirgan bo'lar edingizmi ?

Qimmatli qog'ozlar bozori analitigi bo'lganingizda-chi?

Turli firmalar uchun axborot asimmetriyasi bir xil darajadami ?

Nima uchun?

3.2-masala. Agentlik nazariyasi (asoschilari: M.Yensen va U.Mekling) ning qisqa mazmuni nimalardan iborat deb o'ylaysiz?

Korxonada mulki tarkibining zamonaviy xususiyati – kapitalni taqsimlash bo'lib, buning darajasi mamlakatlar hamda xo'jalik yuritishning o'lchami bilan farqlanadi. Bu taqsimlash, biroq, aniq kapital hajmini jalb qilishga olib keladi. Amaliyotning ko'rsatishicha, aksionerlik ko'rinishidagi tashkilot boshqa turdagi korxonalariga to'g'ri kelmaydigan texnologiya darajasini talab qiladigan loyihalarni qabul qila oladi. Bularni amalga qo'llashning jalb qilingan kapitalning foydasi tasischilarning har kungi funksiyasini, aktivlar ustidan joriy nazoratni professionallar – moliyaviy menejer (agent) larga o'tkazishni talab etadi.

Agentlik munosabatlarida ikki ishtrokchi qatnashib, ularning biri – boshliq (prinsipal, mulkdor), ikkinchisi – menejer (agent) hisoblanadi. Mulkdor o'zining funksiyasini agentga o'tkazadi va agent mulkdor nomidan faoliyat olib boradi. Moliyaviy menejmentda (prinsipal – agent) agentlik munosabati qachon kapital egalari (prinsipal) investitsiyaga oid va moliyaviy qarorlarni qabul qilishda menejerlarni (agent) vakil qilib qo'yishida vujudga keladi.

3.3-masala. Agar Germaniya va AQSH da real foiz stavkasi 3 % ni, inflatsiya surati Germaniyada 2.5%ni, AQSHda esa 1.9%ni tashkil etsa, Fisherning “xalqaro samara tenglamasi”ga muvofiq ushbu mamlakatlarda nominal foiz stavkalari miqdorini aniqlang va ushbu mamlakatlar valyutalari qadri o'zgarishiga izoh bering.

Berilgan:

Real stavka: EUR=USD=3%

Inflatsiya: EUR=2.5%, USD=1.9%

Topish kerak: Nominal foiz stavkalar, valyutalar qadri = ?

Yechilishi:

Nominal foiz stavkalar:

EUR=3*2.5=7.5%, USD=3*1.9=5.7%; Faraz qilaylik, 1EUR=1USD. Bir yildan soʻng $1(1+0.075)EUR=1(1+0.057)USD$; $1.075EUR=1.057USD$; $1EUR=0.98USD$

Demak, EUR ga nisbatan USD ning qadri oshib bormoqda yoki USD ga nisbatan Euroning qadri tushib bormoqda.

3.4-masala. Quyidagi maʼlumotlar asosida AQSH dollarining forvard kursi aniqlansin:

- Baza valyutasi – AQSH dollari;
- Baholovchi valyuta – Rossiya rubli;
- Spot-kurs : $1USD=2530.40-2535.20RUR$;
- Forvard bitimining muddati – 180 kun;
- Libor – 5%;
- Uzoq muddatli kreditlar uchun – 2.5%;
- Evrodollardagi kreditlar foiz stavkasi – 5.5 %;
- Rossiya rublidagi depositlarning foiz stavkasi – 7.5 %.

Berilgan: Spot kurs: $1USD=2530.40-2535.20RUR$; Muddat: $t=180$ kun

evrodollardagi kreditlar foiz stavkasi – 5.5%; ROʻrning depozitlarning foiz stavkasi – 7.5%; Topish kerak: forvard kursi

Yechilishi: Formula: $F_k = S_k + S_k * (R_1 - R_2) * t / (100 * 360 + R_2 * t)$

$$F_k = 2530.40 + 2530.40 * (7.5 - 5.5) * 180 / (100 * 360 + 5.5 * 180) = 530.40 + 910944 / 36990 = 2555.0268$$

Javob: $F_k = 2555.0268$

4. KORXONALARDA MOLIYAVIY REJALASHTIRISH.

4.1-masala. Pitsa fabrikasi.

Kirish Biznes-firmalar tomonidan ishlab chiqarish borasida qabul qilinadigan qarorlarni tushunish ularning xarajatlarini, ayniqsa – marjinal xarajat konsepsiyasini tushunishga asoslangan.

Bu konsepsiya oʻz navbatida marjinal mahsulot tushunchasi va koʻpincha qaytarib berishning susayishi qonuni deb ataluvchi marjinal mahsulotning kamayishi qonuni bilan bogʻlangan.

Tushunchalar.

- Marjinal mahsulot.
- Marjinal mahsulotning kamayishi qonuni (qaytimning kamayishi qonuni).
- Marjinal chiqimlar.

Maqsadlar:

- Resursning har bir to'ldirilgan birligiga qo'shish hisobiga ishlab chiqarilgan marjinal mahsulotni to'ldirilgan yoki qo'shimcha mahsulot ravishda ta'riflansin.
- Bor ma'lumot asosida marjinal mahsulot hisoblab chiqilsin.
- Bitta resurs miqdorining ko'payishi (qolganlari avvalgi miqdorda qolaveradi), bu resursning marjinal mahsuloti vaqti kelib kamaya boshlashini tushuntiring.
- Bor ma'lumot asosida qaytimning kamayishi nuqtasi aniqlansin.
- Qaytimning kamayishiga misollar keltirilsin.
- Aniq vaziyatda qaytimni kamayishining asosiy sabablari aniqlansin.
- Marjinal chiqimlar mahsulotning bitta qo'shimcha birligini ishlab chiqarishga sarflanadigan qo'shimcha chiqim ekanligi tushuntirilsin.
- Bor ma'lumot asosida marjinal chiqimlar hisoblansin.
- Qaytimning kamayishi tufayli jalb qilingan ishchi kuchi miqdorining o'sishi, marjinal chiqimlarning ko'payishiga olib kelishini tushuntiring.

Darsning ta'rifi.

Ishlab chiqarish jarayonini modellashtiruvchi mashqlarda talabalar qatnashadilar va buning asosida, marjinal mahsulotning kamayishi qonuni (qaytarishning kamayishi) va marjinal ishlab chiqarish chiqimlari orasidagi aloqani aniqlash maqsadida jadval ma'lumot bilan to'ldiriladi.

Kerak bo'ladigan vaqt.

-bitta dars

Materiallar.

-Bir juft qaychi

-Qizil flomaster

-Qora flomaster

-20 varaq qog'oz

-Jadval «Pitsaning ishlab chiqarish va chiqimlari» - har bir o'quvchiga bittadan nushada.

Darsni olib borish tartibi:

1. Talabalarga pitsa ishlab chiqarishini tushuntiring. Quyidagi xarakatlarni ishlatib, ishlab chiqarish jarayonini namoyish qiling:

a) bir varaq qog'ozni teng ikkiga buklang;

b) ikkiga buklangan qog'ozni yana ikkiga buklang;
v) buklangan qog'ozingizdan qaychi yordamida shunday chorak doira qirqingki, qog'ozni ochib yuborganingizda, Sizda to'liq doira hosil bo'lsin;

g) qizil flomaster bilan doira ichida 10 bo'lak kolbasaning rasmini chizing (diametri taxminan 2,5 sm);

d) qora flomaster bilan 20 ta olivaning rasmini chizing (diametri taxminan 1,2-1,8sm), shuning bilan pitsani ishlab chiqarish tugadi.

2. Ishlab chiqarish materiallarini stolga yoyib qo'ying. Stol ancha katta bo'lishi kerak, unda hamma materiallarga va ikkita qatnashchi ishlay olishiga joy yetarli bo'lsin.

3. Pitsa ishlab chiqarish bilan shug'ullanish uchun bitta qatnashchini tanlab oling. O'qituvchi sifatini tekshiruvchi inspektor ekanini, u pitsa ishlab chiqarish standartlariga to'g'ri kelishi yoki kelmasligini tekshirishini tushuntiring. Ishchi - qatnashuvchiga uch daqiqa davomida iloji boricha ko'proq pitsa tayyorlashni topshiring.

4. Ishlab chiqarish davrini boshlang. Uch daqiqadan so'ng to'xtating. Pitsa sifatini tekshiring, standart talabiga javob bermaydiganlarini yaroqsizga chiqaring.

5. Hamma qatnashchilarga 1 nusxadan «Pitsaning ishlab chiqarish va chiqimlari» jadvalini tarqating. Jadvalning slaydidan foydalanib, qanday qilib 2-ustunni nol ishchi va bitta ishchi uchun to'ldirishni namoyish qiling. Birinchi ish davrida ishlab chiqarilgan hamma pitsalarni chetga surib qo'ying.

6. Birinchiga yordam uchun ikkinchi qatnashchini tanlang. Keyingi ish davrida iloji boricha ko'proq pitsa tayyorlash haqida ikkala xodimga topshiriq bering. Ular faqat stolda yotgan materiallardan foydalanishlari mumkin. Stolning bir tarafida turishlari va xuddi shuncha davr ichida, birinchi davrda bo'lganiday (uch daqiqa) ishlashlari kerak.

7. Keyingi davrni boshlang. U tamom bo'lgach, har bir tayyorlangan pitsani tekshiring va ularning sonini hisoblang. 2-ustunni ikkala xodim uchun to'ldiring.

8. Xuddi shuning o'zini uchta, to'rta, beshta, oltita, ettita va sakkizta xodim bilan bajaring, har bir holat uchun 2-ustunni to'ldirishni unutmang. Xodimlarga ular faqat stol atrofida va uning faqat bir tarafida ishlashlari muhimligini eslatib turing.

9. Qatnashchilar 3-ustunga qarashlarini so'rang (marjinal mahsulot). yangi xodim qo'shilganda ishlab chiqarilgan qo'shimcha ishlab

chiqarilgan pitsa marjinal mahsulot ekanligini tushuntiring. Marjinal mahsulotni hisoblab chiqing va 3-ustunni to'ldiring.

10. Muhokama qiling.

a) xodimlarning soni ko'payganda ishlab chiqarilayotgan pitsaning miqdori qanday o'zgardig'

b) marjinal mahsulot bilan nima ro'y bera boshladi/marjinal mahsulot ko'paya bordi, keyin esa kamaya boshladi.

v) siz nima deb o'ylaysiz, nima uchun marjinal mahsulot ma'lum paytdan boshlab kamaya boshladi (Yangi xodimlar qo'shib berildi – bu esa xodimlar o'rtasida cheklangan resurslardan (ya'ni qaychi, chizg'ich, flomaster, stol atrofidagi maydon va boshqalar) foydalanish uchun raqobat boshlandi?)

11. Marjinal mahsulot kamaya boshlagan paytdan boshlab, qaytarish kamaya boshlaganini tushuntiring. Qaytarishning kamayishi qonuni ta'kidlaydi, agar juda bo'lmaganda, bir-ikki resurs o'zgarmay yoki muqim bo'lib qolavergani bilan, o'zgarib turuvchi resursning marjinal mahsuloti ertami-kechmi kamaya boshlaydi. Boshqalarning miqdori o'zgarmagani holda, bir resursni miqdorining ko'payishi, qaytarishni kamayishining asosiy sababi ekanligini tushuntiring.

12. Muhokama qiling:

a) Mister Smit o'z dala hovlisida kuniga 15 daqiqa ishlaydi. U dala hovlida ishlash vaqtini 30 daqiqaga ko'paytirishga qaror qildi. Smitning hosili ikki marta ko'payadi deb, hisoblaysizmi? Nima uchun «ha» yoki nima uchun «yo'q» (yo'q, ish vaqti ko'paygan bo'lsa ham, er maydoni va o'simliklarning miqdori avvalgicha qolgan)?

b) Piter pechenye pishiradi. U retsepturaga rioya qiladi, faqat bir holatni hisobga olmaganda, u pechenyega shakarni ikki marta ko'p qo'shardi. Piter ikki marta ko'p pechenye pishiradi deb hisoblaysizmi (yo'q, bitta resurs (shakar)ning miqdori oshgan bo'lsa ham, retseptura tarkibiga kiruvchi boshqa mahsulotlarning miqdori avvalgicha qolgan)?

13. Keyingi darslarda ishlatish uchun qatnashchilardan «Pitsani ishlab chiqarish va chiqimlar» jadvalini yig'ib oling.

14. «Pitsani ishlab chiqarish va chiqimlar» jadvalidan foydalanib, qatnashchilar bilan birinchi kun o'tilgan materiallarni qaytaring. Birinchi kun to'ldirilgan marjinal mahsulot ustunini (3) muhokama qiling.

Muhokama qiling:

a) Marjinal mahsulot nima degani (Qo'shimcha resurslardan foydalanib, tayyorlangan qo'shimcha mahsulot)?

b) Birinchi xodimlarda marjinal mahsulot bilan nima yuz berdi (Ko‘payib bordi)?

v) yangi xodimlar qo‘shilishi bilan marjinal mahsulot bilan pirovardida nima yuz bera boshladi (U kamaya boshladi)?

g) Bunday holat yuz berishini qaysi qonun tasdiqlaydi (qaytarishning kamayish Qonuni)?

15. Endi Siz marjinal mahsulotning pitsa ishlab chiqarishdagi chiqimlar bilan munosabatini o‘rganishga ahd qilganingizni tushuntiring. Marjinal chiqimlarni qo‘shimcha miqdorda mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq chiqim deb belgilang. Marjinal chiqimlarni hisoblab chiqish uchun, avvalo har bir xodim tomonidan bir soat mobaynida qancha pitsa ishlab chiqarilishini va bir soat davomida ishlangan marjinal mahsulotni aniqlashingiz lozim. Bu zarur, sababi xodimlar pitsa ishlab chiqarish uchun 6 dollarga teng soatbay maosh oladilar.

16. «Pitsa ishlab chiqarish va chiqimlar» jadvalidagi 4 va 5 ustunlarni muhokama qiling.

a) Xodimlarning bir soatda qancha pitsa ishlab chiqarishi qanday hisoblanadi (Buning uchun 2-ustundagi raqamlarni 20ga ko‘paytiring)?

b) Bir soatda ishlab chiqarilgan marjinal mahsulot qanday hisoblanadi (Buning uchun 3-ustundagi raqamlarni 20ga ko‘paytiring)?

17. 4-ustunga soatbay miqdorni yozing. Talabalarga 5-ustunni to‘ldirishni vazifa qilib bering. Xodimlarning soatbay maoshlarini (6 dollar) bir soat davomida ishlab chiqarilgan marjinal mahsulotga bo‘lsinlar.

Muhokama qiling.

a) Mahsulotning birinchi birliklari bilan ishlab chiqarishdagi marjinal chiqimlar orasida nima yuz beradi (Kamayish)?

b) Ishlab chiqarish o‘sa borgan sayin marjinal chiqimlar bilan pirovardida qanday holat yuz beradi (O‘shish)?

v) Siz nima deb o‘ylaysiz, nega marjinal chiqimlar o‘sadi ?

(Qaytarishning kamayish qonuniga muvofiq, xodimlarning qo‘shimcha ishlab chiqarish unumdorliklari past, ammo ular ham xuddi shunaqa maosh oladilar. Shu sababli qo‘shimcha pitsa ishlab chiqarishga ketgan chiqimlar osha boradi).

18. Darsning maqsadini qaytarib, xulosa qiling.

«Pitsa ishlab chiqarish va chiqimlar» jadvali.

Xodimlarning soni	Pitsaning miqdori	Marjinal mahsulot (3 daqiqa ichida)	Marjinal mahsulot (1 soatda)	Marjinal chiqim (1 soatda)
1	2	3	4	5
0				
1				
2				
3				
4				
5				
6				

Bu jadval, miqdori o'zgaraydigan kapital resurslarning mehnat resurslari miqdori birligining o'zgarishi hisobiga, ma'lum vaqt oralig'ida, qancha pitsa ishlab chiqarish mumkinligini, faraz qilingan ma'lumotlardan foydalanib ko'rsatadi. E'tibor bering, mehnat resurslarining uchinchi birligidan boshlab, har bir qo'shilgan birlik borgan sari kamroq qo'shimcha (marjinal) mahsulotning birlik miqdorini ishlab chiqarmoqda.

Marjinal qaytarishning o'zgarishi bilan pitsa ishlab chiqarishning shkalasi.

Mahsulot birligining miqdori (L)	Kapitalning miqdor birligi (K)	Pitsaning miqdori (Q)	Mehnatning marjinal mahsuloti (L o'zgaranda Q o'zgarishi)
0	10	0	-
1	10	20	20
2	10	45	25
3	10	60	15
4	10	70	10
5	10	77	7
6	10	80	3

Qisqa muddatli davrda ishlab chiqarish shkalasi va mahsulot birligiga chiqimning ko'payishi.

Mehnat birligining miqdori (L)	Pitsanig miqdori (Q)	Mehnatning marjinal mahsuloti	Umumiy chiqim (TS)	Marjinal chiqim (Q o'zgargandagi TS ning o'zgarishi)
0	0	-	10.00	-
1	20	20	16.00	0.30
2	45	25	22.00	0.24
3	60	15	28.00	0.40
4	70	10	34.00	0.60
5	77	7	40.00	0.86
6	80	3	46.00	2.00
7	81	1	52.00	6.00

Kamayib boruvchi marjinal qaytarish qonuniga ko'ra, mahsulot birligiga sarflanadigan chiqim, ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash darajasini oshirgani sayin kamaya boradi. Bu yuqorida keltirilgan jadvalda ko'rsatilgan. Mehnat resurslarining ikkita birinchi birligi marjinal mahsulotning o'sishi bilan marjinal chiqim kamayadi. Mehnat resurslarining uchinchi birligidan boshlab marjinal mahsulot kamaya boradi, natijada marjinal chiqim o'sadi.

5. KORXONA AKTIVLARINING TARKIBI VA ULARNI BOSHQARISH.

5.1-masala. Tarmoqda hammasi bo'lib 1000 ta raqobatlashuvchi korxonalar bo'lib, ulardan har biri bozorga bir xil miqdorda mahsulot taklif qiladi deb faraz qilamiz. Bu bizga bitta korxonalar taklif qilgan mahsulot miqdori 1000ga ko'paytirib, taklif umumiy yoki bozor hajmini hisoblab chiqish imkonini beradi. Endi muvozanatli narx aniqlash uchun taklifning umumiy hajmini xarakterlovchi ma'lumotlarini talabning umumiy hajmini xarakterlovchi ma'lumotlarini talabning umumiy hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan taqqoslash zarur.

Bozor talabi va taklifi ta'sirida muvozanatli narxning hosil bo'lishi

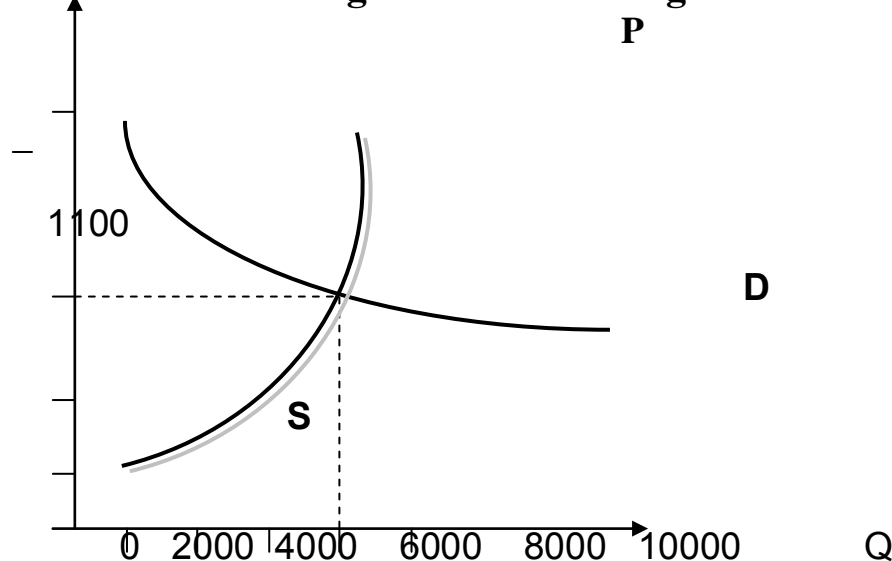
Bitta korxonada taklifi miqdori	1000 korxonada taklifining umumiy hajmi	Tovar bahosi, so'm	Talabning umumiy hajmi
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
10	10000	1510	4000
9	9000	1310	6000
8	8000	1110	8000
7	7000	910	9000
6	6000	810	11000
0	0	710	13000
0	0	610	16000

Mahsulot umumiy taklifini mumkin bo'lgan narxdagi umumiy talab miqdori bilan taqqoslab, muvozanatli narx tarmoq uchun 1110 so'mni (muvozanatli mahsulot miqdori 8000 birlikni) tashkil tahlilini aniqlaymiz

Agar xarajatlar yoki bozor talabida hech qanday o'zgarish ro'y bermasa, rasmdagi diagramma haqiqiy muvozanatli vaziyatni ko'rsatadi.

Sof raqobat sharoitida ishlab chiqarish omillariga narxlar ham talab va taklifning nisbati bilan aniqlanadi. Ammo resurslarga talab va shunga mos ravishda baho narxiga ta'sir ko'rsatuvchi ikkita muhim holatni ta'kidlash zarur.

Jadvaldagi ma'lumotlarni grafikda aks ettiramiz.

Bir xil tovarga muvozanatli narxning hosil bo'lishi.

5.2-masala. Bazis aktivi narxi 60\$ bo‘lgan foydalanish muddati 3oy bo‘lgan call-opsionning narxini topish talab qilinsin. Risksiz foiz stavkasi yillik 12%. Aksiyaning joriy bahosi 59\$ aksiya kursining volatilligi – 20%.

Opsion narxi Excel jadvali orqali topilsin!

Yechilishi: Masalani Excel dasturida yechilsa vaqt ko‘p ketmaydi

№	A	B	Hisoblash usuli
1	K	60	
2	T	3	
3	r	12%	
4	S	58	
5	σ	20%	
6	d1	0,011	$(LN(B4/B1)+(B3+(B5^2)/2)*(B2/12))/(B5*((B2/12)^{0,5}))$
7	d2	-9%	$(LN(B4/B1)+(B3-(B5^2)/2)*(B2/12))/(B5*((B2/12)^{0,5}))$
8	N(d1)	0,5044	NORMSTRAP(B6)
9	N(d2)	46%	NORMSTRAP(B7)
10	C	2,2058	$B4*B8-B1*B9*EXP(-B3*B2/12)$

6. AYLANMA MABLAG‘LARNI MOLIYALASHTIRISH JARAYONINI BOSHQARISH

6.1-masala. «Aziz» kompaniyasi «Xurshid» kompaniyasini sotib olish uchun 15000000 so‘m to‘lagan. Sotib olish sanasiga «Xurshid» kompaniyasi dastlabki qiymati 1450000 bo‘lgan joriy aktivlarga va 11000000 bo‘lgan uzoq muddatli aktivlarga ega bo‘lgan. Joriy aktivlarning haqiqiy bozor qiymati 1700000 so‘m, uzoq muddatli aktivlarniki esa 9000000 so‘m. Sotib olish sanasiga «Xurshid» kompaniyasining majburiyatlari 12500000 so‘m bo‘lgan. Kompaniya uning egalaridan sotib olinmoqda. Gudvill deb qaysi summa ko‘rsatilishi kerak?

6.2-masala. “Tikafit” firmasi balansida asosiy aktivlar quyidagilardan iborat:

1. Bino-inshootlar – 730 mln.so‘m.
2. Transport vositalar – 65 mln so‘m.

3. Asbob-uskunalar – 150 mln. so‘m.

“Tikafit” firmasi ushbu aktivlarini sug‘urtalash maqsadida “INTER-TESKO” sug‘urta kompaniyasiga murojaat qilib quyidagi stavkalarda sug‘urta shartnomasi tuzdi.

Sug‘urta shartnomasi bir yil uchun belgilandi.

1. Bino-inshootlar uchun – 0,15%
2. Transport vositalar uchun – 2,5%
3. Asbob-uskunalar uchun – 0,25%

“INTER-TESKO” sug‘urta kompaniyasi tomonidan bino-inshootlar sug‘urtasi uchun 10% chegirma berildi. “Tikafit” firmasi uchun umumiy sug‘urta mukofoti qancha miqdorni tashkil etadi.

Yechilishi:

$730 \text{ mln.s.} \times 0,15\% \times (100\% - 10\%) + 65 \text{ mln.s.} \times 2,5\% + 150 \text{ mln.s.} \times 0,25\% = 0,9855 + 1,625 + 0,375 = 2,99 \text{ mln.so‘m.}$

“Tikafit” firmasining umumiy sug‘urta mukofoti 2,99 mln.so‘mni tashkil etadi.

6.3-masala. “Tikafit” firmasi balansida asosiy aktivlar quyidagilardan iborat:

1. Bino-inshootlar – 730 mln.so‘m.
2. Transport vositalar – 65 mln so‘m.
3. Asbob-uskunalar – 150 mln. so‘m.

“Tikafit” firmasi ushbu aktivlarini sug‘urtalash maqsadida “INTER-TESKO” sug‘urta kompaniyasiga murojaat qilib quyidagi stavkalarda sug‘urta shartnomasi tuzdi.

Sug‘urta shartnomasi bir yil uchun belgilandi.

1. Bino-inshootlar uchun – 0,15%
2. Transport vositalar uchun – 2,5%
3. Asbob-uskunalar uchun – 0,25%

Agar “Tikafit” firmasi 2 yil uchun sug‘urta mukofotini bir yo‘la to‘lasa sug‘urta kompaniyasi umumiy sug‘urta stavkalaridan 15% chegirma taklif etsa, u holda umumiy sug‘urta mukofotini hisoblang.

Yechilishi:

$2 \times (730 \text{ mln.s.} \times 0,15\% + 65 \text{ mln.s.} \times 2,5\% + 150 \text{ mln.s.} \times 0,25\%) = (1,095 + 1,625 + 0,375) \times 2 = 3,1 \text{ mln.so‘m.}$

$3,1 \text{ mln.so‘m} \times (100\% - 15\%) = 2,6 \text{ mln.so‘m.}$

“Tikafit” firmasining 2 yil uchun umumiy sug‘urta mukofoti 2,6 mln.so‘mni tashkil etadi.

6.4-masala. Parrandachilik fabrikasidagi asosiy fondlar va tovar materiallarining miqdori 1910312 ming so‘mni tashkil etadi. Unda transport vositalarining qiymati 410012 ming so‘m. Parrandachilik fabrikasi “Uzagrosug‘urta” DASK bilan sug‘urta shartnomasi tuzgan. Shartnomada tarif stavkasi sug‘urta summasiga nisbatan 0,2% ni tashkil etadi. Sug‘urta shartnomasiga ko‘ra fabrika qancha miqdorda mol-mulk uchun va qancha miqdorda transport vositalarini sug‘urtasi bo‘yicha sug‘urta mukofoti to‘laydi.

Yechilishi:

1. “Uzagrosug‘urta” DASK tomonidan parrandachilik fabrikasini mol-mulki uchun 0,2% miqdorida tarif stavkasi qo‘llaniladi.

$$1910312 \text{ m.s.} - 410012 \text{ m.s.} = 1500300 \text{ m.s.}$$

$$2. 1500300 \text{ m.s.} \times 0,2\% / 100 = 3001 \text{ m.s.}$$

$$3. 410012 \times 1\% / 100 = 4100 \text{ m.s.}$$

$$4. 3001 \text{ m.s.} + 4100 \text{ m.s.} = 7101 \text{ m.s.}$$

Parrandachilik fabrikasi “Uzagrosug‘urta” DASKga sug‘urta shartnomasiga bo‘yicha jami 7101 ming so‘m miqdorida sug‘urta mukofoti to‘lagan.

7. XO‘JALIK SUBYEKTLARIDA PUL OQIMLARINI BOSHQARISH

7.1-masala. Faraz qilaylik, biz bugungi kunda 1000 so‘mga egamiz va bu pul summasini bugunoq sarflashimiz yoki kelajakda iste‘mol uchun saqlab qo‘yishimiz mumkin. Ikkinchi yo‘l bo‘yicha ish tutilsa, bu pul summasini o‘zimizda harakatsiz saqlab qoldirishimiz yoki bankdagi depozit hisob raqamimizga daromad olish maqsadida investitsiya sifatida qo‘yishimiz mumkin. Masalan, bank depoziti bo‘yicha 20 foiz miqdorida yillik daromad to‘lanadi deb olaylik. Unda depozitga qo‘yilgan pul summasidan 200 so‘mlik (1000 so‘mning 20 foizi miqdorida) daromad olishimiz mumkin va bizning umumiy pulimiz 1200 so‘mni tashkil etadi. Natijada, bizning hozirgi 1000 so‘m pulimizning bir yildan keyingi ekvivalenti 1200 so‘m bo‘ladi.

7.2-masala. Foizning suzuvchan stavkasida natija boshqacha bo‘lishi mumkin. Masalan, yillik 50 foiz daromad keltiruvchi loyihaga investitsiya qilishimiz mumkin. Ammo birinchi yil uchun daromadlar 200 so‘m miqdorida, ikkinchi yil uchun esa 400 so‘m to‘lanadi. Bu holda kelajakdagi daromadlarning joriy bahosini (qiymatini) topish lozim. Buning uchun ham quyidagi formulani qo‘llash mumkin, lekin bu

baho erkin daromadlar miqdoriga bog‘liq holda differentsiatsiyalangan (maydalangan) bo‘lishi zarurligini hisobga olish kerak, ya’ni:

$$PV = S_1 / (1+r)^1 + S_2 / (1+r)^2 + \dots + S_n / (1+r)^n$$

$$PV = (200 / (1+0,5)) + (400 / (1+0,5)^2) = 311 \text{ so‘m.}$$

7.3-masala. Faraz qilaylik, ushbu loyihaga alternativ bo‘lgan loyiha bo‘yicha ham investitsiyadan yillik 50 foiz daromad belgilanagan bo‘lib, lekin undan (avvalgisidan) farqli quyidagicha daromad to‘lash tartibi o‘rnatilgan: birinchi yil uchun – 100 so‘m, ikkinchi yilda – 500 so‘m to‘lanadi. 2-chi formulani qo‘lab, $PV=239$ so‘m ekanligini topamiz. Shunday qilib ko‘rinib turibdiki, investitsiyaning birinchi varianti bo‘yicha daromadlarning joriy bahosi ikkinchisidan yuqori, demak pul mablag‘larini birinchisiga investitsiya qilish maqsadga muvofiqdir.

7.4-masala. Faraz qilaylik, 10000 so‘mni har yili 4 yil davomida yillik 12 foiz daromad keltiruvchi bank depozitiga kiritib boramiz. Agar yillik qo‘yilma summasini A deb belgilasak, unda 4 yildan keyingi jamg‘arilgan pul summasi quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$C_n = A \frac{(1+r)^n - 1}{r}$$

ya’ni $C_n=47793$ so‘m 28 tiyin.

Ushbu formuladan kelib chiqib, unga teskari bo‘lgan quyidagi formulani olish mumkin.

$$A = Cn \left(\frac{r}{(1+r)^n - 1} \right)$$

Ushbu formula yordamida konkret (n) yillardan keyin zarur bo‘lgan (C_n) summani olish uchun yillik qo‘yilmalarning (A) kerakli summasini hisoblab topish mumkin. Masalan, bankdagi muddatli depozitlar bo‘yicha 15 foizli daromad darajasidan kelib chiqib, 5 yil davomida 80000 so‘mni jamlashimiz lozim. Depozitga har yili qo‘yiladigan qanday pul summasi bizga zarur bo‘lgan summani jamg‘arish imkonini beradi 1-chi formula yordamida yillik qo‘yilmalarning zarur summasini topamiz:

$$A = 80000 \frac{0,15}{(1+0,15)^5 - 1} = 11865 \text{ so‘m 24 tiyin.}$$

Kelajakdagi jamg'armalarning joriy bahosini yillik teng qo'yimalarda topish uchun 2-chi formuladagi S parametrni 4-chi formula orqali ifodalash lozim. Shu yo'l bilan quyidagi formulaga kelamiz.

$$RV = A \left(\frac{(1+r)^n - 1}{(1+r)^n} \right)$$

Bu formula yillik qo'yimlar (A) summasidan kelib chiqib, kelajakdagi jamg'armalarning joriy bahosini (R) hisoblash imkonini beradi. Agar yillik 12 foiz stavkada daromad keltiruvchi jamg'arma hisob raqamiga 4 yil davomida har yili 10000 so'mdan pul kiritib borsak, unda kelajakda 4 yildan keyin 47793 so'm 28 tiyin olamiz (bu natija 4-chi formula yordamida hisoblab topilgan).

7.5-masala. Omonatchi 2 yildan keyin 420 ming so'm olishi kerak. Foiz stavkasi 47% belgilangan. Omonatchi banka qo'yiladigan summani aniqlang.

Yechilishi: $n=2$, $S=420$ ming $i=47\%$ $P=?$ ming so'm

$$P = \frac{S}{1+in} = \frac{420}{1+0,47 \cdot 2} = 216,5$$

7.6-masala. Nafaqa fondiga bir xil miqdorda (300 ming so'm) har yil pul o'tkazildi. Fond esa tushadigan mablag'ni 16% stavka bilan bankka joylashtiradi. To'lov muddati 25 yil. Butun muddat uchun rentani oshgan qiymatini aniqlang.

Yechilishi: $R=300$ $i=16\%$ $n=25$

$$Q = \frac{R((1+i)^n - 1)}{i} = \frac{300((1+0,16)^{25} - 1)}{0,16} = 74764,21$$

Javob: 74764.21

8. XARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH VA DAROMADLARNI MAKSIMALLASHTIRISH MASALALARI

8.1-masala. Moliyaviy menejerning qaysi variantni tanlashi korxonaga uchun yuqori samara keltiradi?

t/r	Ko'rsatkichlar	1-variant	2-variant	3-variant	4-variant
11	Realizatsiya qilinadigan mahsulot soni	10000	8000	7000	6000
2	Mahsulot sotish bahosi	250	300	300	250
3	1 dona mahsulotga sarflanadigan o'zgaruvchan xarajat	150	170	160	100
4	Doimiy xarajatlar	1000000	1000000	1000000	1000000

Javob: Moliyaviy menejerning 2-variantni tanlashi korxonaga uchun yuqori samara keltiradi.

t/r	Ko'rsatkichlar	1-variant	2-variant	3-variant	4-variant
1	Realizatsiya qilinadigan mahsulot soni	10000	8000	7000	6000
2	Mahsulot sotish bahosi	250	300	300	250
3	1 dona mahsulotga sarflanadigan o'zgaruvchan xarajat	150	170	160	100
4	Doimiy xarajatlar	1000000	1000000	1000000	1000000
5	Daromadlar	2500000	2400000	2100000	1500000
6	Xarajatlar	2500000	2360000	2120000	1600000
7	Foyda	0	40000	-20000	-100000

8.2-masala. Korxonaga necha dona mahsulot sotilgan korxonaga zarar ko'rmaydi. Boshqa so'z bilan aytganda korxonaga ishlab chiqarish faoliyatining zararsizlik nuqtasini toping?

No	Ko'rsatkichlar	Bitta mahsulot	Umum ishlab chiqarish
1	Mahsulot sotish	250	
2	O'zgaruvchan xarajatlar		
2.1	Xom-ashyo va materiallar	80	
2.2	Kuchli elektr energiya	40	

2.3	Ishbay ish haqi xarajatlari	20	
2.4	Transport xarajatlari	10	
3	Doimiy xarajatlar		
3.1	Amortizatsiya xarajatlari		600000
3.2	Vaqtbay ish haqi xarajatlari		300000
3.3	Umumsex xarajatlari		100000

Javob: Korxonada necha dona mahsulot sotilgan korxonada zarar ko'rmaydi. Boshqa so'z bilan aytganda korxonada ishlab chiqarish faoliyatining zararsizlik nuqtasini toping.

№	Ko'rsatkichlar	Mahsulot soni	Bitta mahsulot	Umum ishlab chiqarish
1	Mahsulot sotish	X	250	250x
2	O'zgaruvchan xarajatlar			
2.1	Xom-ashyo va materiallar	X	80	80x
2.2	Kuchli elektr energiya	X	40	40x
2.3	Ishbay ish haqi xarajatlari	X	20	20x
2.4	Transport xarajatlari	X	10	10x
	O'zgaruvchan xarajatlar jami	X	150	150x
3	Doimiy xarajatlar			
3.1	Amortizatsiya xarajatlari	-	-	600000
3.2	Vaqtbay ish haqi xarajatlari	-	-	300000
3.3	Umumsex xarajatlari	-	-	100000
	Doimiy xarajatlar jami	-	-	1000000
	Xarajatlar jami	-	-	1000000+150x
	Daromadlar jami	-	-	250x

8.3-masala. Korxonada mahsulot ishlab chiqarish uchun stanok sotib oldi. Stanok 2 xil o'lchamli, ya'ni kattalar va kichiklar uchun mo'ljallangan kiyim ishlab chiqaradi. Quyidagi jadval ma'lumotlaridan foydalangan holda korxonada ushbu ikki mahsulotdan qancha miqdorda ishlab chiqarib sotilgan korxonada zarar ko'rmaydi

Ko'rsatkichlar	Bitta mahsulotning sotish bahosi	Bitta mahsulotga ketadigan o'zgaruvchan xarajatlar	Doimiy xarajatlar
Kattalar kiyimi	250	150	1000000
Kichiklar kiyimi	200	100	

Javob: $100(x+y)-1000000=0$, bundan $x+y=10000$ kelib chiqadi, ya'ni korxonada kattalar va kichiklar kiyimidan jami 10000 ta mahsulot ishlab chiqarsa zarar ko'rmaydi. Bunda kattalar va kichiklar kiyimi mos ravishda (800 va 200) yoki (500 va 500) yoki (200 va 800 ta) kabi va hokozo bo'lishi mumkin

No	Korsatkichlar	Kattalar kiyimi	Kichiklar kiyimi		Jami
1	Mahsulot soni	x	Y	-	x+y
2	Bitta mahsulotning sotish bahosi	250	200	-	-
3	Bitta mahsulotga ketadigan o'zgaruvchan xarajatlar	150	100	-	-
4	Doimiy xarajatlar	-	-	1000000	-
5	Jami xarajatlar	150x	100y	1000000	150x+100y+1000000
6	Daromadlar	250x	200y	-	250x+200y
7	Foyda	-	-	-	100(x+y)-1000000

8.4-masala. Korxonada 2017-yil 1-aprelda 14000000 so'mlik ishlab chiqarish mashinasini sotib oldi. Koldik qiymati 2500000 so'm, xizmat qilish muddati 8 yil. U xizmat qilish muddati davomida 10000 km va 2014-yili 1500 km yurgan. 2014-yil uchun stanok amortizatsiya

ajratmasini hisoblang (korxonada ishlab chikarishga qoʻshgan hissasi usuldan foydalanadi)

Yechilishi: $(14000000 - 2500000) \cdot 1500 / 10000 = 1725000$ soʻm

8.5-masala. “Uzagrosugʻurta” DASK fermer xoʻjaligi yetishtiriladigan gʻalla hosili tabiiy ofatlar, kasalliklar va zararkunandalar taʼsiri natijasida hosilning kamayib ketishi yoki butunlay nobud boʻlishi tufayli koʻradigan moliyaviy zararlarni oldini olish maqsadida 4% sugʻurta tarifi boʻyicha sugʻurtalangan. Quyidagi maʼlumotlarga asosan fermer xoʻjaligining toʻlagan sugʻurta mukofotini va olishi mumkin boʻlgan sugʻurta qoplamasini aniqlang.

1. Umumiy gʻalla maydoni – 80 ga
2. Rejalashtirilgan gʻalla hosili – 1400 ts
3. Oʻrtacha hosildorlik – 17,5 ts/ga
4. 1ts. gʻallaning preyskurant narxi – 11 ming soʻm

Yechilishi:

$$1400 \text{ts} \times 80\% / 100 = 1120 \text{ts.}$$

$$1120 \text{ts} \times 11 \text{ ming soʻm} = 12320 \text{ ming soʻm}$$

$$12320 \text{ ming soʻm} \times 4\% / 100 = 492,8 \text{ ming soʻm}$$

Javob: Fermer xoʻjaligi sugʻurta kompaniyasiga 492,8 ming soʻm miqdorida sugʻurta mukofoti toʻlagan holda 12320 ming soʻm miqdorida sugʻurta qoplamasi olishi mumkin.

8.6-masala. Korxonada xarajatlari: moddiy xarajatlar 560 mln. soʻm, ish haqi va ijtimoiy ajratmalar - 450, amortizatsiya - 200, boshqa xarajatlar - 81. Foyda summasi 500 mln. soʻm. Ustav fondi 20,0 mln. soʻm. Investitsiya miqdori 560 mln. soʻmga teng. Samaradorlik normasi 0,15. Keltirilgan xarajatlar summasi aniqlansin

Yechilishi:

$$K_{xc} = T_i + \sum H \cdot C_n = (560 + 450 + 200 + 81) + 560 \cdot 0,15 = 1375$$

8.7-masala. Forvard kursi boʻyicha diller 90 kundan keyin 48 mln dollar oladi. Bu operatsiyani qoplash uchun bankdan kredit olib uni spot kurs boʻyicha rossiya rubliga almashtiradi va uni 90 kunga qoʻyadi.

Valyutalar	Foiz stavkasi, %	Muddat, kun	Spot kurs
USD (olingan)	5,225	90	1.500
RUR (qoʻyilgan)	8,112	90	

90 kundan keyin olingan va qo'yilgan summalar, hamda forward kursi aniqlansin.

Yechilishi: Formula: $F_k = S_k + F_o$

$$F_o = 1500 * \frac{(8,112 - 5,225) * 90}{360 * 100 + 5,225 * 90} = \frac{389745}{36470,25} = 10,687$$

$$F_k = 1500 + 10,687 = 1510,687$$

Qo'yilgan summa: $48 \text{mlnUSD} * 1500 = 72 \text{ mlrd RUR}$;

Olingan summa: $72 \text{ mlrd} * (1 + 0,08112 * 90 / 360) = 73,02 \text{ mlrd RUR}$

8.8-masala. Faraz qilaylik xalqaro valyuta bozorida "foiz stavkalari tengligi" bajarilgan. Agar RUR va USD o'rtasidagi kutilayotgan almashuv kursi 0.65 ga ($1 \text{ RUR} = 0.65 \text{ USD}$) teng bo'lsa, quyidagi foiz stavkalaridan foydalanib joriy almashinuv kursini toping:

- a) RU=6%, US=4%;
- b) RU=6%, US=6%;
- c) RU=6%, US=8%.

Berilgan:

Kutilayotgan kurs: $1 \text{ RUR} = 0.65 \text{ USD}$

Quyidagi foiz stavkalardan foydalanib joriy almashish kursini toping.

Yechilishi:

- a) $1 * (1 + 0.06) \text{ RUR} = 0.65 * (1 + 0.04) \text{ USD}$
 $1 \text{ RUR} = 0.64 \text{ USD}$
- b) $1 * (1 + 0.06) \text{ RUR} = 0.65 * (1 + 0.06) \text{ USD}$
 $1 \text{ RUR} = 0.65 \text{ USD}$
- c) $1 * (1 + 0.06) \text{ RUR} = 0.65 * (1 + 0.08) \text{ USD}$
 $1 \text{ RUR} = 0.66 \text{ USD}$

9. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI BOSHQARISH

9.1-masala. Shartnoma bo'yicha firma o'z qarzini (700 ming so'm) ikki to'lov bilan qoplashi kerak. Birinchi to'lov 90 kundan keyin, ikkinchi -120(1. To'lov summalari tegashli ravishda 400 va 300 ming so'm. Foiz stavkasi (sodda stavkalarda) - 42 % (yillik). Yil 300 kun. Firmaning sharoiti bo'lmaganligi tufayli kreditor bilan qoplash

muddatini 180 kunga uzaytirishga kelishdi va to'lovlar birlashtiriladigan bo'ldi, *ya'ni kara* bitta to'lov bilan qoplanadi. Birlashtirilgan to'lov summasi aniqlansin.

Yechilishi: $P=700$, $P_1=400$, $D_1=90$ kun, $D_2=120$, $i=42\%$, $N=360$, $D=180$

$$S_1 = 400\left(1 + 0,42 \cdot \frac{90}{360}\right) = 442 \quad S_2 = 300\left(1 + 0,42 \cdot \frac{120}{360}\right) = 342$$

$$S = 442\left(1 + 0,42 \cdot \frac{90}{360}\right) + 342\left(1 + 0,42 \cdot \frac{60}{360}\right) = 854,3$$

9.2-masala. Nominal qiymati 3000 USD bo'lgan aksiya 4500 USD ga sotib olindi va 1 yildan keyin 5000 USD ga sotib yuborildi. Dividend stavkasi 18 %.

Aniqlang:

1. Dividend miqdorini.
2. Qo'shimcha daromad miqdorini.
3. Jami daromad summasini.
4. Jami daromadlilik darajasini.
5. Rendit darajasini.

Javoblar:

$$\text{Divident miqdori} = 3000 \cdot 18\% = 540$$

$$\text{Qo'shimcha daromad} = 5000 - 4500 = 500$$

$$\text{Jami daromad} = 500 + 540 = 1040$$

$$\text{Jami daromadlilik darajasi} = 1040 / 4500 \cdot 100\% = 23.1\%$$

$$\text{Rendit darajasi} = 540 / 4500 \cdot 100\% = 12\%$$

9.3-masala. "Portal Ren" kompaniyasi o'z xodimlarini sug'urtalash maqsadida tender e'lon qildi. Tenderni "ALSKOM" O'zbekiston-Rossiya qo'shma sug'urta kompaniyasi yutib oldi va quyidagi shartlarda sug'urtalash taklifini berdi.

Sug'urta stavkasi 0,8 %, agar sug'urta summasi 10 mln. so'mdan – 20 mln. so'mgachani tashkil etsa;

Sug'urta stavkasi 1 %, agar sug'urta summasi 20 mln. so'mdan oshsa.

"Portal Ren" kompaniyasi rahbariyat xodimlarining har birini 25 mln. so'mdan, ishchilarini 10 mln so'mdan sug'urtalashga ahd qildi.

Agar rahbariyat xodimlari 35 kishini, ishchilar esa 65 kishini tashkil etsa umumiy sugʻurta mukofotini aniqlang.

Yechilishi:

1. Rahbariyat xodimlari uchun sugʻurta mukofoti.
 $25 \text{ mln.soʻm} \times 1 / 100 = 0,25 \text{ mln soʻm}$
 $0,25 \text{ mln soʻm} \times 35 = 8,75 \text{ mln soʻm.}$
2. Ishchilar uchun sugʻurta mukofoti.
 $10 \text{ mln.soʻm} \times 0,8\% / 100 = 0,08 \text{ mln. soʻm.}$
 $0,08 \text{ mln. soʻm} \times 65 = 5,2 \text{ mln. soʻm}$
3. Umumiy sugʻurta mukofoti
 $8,75 \text{ mln. soʻm} + 5,2 \text{ mln. soʻm} = 13,95 \text{ mln.soʻm}$

Javob: “Portal Ren” kompaniyasi sugʻurta kompaniyasiga 13,95 mln.soʻm miqdorida sugʻurta mukofoti toʻlaydi.

9.4-masala. “Umid” ishlab chiqarish korxonasi sugʻurta obyektlari quyidagilardan iborat:

1. Bino-inshootlar – 1770 mln. soʻm.
2. Transport vositalari – 98 mln. soʻm.
3. Asbob uskunalari – 276 mln soʻm.
4. Ishchi xodimlar soni – 100 kishi

Har bir xodim uchun sugʻurta javobgarligi – 8 mln.soʻm.

“Umid” ishlab chiqarish korxonasi ushbu sugʻurta obyektlarini sugʻurtalash maqsadida “ALSKOM” Oʻzbekiston-Rossiya qoʻshma sugʻurta kompaniyasi bilan sugʻurta shartnomasi imzoladi, sugʻurta shartnomasiga koʻra:

1. Bino-inshootlar uchun – 0,2 %
2. Transport vositalari uchun – 1,5%
3. Asbob uskunalari uchun – 0,25%
4. Ishchi xodimlar uchun – 0,2%

“Umid” ishlab chiqarish korxonasi uchun umumiy sugʻurta mukofoti qancha miqdorni tashkil etadi.

Yechilishi

1. Bino-inshootlar uchun sugʻurta mukofoti
 $1770 \text{ mln.soʻm} \times 0,2\% / 100 = 3,54 \text{ mln.soʻm}$
2. Transport vositalari uchun sugʻurta mukofoti
 $98 \text{ mln.soʻm} \times 1,5\% / 100 = 1,47 \text{ mln.soʻm}$
3. Asbob-uskunalar uchun sugʻurta mukofoti
 $276 \text{ mln.soʻm} \times 0,25\% / 100 = 0,7 \text{ mln.soʻm}$
4. Ishchi xodimlar uchun sugʻurta mukofoti

$$100 \text{ kishi} \times 8 \text{ mln.so‘m} = 800 \text{ mln.so‘m}$$

$$800 \text{ mln.so‘m} \times 0,2\% / 100 = 1,6 \text{ mln.so‘m}$$

5. Umumiy sug‘urta mukofoti

$$3,54 \text{ mln.so‘m} + 1,47 \text{ mln.so‘m} + 0,7 \text{ mln.so‘m} + 1,6 \text{ mln.so‘m} = 7,31 \text{ mln.so‘m}.$$

Javob: “Umid” ishlab chiqarish korxonasi sug‘urta kompaniyasiga jami 7,31 mln.so‘m miqdorida sug‘urta mukofoti to‘lashi lozim.

10. KORXONALARDA INVESTITSION FAOLIYATNI BOSHQARISH.

10.1-masala. Investor ishlab chiqarish korxonasini ishga tushirish uchun 180 mln so‘m investitsiya qilmoqchi. Biznes reja ma’lumotlariga ko‘ra yillik pul tushumlari quyidagicha: birinchi yil – 45 mln, ikkinchi yil – 55 mln, uchinchi yil – 70 mln, to‘rtinchi yil 80 mln, beshinchi yil – 95 mln so‘m. Kiritilayotgan investitsiya uchun sof joriy qiymat va diskontlashgan qoplash muddati aniqlansin. Diskont stavkasi mos ravishda: 12, 14, 15, 16, 18 %.

Yechilishi:

$$NPV=45/1.12+55/1.12*1.14+70/1.12*1.14*1.15+80/1.12*1.14*1.15*1.16+95/1.12*1.14*1.15*1.16*1.18-180=$$

$$40.17+43.07+47.67+46.97+47.5-180=45.38$$

$$DPP=40.17+43.07+47.67+46.97+47.5=225.38>180$$

$$40.17+43.07+47.67+46.97+2.12=180$$

$$2.12/47.5*365=16\text{kun}$$

Javob: 4 yil 16 kunda investitsiya o‘zini qoplaydi.

10.2-masala. Investor xizmat ko‘rsatish obyektiga 150 mln so‘m investitsiya qilmoqchi. Biznes reja ma’lumotlariga ko‘ra yillik pul tushumlari quyidagicha: birinchi yil – 30 mln, ikkinchi yil – 50 mln, uchinchi yil – 60 mln, to‘rtinchi yil – 70 mln, beshinchi yil – 80 mln so‘m. Bu investitsiya uchun qoplash muddatini diskontlashgan usulda hisoblang. Mos ravishda diskont stavkalar: 12, 13, 14, 16, 18 %.

Berilgan:

$$I_0=150\text{mln so‘m}$$

CF1=30mln so‘m	d1=12%
CF2=50mln so‘m	d2=13%
CF3=60mln so‘m	d3=14%
CF4=70mln so‘m	d4=16%

$$CF_5=80\text{mln so‘m} \quad d_5=18\%$$

Topish kerak: diskontlashgan qoplash muddatini.

Yechilishi:

a) Yillik pul tushumlarini diskontlab olamiz:

$$30/1.12+50/1.12*1.13+60/1.12*1.13*1.14+70/1.12*1.13*1.14*1.16+80/1.12*1.13*1.14*1.16*1.18=26.78+39.5+41.58+41.82+40.51=190.19$$

b) Qoplash muddatini aniqlaymiz:

$$26.78+39.5+41.58+41.82+40.51>150$$

$$26.78+39.5+41.58+41.82+0.32=150$$

$$0.32/40.51*365=2.8$$

Javob: 4 yil 2.8 kunda investitsiya o‘zini qoplaydi.

10.3-masala. Jondor konserva zavodi ishlab chiqarishni jadallashtirish uchun 5 yil ichida 300 mln. so‘mlik zaxira fondini tashkil qilish uchun qaror qabul qildi. Bu fondga 82,4 mln. so‘m o‘tkazish qobiliyatiga ega. Bu summa shartnoma asosida 20 foiz bilan bankka joylashtiriladi. Jondor konserva zavodi to‘laydigan badallari har kvartalda bir marta kapitallashtirilgan sharoitda rentani hozirgi qiymatini hisoblang.

Yechilishi: $n=5$ $Q=300$ $R=82,4$ $i=20\%$ $A=?$

$$A = R \cdot \frac{1 - (1 + i)^{-n}}{i} = 82,4 \frac{1 - (1 + 0,2)^{-5}}{0,2} = 246,4$$

10.4-masala. Yil davomida mijoz 40 mln. so‘mni bankdan oldi. Omonatga 16 foiz qo‘shimcha yozilgan (murakkab foizlarda). Omonatni boshlang‘ich summasi qancha bo‘lgan

Yechilishi: $S=40$ $n=4$ $i=16\%$ $P=?$

$$P = \frac{S}{(1 + i)^n} = \frac{40}{(1 + 0,16)^4} = \frac{40}{1,81} = 22$$

10.5-masala. Bankdan 60 mln. so‘mlik uzoq muddatli kredit 6 yilga olindi. Foiz stavkasi 12%. SHartioma bo‘yicha kreditni qoplash teng muddatli to‘lovlarla amalga oshirish ko‘zda tutilgan. Teng muddatli to‘lovlar summasini aniqlab, qoplash rejasini to‘zing.

Yechilishi: $R=D/n=60/6=10$; $V=(D-R(k-1))*I$

Yillar	yil boshiga qoldiq	% to'lovlari summasi	Qoplangan karz summasi	Muddatli to'lovlar
1	60	10	7,2	17,2
2	50	10	6	16
3	40	10	4,8	14,8
4	30	10	3,6	13,6
5	20	10	2,4	12,4

11. KORXONALARDA SOLIQ MENEJMENTINI TASHKIL ETISH MASALALARI.

11.1-masala. Jondor konserva zavodi bo'yicha quyidagi ma'lumotlar keltirilgan (raqamlar shartli).

Ko'rsatkichlar	Reja	Haqiqiy
Mulk solig'i, mln. so'm.	7,8	10,3
Soliq stavkasi, %	4,3	4,0
Mulk summasi, mln. so'm.	181,9	257,5

Soliq summasini soliq stavkasi va bazasining o'zgarishi hisobidan o'zgarganligi aniqlansin.

Yechilishi

$$\Delta C = C_1 - C_0 = 10,3 - 7,8 = 2,5 \text{ млн. сум}$$

$$\Delta C = \Delta C_{(i)} - \Delta C_{(B)} = -0,77 + 3,25 = 2,48 \text{ млн. сум}$$

$$\Delta C_{(i)} = (i_1 - i_0) \cdot B_1 = (0,04 - 0,043) \cdot 257,2 = -0,77 \text{ млн. сум}$$

$$\Delta C_{(B)} = (B_1 - B_0) \cdot \omega_0 = 3,25 \text{ млн. сум}$$

11.2-masala. Mamlakatda yig'iladigan bevosita soliqlar bo'yicha quyidagi ma'lumotlar berilgan (raqamlar shartli)

Ko'rsatkichlar	O'tgan davr	Hisobot davr
Jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyati uchun olinadigan soliq, mlrd. so'm	10,1	14,2
Soliq stavkasi, %	8,1	7,9
Tadbirkorlarning yillik daromadi, mlrd, so'm	124,7	179,7

Jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyati uchun olinadigan soliq bo'yicha soliq summasini, soliq bazasida va stavkasini o'zgarishi hisobidan ortgan qiymati aniqlansin.

Yechilishi:

Jismoniy shaxslardan olinadigan soliqning o'zgarishi

$$\Delta_{\text{сум}} = Q_{x\partial} - Q_{y\partial} = 14,2 - 10,1 = 4,1$$

a) Soliq bazasining o'zgarishi hisobidan:

$$\Delta_{\text{баз}} = (179,7 - 124,7) \cdot 0,081 = 4,455$$

b) soliq stavkasining o'zgarishi hisobidan:

Shunday qilib, jismoniy shaxslardan tadbirkorlik faoliyati uchun olinadigan soliq bo'yicha soliq summasining o'zgarishi soliq bazasining o'zgarishi hisobidan amalga oshgan.

11.3-masala. Korxonaning quyidagi muammolar ketma-ketligini sharhlab bering.

- ishlab chiqilgan boshqarish qarorlarining yo'qligi.
- ayrim olingan funktsional joylarda qaror qabul qilish texnologiyasi ishlab chiqilmaganligi.
- vazifalarning bajarilishini nazorat qiluvchi sistema yo'qligi.
- qaror qabul qilishda boshqarish xodimlarining yetarli axborot bilan ta'minlanmaganligi.
- vazifalar va zaxiralar bilan ta'minlanganlikda disbalansning bo'lishi.
- mehnatni ilmiy tashkil qilish bo'limida sistemali tahlil qilishning past samaradorligi.
- boshqarish xizmati xodimlari tomonidan ishni bajarish tartibining pastligi.
- muammoli ishlarni bajarishda ekspert tayyorlashning yetarli ishlamasligi.
- reja vazifalarini tayyorlash muddatining buzilishi.
- tashkilot uchun muhim bo'lgan vazifalarga qaror tayyorlashda oshkoralikning yetarli emasligi.
- boshqarish uchun kerakli axborot uzatish vaqtining uzoqligi.
- boshqaruvchilar boshqarishning yangi, zamonaviy usullari bilan yetarli tanish emasligi.
- boshqarish yechimlarning samaradorligini baholash kriteriyalarining yo'qligi.

- boshqarish yechimlarning uzoq muddatli natijasi yaxshi baholanmaganligi.
- reja vazifalarining tez-tez o'zgartirilishi.
- rejali qarorlarning normativ bazasining takomillashmaganligi.

12. MOLIYAVIY RISKLAR MOHIYATI VA ULARNI KAMAYTIRISH YO'LLARI.

12.1-masala. Quyidagi jadval ma'lumotlaridan foydalanib korxonaga foydasiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlang.

Ko'rsatkichlar	“A” korxonaga	“V” korxonaga	Farqi
Loyiha qiymati (ming so'm)	30000	33000	3000
Kutilayotgan foyda (ming so'm)	10000	15000	5000
Loyiha davri, (kun)	30	40	10
Foydalilik (foizda)	33,33%	45,45%	12,12
1 kunlik foydalilik (foizda)	1,11%	1,14%	0,03
Risk darajasi (foizda)	25%	30%	5
Risk hisobiga bir kunlik foydalilik (foizda)	0,83%	0,80%	-0,03

Demak bu borada likvidlilik darajasi “V” korxonada “A” korxonaga nisbatan 10 kunga tezroq. Bu bir tomondan birinchi korxonadagi holat yaxshi ekanligini anglatadi. Boshqa tomondan qaralganda ikkinchi korxonaga, ya'ni “V” korxonadan olinadigan foyda birinchi korxonaga nisbatan 5 mln. so'mga ko'proq. Foydalilik darajasi ham 12,12% ga ko'proq. Bir kunlik foyda miqdorini aniqlaganda ham ikkinchi korxonadagi holat ijobiyroqdir.

Misolimizda risk darajasini hisobga omagan vaziyatda ikkinchi korxonaga yo'naltirilgan mablag'dan ko'proq foyda olish mumkinligi baholanmoqda. Risk darajasi ikkinchi korxonaga nisbatan 5%ga ko'proq, ya'ni xavflilik darajasi yuqori. Risk darajasini hisobga olgan holda ikkinchi korxonada bir kunlik foydalilik darajasi 0,8%ga teng bo'lmoqda. Bu esa birinchi korxonaga “V” korxonaga qaraganda 0,03%ga kamroq.

12.2-masala. Quyidagi jadval ma'lumotlardan foydalangan holda "S" korxonaning moliyaviy risklar holatini tahlil qiling.

Ko'rsatkichlar (ming so'mda)	Xarajat	Kutilgan daromad	Foydalilik darajasi	Risk dara- jasi	Risk hisobiga moliyaviy natija
1	2	3	4=(3-2)/2	5	6=3- 3*5/100
Asosiy faoliyat	21500	37625	75%	15%	31981
Qimmatli qog'ozlar	2300	11500	400%	90%	1150
Investitsiya	5500	6600	20%	20%	5280
Boshqa korxonalariga qarz	2500	2950	18%	16%	2478
Bank omonatlari	5000	6500	30%	10%	5850
JAMI	36800	65175	77%	28,3%	46739

Asosiy faoliyatga 21,5 mln. so'm moliyaviy resurslar yo'naltirilgan. Bunda kutilgan daromad 37625 ming so'mni tashkil etadi va foydalilik darajasi 75%. Ushbu faoliyatda moliyaviy risk darajasi 15% bo'lganligi uchun kutiladigan minimal daromad, ya'ni sarflangan mablag'larning qaytishi 31981 ming so'mni tashkil etishi kutilmoqda. Qimmatli qog'ozlar bilan shug'ullanishga 2300 ming so'm yo'naltirilgan bo'lib, ushbu faoliyatdan 11500 ming so'm daromad olish kutilmoqda. Foydalilik darajasi 400%ni tashkil etadi. Bunda risk darajasi ham daromadlilik darajasiga proporsional ravishda 90%ni tashkil etadi. Buning natijasida 1150 ming so'm minimal daromad olish ehtimoli mavjud. Ya'ni bu jarayonda korxonaga 2300 ming so'm qilingan xarajati 1150 ming so'm bo'lib qaytmoqda. Bunda ushbu faoliyatda zarar ko'rish ehtimoli yuqori.

“S” korxonasida risklilik va foydalilik darajalari tahlili

Ko‘rsatkichlar	Xarajatlar ning jamiga nisbati	Kutilgan foyda miqdorining jamiga nisbati	Risk darajasi	Risk hisobiga foydaning jamiga nisbati
Asosiy faoliyat	58%	57%	15%	68,4%
Qimmatli qog‘ozlar	6%	32%	90%	2,5%
Investitsiya	15%	4%	20%	11,3%
Boshqa korxonalariga qarz	7%	2%	16%	5,3%
Bank omonatlari	14%	5%	10%	12,5%
JAMI	100%	100%	x	100%

Korxonaning investitsiyaga yo‘naltirgan pul mablag‘lari 5500 ming so‘mni tashkil etadi va bunda sarflangan pul mablag‘larining qaytishi 6600 ming so‘m bo‘lishi kutilmoqda. Lekin investitsiya qilishda mablag‘larining 20% yo‘qotilishi xavfi bor. Ushbu moliyaviy yo‘qotish ehtimolini, ya‘ni moliyaviy risk darajasini hisobga oladigan bo‘lsak, bunda korxonaga 5280 ming so‘mni qaytarib olishi mumkin. Ushbu holat ham korxonaga zarar bilan chiqish ehtimoli bor ekanligini anglatadi. Korxonaga faoliyat davomida boshqa korxonalariga foiz hisobiga qarz ham bergan. Bunda foydalilik darajasi 18%, berilgan qarz mablag‘lardan ajralib qolish ehtimoli esa 16% ni tashkil etishi jadvalda ko‘rsatilgan.

Demak bundan ko‘rinadiki korxonaning ushbu faoliyati ham zarar bilan chiqish ehtimoli mavjud. Ya‘ni bunda berilgan qarz 2500 ming so‘m 2478 ming so‘m bo‘lib qaytishi mumkin. Korxonaga faoliyati davomida moliyaviy resurslarining ma‘lum qismini, ya‘ni 5000 ming so‘mini banklarga omonatga berilgan. Ushbu faoliyatdan korxonaga 6500 ming so‘m qaytishi kutilgan. Lekin Ushbu holatda ham 10 moliyaviy yo‘qotish xavfi mavjudligini inobatga olinganda korxonaga 5850 ming so‘m daromadga ega bo‘lishi mumkin.

12.3-masala. Korxonaga yozuv ruchkalari ishlab chiqaradi. Bir dona ruchkaning o‘zgaruvchan xarajatlari – 50 so‘m, doimiy xarajatlarning

umumiy summasi, hisobot davrida – 20 ming so‘m, Bir dona mahsulotning sotilish bahosi – 90 so‘m.

Savol. Kritik hajm darajasini aniqlang (qiymat va miqdor ifodasini)

Javob:

$$\text{Критик хажм даражаси} = \frac{\text{ўзгармас харажатлар}}{1 - \frac{\text{бирликка ўзгарувчан харажат}}{\text{бирлик бахоси}}}$$

yoki Realizatsiyadan tushgan tushum = o‘zgaruvchan xarajatlar + doimiy xarajatlar

$$\begin{aligned} 90x &= 50x + 20000 & 40x &= 20000 \\ x &= 500 \text{ dona} & 90 * 50 &= 45000 \text{ сўм} \end{aligned}$$

Demak, korxonada 500 donagacha yozuv ruchkalari ishlab chiqsa, uning daromadi bilan xarajatlari miqdori teng bo‘lib, foyda olish imkoni nolga teng bo‘ladi. Besh yuz birinchi ruchkadan boshlab korxonada foyda olish boshlaydi.

GLOSSARIY

Aktivlar - bu xo‘jalik subyekti tomonidan nazorat qilinuvchi, avvalgi davrlarda qandaydir hodisa yoki jarayon natijasida paydo bo‘lgan va bulardan kelajakda xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan iqtisodiy manfaat olishni ko‘zlaydigan resurslar tushuniladi.

Aylanma mablag‘lar – xo‘jalik yurituvchi subyektlarning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil etuvchi mablag‘lar. Aylanma fondlar tarkibiga ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari kiradi. Muomala fondlari tarkibiga tayyor mahsulotlar, pul mablag‘lari, hisob-kitobdagi mablag‘lar kiradi.

Aksiyadorlik jamiyati – investorlar (aksiyadorlar) kapitalini birlashtirish yo‘li bilan tashkil qilinadigan hamda o‘z aksiyadorlari foydasi manfaati yo‘lida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan tijorat tashkilotining tashkiliy-huquqiy shakli.

Aksiya – o‘z egasining aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismini dividendlar tarzida olishga, aksiyadorlik jamiyatini boshqarishda ishtirok etishga va u tugatilganidan keyin qoladigan mol-mulkning bir qismiga bo‘lgan huquqini tasdiqlovchi, amal qilish muddati belgilanmagan egasining nomi yozilgan emissiyaviy qimmatli qog‘oz;

Aksept - o‘tkazma vekselni to‘lov kafolatini majburiyatini o‘z zimmasiga olish. Inglizcha “Aksept” o‘z mohiyatiga asosan “qabul qilindi”, “to‘layman” ma’nosini anglatadi. Aksept yozma ravishda vekselning usti tomonida amalga oshiriladi.

Amerika opsiioni – bu uning ijro etilishiga kelishilgan sanagacha va kelishilgan bo‘lajak sanada istalgan vaqtda ruxsat etiladigan shartnomadir.

Axborotni oshkor qilish – qimmatli qog‘ozlar bazarida manfaatdor shaxslarning axborotni olish maqsadidan qat’iy nazar axborotdan foydalanishnini ta’minlash.

Brokerlik faoliyati – qimmatli qog‘ozlar bilan bitimlarni topshiriq yoki vositachilik shartnomasi yoxud bunday bitimlarni bajarish uchun ishonch qog‘ozi ostida amal qiluvchi ishonchli shaxs yoki komissioner sifatida mukofot evaziga bajarishdir.

Bank marjasi - kredit berish ta’minoti summasi bilan kredit berilgan summasi o‘rtasidagi farq.

Bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi tashqi moliyaviy muhit - korxonaning kontragentlar bilan moliyaviy operatsiyalar va bitimlar bo‘yicha moliyaviy munosabatlari jarayonida shakllanadigan,

tashkilotga, uning moliyaviy faoliyat shakllari va natijalariga ta'sir etuvchi shart-sharoitlar va omillar tizimini tavsiflaydi. Bunda bevosita ta'sir ko'rsatuvchi tashqi moliyaviy muhit bevosita kommunikativ (o'zaro bog'liq) aloqalar jarayoniga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunday kontragentlar bilan moliyaviy faoliyat bo'yicha samarali moliyaviy munosabatlarni amalga oshirish korxonaga uchun ijobiy bo'lgan tegishli shart-sharoitlar va omillar tizimini boshqarish imkonini beradi.

Barcha strategik maqsadlar o'rtasida bog'liqlik va korxonaga moliyaviy strategiyasi "maqsadlar daraxti"ni shakllantirish - bosh, asosiy va yordamchi maqsadlar yagona kompleks tizim sifatida qaraladi va shuning uchun ularning muhimligi hamda darajasini hisobga olgan holda aniq o'zaro bog'liqlik talab qilinadi. Bunday korxonaga moliyaviy faoliyati alohida strategik maqsadlari bog'liqligi "maqsadlar daraxti" asosida ta'minlanadi. Bu metodik usul asosida faoliyatning turli maqsadlari o'zaro bog'liqligi va bo'ysunuvchanligi grafik tasviri yotadi. Korxonaga moliyaviy strategiyasi "maqsadlar daraxti" qurilishining prinsipial sxemasi quyidagi rasmda keltirilgan.

Bankrot – xo'jalik sudi tomonidan e'tirof etilgan, qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini to'la hajmda qondirishga yoki majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi.

Biznes – foyda olishga qaratilgan (ehtiyoj va muhtojlikni qondirish natijasida) tadbirkorlik faoliyatini anglatadi.

Bozor konyunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Byudjet defitsiti – byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan oshib ketishi natijasida vujudga kelgan taqchillik.

Valyuta- xalqaro pul hisob-kitoblariga jalb qiluvchi tashqi iqtisodiy va xalqaro aloqalarning boshqa shakllanish ishtirok etuvchi mamlakatning pul birligi.

Valyuta bozori - chet el valyutasiga talabning uning taklifi bilan o'zaro ta'sirlash tizimi.

Valyuta kursi - bir mamlakatning boshqa mamlakatning pul birliklarida ifodalashning pul birligi narxi.

Valyuta tizimi - valyutaning amal qilishi bilan bog'liq iqtisodiy va huquqiy munosabatlar majmuasi.

Veksel – veksel beruvchining yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselida nazarda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga muayyan summani to‘lashga doir shartsiz majburiyatini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog‘oz.

Davr xarajatlari - bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi: boshqaruv xarajatlari, mahsulotni sotish xarajatlari va umumxo‘jalik ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Davlat qimmatli qog‘ozlari – O‘zbekiston Respublikasining g‘azna majburiyatlari va O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolat bergan organ tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar, shuningdek O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining obligatsiyalari.

Depo hisobvarag‘i – deponentning qimmatli qog‘ozlarini saqlash va qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqlarini hisobga olish uchun mo‘ljallangan depozitariyning hisobga olish registrlaridagi yozuvlar yig‘indisi.

Depo hisobvarag‘idan ko‘chirma – deponentning qimmatli qog‘ozlarga bo‘lgan huquqlarini tasdiqlaydigan, depozitariy tomonidan beriladigan hujjat.

Depozitar operatsiyalar – hisobga olish registrlarida depozitariylar tomonidan depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar.

Depozit sertifikat – bankka qo‘yilgan omonat summasini va omonatchining (sertifikat saqlovchining) omonat summasini hamda sertifikatda shartlashilgan foizlarni sertifikatni bergan bankdan yoki shu bankning istalgan filialidan belgilangan muddat tugaganidan keyin olish huquqini tasdiqlovchi noemissiyaviy qimmatli qog‘oz.

Dividend – aksiyalar bo‘yicha olinadigan daromad. Dividend, odatda, aksiyadorlik jamiyatining foydasiga bog‘liq bo‘ladi. Agar aksiyadorlik jamiyati hisobot yili natijalariga ko‘ra katta foydaga ega bo‘lsa, unda katta dividend to‘lash imkoniyati bo‘ladi va aksincha. Agarda foyda mutlaqo bo‘lmasa, dividend to‘lanmasligi mumkin. Lekin, imtiyozli aksiya bo‘yicha belgilab qo‘yilgan dividend aksiyadorlik jamiyati xo‘jalik – moliya faoliyati natijalaridan qat’iy nazar to‘lab berilishi shart.

Dilerlik faoliyati – bu qimmatli qog‘ozlar oldi – sotdisiga doir bitimlarni o‘z nomidan va o‘z hisobidan muayyan qimmatli qog‘ozlarni xarid qilish va (yoki) sotish narxlarini ochiqchasiga e‘lon qilish yo‘li

bilan ushbu qimmatli qog'ozlarni e'lon qilishga narxlar bo'yicha xarid qilish va (yoki) sotib olish majburiyati bilan amalga oshirishdir.

Domitsilyatsiya – bu bironta uchinchi shaxsni veksel bo'yicha to'lovchi etib tayinlashdir.

Yevropa opsiioni – bu uning ijro etilishiga kelishilgan bo'lajak sanada ruxsat etiladigan shartnomadir.

Investitsiya aktivlari – qimmatli qog'ozlar, pul mablag'lari va qonun hujjatlariga muvofiq investitsiya aktivlari deb e'tirof etiladigan boshqa mol – mulk ;

Investor – qimmatli qog'ozlarni o'z nomidan va o'z hisobidan oluvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

Indossament – qimmatli qog'oz, veksel ustidagi ushbu hujjat bo'yicha huquqlarning boshqa shaxsga o'tganligini tasdiqlovchi o'tkazma yozuv.

Imtiyozli aksiya – aksiyadorlar umumiy yig'ilishida ovoz berish huquqini beradi va bu bilan boshqarishda ishtirok etish huquqini bermaydi. Ularning imtiyozlilik, bir tomondan aksiyadorlik jamiyati xo'jalik faoliyati natijalaridan qat'iy nazar, kafolatlanmagan dividendni olish imkoniyatidan, ikkinchi tomondan esa, aksiyadorlik jamiyati tugatilgan vaqtda aksiyalar qiymatini birinchi navbatda olish huquqidan iborat.

Korporativ obligatsiyalar – ochiq aksiyadorlik jamiyatlari tomonidan chiqariladigan obligatsiyalar.

Obligatsiyalar – obligatsiyani saqlovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shahsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatga olishga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qayd etilgan foizni olishga bo'lgan huquqini yohud boshqa mulkiy huquqlarini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog'ozlar.

Oddiy aksiya – aksiyadorlar yig'ilishida ovoz berish huquqini beradi, u bo'yicha olinadigan dividend miqdori esa, aksiyadorlik jamiyatining yil davomidagi ish faoliyatini natijalariga bog'liq va boshqa hech narsa bilan kafolatlanmagan.

Sotish opsiioni (rut) – o'z egasiga kelajakda bazis aktivini qimmatli qog'oz hosilasi shartlariga muvofiq sotish huquqini beradi.

Fond birjasi – ochiq va oshkora birja savdolarini oldindan belgilangan vaqtda va belgilangan joyda o'rnatilgan qoidalar asosida tashkil etish hamda o'tkazish orqali faqat qimmatli qog'ozlar savdosi uchun sharoitlar yaratuvchi yuridik shaxs;

Forfeyting – bu mol (tovarlarni) yetkazib berish va xizmatlar ko‘rsatish bo‘yicha talablar qo‘yish huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni inkasso qilish xatarini qabul qilishdir.

Xarid uchun opsiya (Call) – kelajakda qimmatli qog‘ozlar hosilasi tomonidan uning egasiga belgilangan shartlarda bazis aktivini sotib olish huquqini beradi.

Emitent – emissiyaviy qimmatli qog‘ozlar chiqaruvchi va ular yuzasidan qimmatli qog‘ozlarning egalari oldida majburiyatlari bo‘lgan yuridik shaxs;

Qimmatli qog‘ozlar – hujjatlar bo‘lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o‘rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to‘lashni xamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o‘tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog‘ozlarning qiymati O‘zbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozori – yuridik va jismoniy shaxslarning qimmatli qog‘ozlarni chiqarish, joylashtirish va ularning muomalasi bilan bog‘liq munosabatlar tizimi;

Qimmatli qog‘ozlarga doir fyuchers – o‘zida nazarda tutilgan muddatda muayyan miqdordagi qimmatli qog‘ozlarni qat’iy belgilangan narxda sotib olish yoki sotish majburiyatini tasdiqlovchi emissiyaviy qimmatli qog‘oz;

Qimmatli qog‘ozlarning hosilalari – o‘z egalarining boshqa qimmatli qog‘ozlarga nisbatan huquqlarini yoki majburiyatlarini tasdiqlovchi va yuridik shaxslar tomonidan emitentning opsiyalari, qimmatli qog‘ozlarga doir fyucherslar va boshqa moliyaviy vositalar tarzida chiqariladigan qimmatli qog‘ozlar.

Moliyaviy menejmentda arbitraj (arbitrage) - bir xil aktivlarga turli baholardan foydalanish yo‘li bilan tavakkalchiliksiz daromad olish tushuniladi. Arbitraj keng tarqalgan investitsion taktika bo‘lib hisoblanadi va bir davrning o‘zida bir xil aktivlarni (yoki uning funktsional ekvivalentini) nisbatan yuqori baholarda sotish va nisbatan past narxlarda sotib olishdan iborat.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Diversifikatsiya strategiyasi – korxonada faoliyatini mavjud mahsulotlar va bozorlar turini kengaytirish orqali rivojlanish strategiyasidir. Diversifikatsiya strategiyasi korxonalarining ishlab chiqarish va tijorat faoliyatini rivojlantirishning eng yetakchi zamonaviy tendentsiyalardan biri hisoblanib, u orqali korxonalarni bozor sharoitida vujudga keladigan turli qaltisliklarga bo‘lgan raqobatbardoshligini oshiradi. Diversifikatsiya strategiyasi – korxonalarda yangi mahsulotlar liniyalarini ishga tushirish, qo‘shma korxonalar tuzish, boshqa korxonalarni sotib olish va boshqa turli uslublarda amalga oshirishi mumkin.

Dividend – aksionerlik jamiyati sof foydasidan aksiya egalari to‘lanadigan qismi bo‘lib, u aksionerlarga naqd pul yoki aksiyalar bilan to‘lanadi.

Iqtisodiy nochor korxonalar – muayyan miqdorda kapital yo‘qotish, ishlab chiqarish maydonlarining qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo‘lmagan maxsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xom ashyo, yonilg‘i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxonalar.

Investitsion kreditlar – ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, modernizatsiyalash va rekonstruksiya qilish, yangi bino va inshootlarni qurish uchun zarur bo‘lgan vositalar hamda qimmatli qog‘ozlarni sotib olish maqsadida olingan uzoq muddatli kreditlar.

Investitsion siyosat – savdo menejmenti umumiy strategiyasining bir qismi bo‘lib, korxonani rivojlantirish uchun aktivlarni kengaytirishning eng samarali yo‘llarini tiklashni nazarda tutadi.

Investitsiya – bu iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag‘lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir.

Investitsiya faoliyati - investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog‘liq faoliyat. Investitsiya kompleksi tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo‘llaniluvchi usul va vositalar majmui bo‘lib, o‘z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Innovatsiya jarayoni - yangilik g'oyasini rivojlantirishdan uning pirovard iste'molchi tomonidan iste'mol qilinishigacha bo'lgan mantiqiy izchillikda harakatlanuvchi jarayon. Bu yangilikning ilmiy-texnik, ishlab chiqarish-iqtisodiy va ijtimoiy-tashkiliy salohiyatini yaratish, rivojlantirish va undan foydalanish jarayonidir. Innovatsiya jarayonining quyidagi bosqichlari mavjud - yangilikni yaratish, uni uzlashtirish, tarqatish va takomillashtirish.

Inflatsiya – pul muomalasi qonunlarining buzilishi natijasida milliy valyutaning qadrsizlanishi, narxlarning o'sishi.

Ishlab chiqarish – ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi subyektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar qiymati.

Korporatsiya (lotincha *corporatio* – birlashish) – bu umumiy maqsadlarga erishish, birgalikda faoliyat ko'rsatish uchun birlashgan va huquqning mustaqil subyektini – huquqiy shaxsni tashkil qilgan jismoniy va/yoki huquqiy shaxslar birlashmasidir.

Korporativ boshqaruv – qonunchilik, me'yorlar va xususiy sektorning mos ravishdagi amaliyotining shunday birikmasiga tushuniladiki, ular kompaniyaga moliyaviy va inson resurslarini jalb qilish, samarali faoliyatni olib borishga imkoniyat beradi va oqibatda aksiyadorlar, boshqa manfaatdor shaxslar va jamiyatning manfaatlariga rioya qilingan holda o'z aksiyadorlari uchun uzoq muddatli iqtisodiy qiymatni ko'paytirish orqali o'zining mavjudligini saqlab qolishni ta'minlaydi.

Korporativ boshqaruvning maqsadi – korxonaga investitsiya jozibadorligini oshirish va barcha manfaatdor tomonlar manfaatlarining oqilona muvozanatiga rioya qilgan holda, amaldagi qonunchilik doirasida OAJning barcha faoliyat turlaridan imkoni qadar yuqoriroq foyda olish.

Korporativ boshqaruvning vazifalari – aksiyadorlar huquqlari va manfaatlarini himoya qilish; OAJ investitsion jozibadorligini oshirish; aksiyalar narxining o'sishi orqali uzoq muddatli iqtisodiy qiymatning jamg'arilishi; jamiyatning rivojlanish strategiyasini aniqlash va uning amalga oshirilishini nazorat qilish; AJ biznes-rejalarini tasdiqlash va ular bajarilishini nazorat qilish va faoliyatning boshqa muhim masalalarini hal qilish.

Korporativ boshqaruvning boshqaruv qoidalarida adolatlilik tamoyili – halol raqobatchilik sharoitida kompaniyaga muvaffaqiyatli harakat qilishga imkoniyat berishi va shu bilan birga barcha

qatnashchilarning, shu jumladan minoritar aksiyadorlarning ham, huquqlarini ta'minlashi lozim. Barcha aksiyadorlar o'z huquqlariga dahl qilinganda ularni himoya qilishning samarali usullariga ega bo'lishlari kerak.

Korporativ boshqaruvning ravshanlik tamoyili – kompaniyaga aloqador barcha muhim axborotlarning, shu jumladan mulkchilik strukturasi, moliyaviy holat, faoliyat natijalari va boshqalarni o'z vaqtida va aniq oshkora qilinishini nazarda tutadi.

Korporativ boshqaruvning modellari - unitar (investor) modeli – AQSH, Buyuk Britaniya, Avstraliya; ikki pog'onali (manfaatdor shaxslar) modeli – Germaniya; kontinental model; tarmoq modeli – Yaponiya (keyretsu), Koreya (chaebol).

Korporativ boshqaruvda davlat ishtiroki bo'yicha Amerika modeli – bu model odatda ishlab-chiqarish sektorida davlatning ulushi kichik bo'lgan mamlakatlarda qo'llaniladi. Ularda davlat aksiya paketlarini shartnoma asosida xususiy boshqaruvchi kompaniyalariga berish xususiyatlidir. Mazkur modelda «jamoatchilik uchun ochiq korporatsiyalar» mavjud bo'lib, ular mos ravishda tarmoq departamentlari va vazirliklarga bo'ysunadilar.

Korporativ boshqaruvda davlat ishtiroki bo'yicha Italiya modeli – korxonalarda davlat ulushi katta bo'lgan davlatlarga xosdir. Davlat korxonalarini va davlat aksiya paketlarini boshqarish uchun davlat mulki vazirligiga qarashli ko'p tarmoqli holding kompaniyalari tashkil qilinadi.

Korporativ boshqaruvda davlat ishtiroki bo'yicha aralash model – yuqorida sanab o'tilgan ikki modelning xususiyatlarini o'zida birlashtiradi. Germaniya, Frantsiya, Buyuk Britaniya va boshqa mamlakatlarda qo'llaniladi.

Korporativ boshqaruv organlari – aksiyadorlar umumiy yig'ilishi; kuzatuv kengashi (Direktorlar kengashi); ijroiya organi.

Korporativ nazorat organlari – taftish komissiyasi; ichki audit xizmati; auditorlik tashkiloti.

Korporativ huquq – korxonada ishlab chiqilgan qoidalar tizimi bo'lib, manfaatdor tomonlarning irodasini ifodalaydi va tashkilot faoliyatining turli tomonlarini tartibga soladi.

Korporativ boshqaruv kodeksi – ixtiyoriy belgilanuvchi andozalar va ichki me'yorlar yig'indisi bo'lib, korporativ munosabatlarning tartibini o'rnatadi va tartibga soladi. Kodeks korxonadagi korporativ boshqaruvning barcha muhim elementlariga taaluqli bo'lgan asosiy

me'yorlardan va tavsiyalardan tarkib topishi kerak. Emitentlarning Kodeks qoidalariga rioya qilishidan asosiy manfaatdorligi qimmatli qog'ozlar bozori orqali ularning investitsiyalarni jalb qilishga intilishidir.

Korporativ boshqaruvda riskni boshqarish maqsadi – har qanday yomon vaziyatlarda ham, gap aslo bankrotlikka tushish haqida emas, balki faqat foydaning birmuncha kamayishi haqida ketishiga erishishdir.

Strategiya – bozorlarning va huquqiy tizimning holati, ichki va tashqi korxonalar bilan raqobatchilik kabi korxonaning hozirdagi va kelajakda tushib qolishi mumkin bo'lgan turli vaziyatlarni hisobga olgan holda korxonaning boshqaruvchilik, texnik, moliyaviy va boshqa resurslarini ishlatish haqida qaror qabul qilishdir. Strategiya mahsulot nomenklaturasi va ishlab-chiqarish hajmlari, sotish bozorlari, xom-ashyo va investitsiya manbalarini o'z ichiga oluvchi restrukturizatsiyaning turli bosqichlarida korxonaning rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab berishi lozim.

Fiktiv kapital - barcha o'ziga xos funktsional shakllarga ega sanoat kapitali sifatidagi real kapitalning qog'ozdagi timsolidir. Fiktiv kapitalning bahosi ikki holatda aniqlanadi: a) kapitalga bo'lgan talabning taklifga nisbati orqali; b) qimmatli qog'oz bo'yicha kapitallashgan daromad miqdoriga qarab. U kapitalga bo'lgan talabning taklifga nisbatan oshishiga va qimmatli qog'ozdan keladigan daromad miqdoriga to'g'ri proporsional, kapital taklifining talabdan oshishi va mamlakatdagi bank foizi me'yor darajasiga teskari proporsionaldir. Shuning uchun soxta kapital narxi qiymatli bozor kategoriyasi hisoblanib, uning bahosi tez o'zgaruvchan (tebranma) bo'ladi.

Korxonaning innovatsion salohiyati – korxonaning yangiliklarni joriy qilish yordamida bozor sharoitlarida faoliyatning samaradorligini oshirish maqsadida korxonaning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan rivojlanish qobiliyati. Korxonaning innovatsion salohiyatining ichki innovatsiya jarayonidagi barcha bosqichlarning (ijtimoiy mehnat va resurslarning sarf me'yori asosida) bir maromda kechishiga imkon beradi.

Kutilayotgan inflatsiya darajasi – mavjud ijtimoiy-iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflatsiya darajasi.

Moliyaviy strategiya - korxonaning muhim funktsional strategiyalaridan biri bo'lib, tashqi vositalar o'zgaruvchanligi sharoitida

uzoq muddatli moliyaviy maqsadlarni shakllantirish, ular muvaffaqiyatini ta'minlashning eng samarali yo'llarini tanlash, moliyaviy resurslarni shakllantirish va ulardan foydalanish yo'nalishlarini korrektirovka qilish yo'lida moliyaviy faoliyat va moliyaviy munosabatlarni rivojlantirishning barcha asosiy yo'nalishlarini ta'minlashni o'zida aks ettiradi.

Moliya strategiyasi prinsiplari - korxonani o'z-o'zini tashkil etishga qodir ochiq tizim sifatida qarash prinsipi; korxonada operatsion faoliyati bazaviy strategiyalarini hisobga olish prinsipi; moliyaviy faoliyatni strategik boshqarishni tadbirkorlik stiliga maqsadli yo'naltirish prinsipi; strategik moliyaviy rivojlanishning dominant sohalarini belgilash prinsipi; moliyaviy strategiyaning moslashuvchanligini ta'minlash prinsipi; strategik moliyaviy tanlovlarning muqobilini tanlash prinsipi; moliyaviy faoliyatda texnologik rivojlanish natijalaridan doimiy foydalanishni ta'minlash prinsipi; strategik moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonida moliyaviy risklar darajasini hisobga olish prinsipi; moliyaviy strategiyani amalga oshirish jarayonini moliyaviy menejerlar professional apparatiga yo'naltirish prinsipi; ishlab chiqilgan moliyaviy strategiyaning tashkiliy tuzilma va tashkiliy madaniyatga muvofiqligini ta'minlash prinsipi.

Moliyaviy menejment - bu xo'jalik subyektining joriy va strategik maqsadlariga erishishda, ularning moliyaviy resurslari va moliyaviy faoliyatini boshqarishdir.

Moliya – bu taqsimot xarakteriga ega bo'lgan, pul ko'rinishidagi daromad va yig'imlar shaklida moddiylik, o'zaro bog'liq iqtisodiy munosabatlar majmui bo'lib, xo'jalik yurituvchi subyektlar va davlat tomonidan kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, ishchilarni moddiy rag'batlantirish, jamiyatni ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga yo'naltiriladi. Moliyaning asosiy ikkita funksiyasi mavjud bo'lib, ular: taqsimlash va qayta taqsimlash hamda nazorat.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar – mamlakat yaxlit iqtisodiyoti darajasidagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarni o'lchash va baholash imkoniyatini beruvchi ko'rsatkichlar. Masalan, yalpi ichki mahsulot, milliy daromad, iqtisodiy o'sish, ishsizlik, inflatsiya darajasi va boshqalar.

Mikrofirma – kichik biznes korxonasi bir turi. Mamlakatimizda sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

Modernizatsiya – obyektни takomillashtirish, yaxshilash, yangilash, uni yangi talab va me'yorlarga, texnik shart-sharoitlarga, sifat ko'rsatkichlariga moslashtirish.

Moliya tizimi – moliyaviy munosabatlar va turli darajada ularga xizmat qiluvchi moliyaviy muassasalar majmuasi.

Moliyaviy institutlar – belgilangan qonun-qoidalar doirasida faoliyat yurituvchi mamlakatdagi moliya-kredit tashkilotlari.

Narx – tovar qiymatining puldagi ifodasi.

Preferentsiya – iqtisodiyotni maqsadga muvofiq rivojlantirish va tartibga solishda ayrim soha va tarmoqlar, korxonalar va ishlab chiqarish turlariga nisbatan beriluvchi imtiyoz, afzallik va ustuvorliklar.

Pul – hamma tovar va xizmatlar ayirboshlanadigan, umumiy ekvivalent sifatida foydalaniladigan, boshqa barcha tovarlar qiymatini ifodalaydigan maxsus tovar.

Rekonstruksiya (qayta tiklash) – faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirish. Qayta tiklashda eski sexlar o'rniga yangi sexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Rentabellik – korxonalar faoliyatining foydalik darajasi. Uning uch xil ko'rsatkichi mavjud: korxonalar aktivlari rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi va sotilgan mahsulot rentabelligi. Bu ko'rsatkichlarni balansdagi (sof) foyda ko'rsatkichini korxonalar aktivlarining o'rtacha yillik qiymati, muomalaga chiqarilgan aksiyalar miqdori, xususiy kapital miqdori va sotilgan mahsulot tannarxiga nisbati bilan aniqlanadi.

Strategik moliyaviy boshqaruvning o'sish stili - korxonalar moliyaviy faoliyatining rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan holatda qabul qilinadigan moliyaviy qarorlar muqobil variantlarini minimallashtirishni o'zida aks ettiradi va rivojlanish darajasini saqlab qolishni o'zida aks ettiradi.

Strategik moliyaviy boshqaruvning tadbirkorlik stili - moliyaviy faoliyatning barcha yo'nalishlari va shakllari bo'yicha samarali boshqaruv qarorlari ustida faol ishlash tashkil etadi. Moliyaviy boshqaruvning bu stili tashqi omillar o'zgarishini hisobga olgan holda qo'yilgan strategik maqsadlarga erishish uchun barcha yo'llarda moliyaviy faoliyatlarni amalga oshirishning yo'nalishlari, shakllari va metodlari doimiy transformatsiyasi bilan bog'liq.

Soliq imtiyozi – soliq to‘lovchilarning ayrim toifalariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to‘lashdan to‘liq, qisman va vaqtincha ozod qilish shakli.

Soliq krediti – byudjetga to‘lanishi lozim bo‘lgan soliq summasini ma‘lum muddatga kechiktirish, bo‘lib-bo‘lib to‘lash yoki soliqni qaytarish shakli.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq to‘lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqarish va to‘lashning, shuningdek ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo‘llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

Soliq stavkasi – soliqlarni hisoblashda soliq bazasining har bir birligi hisobiga to‘g‘ri keladigan soliq me‘yori.

Soliq yuki – mablag‘larni boshqa foydalanish mumkin bo‘lgan yo‘nalishlardan olib, soliqlarni to‘lash uchun yo‘naltirish orqali vujudga keladigan iqtisodiy cheklovlar darajasi bo‘lib, odatda soliq to‘lovchining muayyan davrda byudjetga to‘langan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘indisi sifatida namoyon bo‘ladi. Mamlakat miqyosida soliq yuki darajasini soliqlarning yalpi ichki mahsulotdagi salmog‘i orqali ifodalanadi.

Soliq yukini yengillashtirish – soliqlarning foiz stavkalari kamaytirish va imtiyozlar yaratish.

Soliqlar – belgilangan va muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg‘araz xususiyatga ega bo‘lgan, byudjetga yo‘naltiriladigan majburiy pul to‘lovlari tushuniladi.

Soliqlarni unifikatsiya qilish – soliq mexanizmini soddalashtirish maqsadida iqtisodiy mohiyati, soliqqa tortish obyekti o‘xshash bo‘lgan soliq turlarini birxillashtirish.

Talab – xaridor, iste‘molchilarni bozorda muayyan tovarlarni, ne‘matlarni sotib olish istagi; bozorga olib chiqilgan va pul imkoniyatlari bilan ta‘minlangan ehtiyojlar.

Tannarx – mahsulot ishlab chiqarish va uni sotish bilan bog‘liq barcha xarajatlari.

To‘g‘ridan – to‘g‘ri investitsiyalar – bevosita mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish jarayonini tashkil etish yoki Yanada kengaytirish maqsadida xorijiy sheriklar tomonidan uzoq muddatli kapital qo‘yilmalar kiritish. To‘g‘ridan-to‘g‘ri investitsiyalar investorlarga mazkur ishlab chiqarish jarayonlari ustidan nazorat qilish imkonini beradi.

Xususiy tadbirkorlik – bu fuqarolar (alohida fuqarolar) tomonidan o‘zlarining tavakkalchiliklari va mulkiy javobgarliklari ostida, shaxsiy daromad (foyda) olish maqsadida amaldagi qonunchilik doirasida amalga oshiriladigan tashabbuskor xo‘jalik faoliyatidir.

Eksport – tovarlar, xizmatlar, investitsiya, qimmatli qog‘ozlar, texnologiyalar va boshqalarni tashqi bozorga chiqarish.

TESTLAR

1. Bankrotlikka uchragan korxonalarni tugatish komissiyasining qaroriga binoan ularni qo‘shib yuboriladi yoki qo‘shib olinadi va x.k. qo‘shib olish bu-

a) o‘z faoliyatini tugatgan ikki yoki bir nechta korxonani barcha xuquqlari va majburiyatlarini unga berish yo‘li bilan yangi korxonani vujudga keltirish.

b) bir yoki bir nechta korxonani faoliyatini to‘xtatib, ularni xuquqlari va majburiyatlarini boshqa korxonaga berish.

c) korxonani faoliyatini tugatib, uning huquqlari va majburiyatlarini yangi tuzilayotgan korxonaga berish.

d) korxonalarining huquq va majburiyatlarini bir qismini unga berish yo‘li bilan yangi korxonani vujudga keltirish.

e) yangi vujudga kelgan yuridik shaxsga qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning barcha huquqlari va majburiyatlarini berish yo‘li bilan korxonani tashkiliy huquqiy shaklini o‘zgartirish.

2. Qanday hollarda bankrotlik to‘g‘risidagi ish xo‘jalik sudi tomonidan tugatilishi mumkin?

a) Yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqi miqdorining kamida besh yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqi miqdorining o‘ttiz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa.

b) Yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqi miqdorining kamida olti yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqi miqdorining o‘ttiz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa.

c) Yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqi miqdorining kamida besh yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqi miqdorining to‘rt yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa.

d) Yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqi miqdorining kamida sakkiz yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqi miqdorining o‘ttiz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa.

e) Yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqi miqdorining kamida yetti yuz karrasini tashkil etadigan bo‘lsa, qarzdor

yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqi miqdorining besh yuz karrasini tashkil etadigan bo'lsa.

3.Korxonaning nechanchi bosqichi restruktrizatsiya bosqichi hisoblanadi va unga ta'rif:

a) 2-bosqich. Korxonada faoliyatini takomillashtirish, moliyaviy barqarorligini oshirish, bozorda tutgan o'rnini saqlash yoki kengaytirish maqsadida o'z tarkibida yangi ishlab chiqarish yoki funksional bo'limlar ochish,ayrimlarini qo'shish, birlashtirish, samarasizlarni tugatish kabi qayta tashkil etish ishlarini amalga oshirib boradi.

b) 3-bosqich. Restruktrizatsiya deganda korxonaning tarkibiy bo'limlarini huquqiy shaxs maqomisiz,mustaqil balans va hisob raqami bilan alohida ajratilishi tushuniladi.Bundan asosiy maqsad ishlab chiqarish samarasini oshirish bo'lib,korxonada bo'limi tijorat hisob-kitobiga o'tkaziladi.Ularga mulk ajratiladi, foyda va xarajatlari alohida hisob-kitob qilinadi.

c) 1-bosqich. Korxonani tashkil etish va faoliyatini tiklash.Korxonani tashkil etilishini asosi bo'lib, uni ta'sis etuvchilarining mol-mulki etadi.Mulksiz korxonada tashkil etilmaydi.Mulkdan foydalanish, uni oshirib borish saqlash korxonani moliyaviy barqarorligini ta'minlash asosida amalga oshiriladi.

d) 6-bosqich.Iqtisodiy nochorlik yoki bankrotlik asosida sud qarori bilan yoki mulkdorning uz ixtiyori bilan korxonada faoliyati tugatilishi mumkin.korxonada tugatilishi uning faoliyatini to'xtatishi va davlat reestriga qarzdor tugatilganligi to'g'risidagi yozuv kiritilgan paytdan boshlanadi, korxonada esa tugatilgan hisoblanadi.

4.Pul majburiyatlarini bajarmaganligi natijasida qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza Bilan xo'jalik sudiga murojaat etish xukuqiga-

- a) qarzdor, kreditor va prokuror
- b) qarzdor, kreditor,davalat soliq xizmati organlari
- c) qarzdor, prokuror,davalat soliq xizmati organlari
- d) prokuror, kreditor,davalat soliq xizmati organlari

5.Kapitalni boshqarishda moliyaviy menejmentning qanday funksiyalari mavjud?

- a) qayta ishlab chiqarish va balanslashtirish funksiyasi

- b) taqsimlash va nazorat qilish funksiyasi
- c) tartibga solish va prognozashtirish
- d) b,c
- e) a,b

6. Kapitalni boshqarish, ya'ni uni kengaytirish undan foydalanish va uni jalb qilish faoliyati-

- a) kapital bozori
- b) o'z-o'zini moliyalashtirish
- c) moliyaviy o'sish
- d) tadbirkorlik faoliyatida moliyaviy ta'minlash
- e) ichki moliyaviy xolat

7. Moliyaviy menejmentning qanday tamoyillari mavjud?

- a) maqsadga yo'naltirilganlik prinsipi
- b) rejalashtirilganlik prinsipi
- c) strategik tayanish prinsipi
- d) diversifikatsiya prinsipi
- e) barcha javoblar to'g'ri

8. Korxonani bankrotligi jahon amaliyotida qanday sabablarga kura yuzaga keladi?

- a) moliyaviy va tashkiliy sabablar
- b) global sabablar
- c) effektiv sabablar
- d) a,b
- e) a,s

9. Oldingi daromadlar hisobiga xarajatlarni qoplash –

- a) moliyaviy o'sish
- b) effektiv o'sish
- c) o'z-o'zini moliyalashtirish
- d) o'zini o'zi qoplash
- e) c,d

10. Moliyaviy menejmentning funksiyalari:

a) rejalashtirish, tartibga solish, tavakkalchilik, prognozashtirish, tashkil etish

b) rejalashtirish, tartibga solish, ragʻbatlantirish, prognozlashtirish, tashkil etish

c) tartibga solish, prognozlashtirish, tashkil etish, ragʻbatlantirish, jamgʻarish

d) ragʻbatlantirish, prognozlashtirish, ogohlantirish, tartibga solish, tashkil qilish

e) prognozlashtirish, tashkil qilish, axborot, rejalashtirish, investitsiya

11. Moliyaviy dastaklar toʻgʻri koʻrsatilgan qator?

a) foyda, rentabellik, tushum, valyuta kurslari farqi

b) kredit turlari, maʼsuliyat, investitsiya, diskont

c) kreditlash, moliyaviy sanksiyalar, amortizatsiya

d) tushum, kredit turlari, kreditlash, qoʻyilmalar

e) foiz stavqalari, diskont, moliyaviy sanksiya

12. Quyidagilardan qaysi biri biznes rejada aks ettirilmaydi?

a) yangi tovarlarni qayta ishlab chiqarish rejasi

b) ishlab chiqarishni rivojlantirish strategiyasi

c) ishlab chiqarishni taʼminlash rejasi

d) mahsulotni ishlab chiqarish va sotish rejasi

14. Quyidagi korxonalar strategiyalarini qaysi biriga nisbatan kam mablagʻ sarf etiladi?

a) yangi tovarlarni qayta ishlab chiqarish strategiyasi

b) bozor chegaralarini kengaytirish strategiyasi

c) diversifikatsiya

d) bozorni yanada chuqurroq egallash strategiyasi

e) toʻgʻri javob yoʻq

15. Kassali reja moliyaviy rejalarning qaysi biriga kiradi?

a) kelajakli

b) joriy

c) operativ

d) a, b

e) toʻgʻri javob yoʻq

16. Davr xarajatlari tarkibiga kirmaydigan xarajatni koʻrsating.

a) sotish xarajatlari

- b) oldindan rejalashtirish imkoni bo'lmagan tasodifiy xarajatlar
- c) chet el valyutasi kursi o'zgarishidan ko'rilgan zarar
- d) ilmiy tadqiqot xarajatlari
- e) b,s

17. Bilvosita moddiy xarajatlar tarkibi:

- a) xom -ashyo xarajatlari
- b) transport xarajatlari
- c) rag'batlantirish va mukofot uchun to'lovlar
- d) ta'mirlash xarajatlari
- e) b,d

18. Daromadlar va xarajatlar balansining moliyaviy rejalashtirishdan farqi nimada?

- a) daromadlar va xarajatlar balansi moliyaviy rejalashtirish tarkibiga kiritiladi
- b) hech qanday farq yo'q
- c) daromadlar va xarajatlar balansi biznes planda aks ettiriladi, moliyaviy rejalashtirish esa alohida tuziladigan hujjat
- d) daromadlar va xarajatlar balansi tijorat faoliyati bilan shug'ullanuvchi korxonalar tomonidan tuziladi, moliyaviy rejalashtirish esa jamoat birlashmalari. sug'urta kompaniyalari tomonidan tuziladi
- e) a, d

19. Moliyaviy ko'rsatkichlarni rejalashtirish va prognozlashtirishning ektropolyasiya metodining mohiyati nimada?

- a) moliyaviy resurslar manbalari va ularning sarflanishini nazorat qilish metodi
- b) mavjud norma va normativlarni qo'llash metodi
- c) iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni moliyaviy metodlarini tuzish metodi
- d) moliyaviy ko'rsatkichlarning dinamikasi asosida ularni aniqlash metodi
- e) taxminlarga asosan moliyaviy ko'rsatkichlarni rejalashtirish metodi

20. O'z-o'zini qoplash tamoyilining o'z-o'zini moliyalashtirishdan farqli xususiyati nimada?

- a) o'z-o'zini qoplash xarajatlardini olingan daromadlar hisobidan qoplash
 - b) o'z-o'zini qoplash sug'urtalash orqali amalga oshiriladi
 - c) o'z-o'zini qoplash xarajatlarini moliyaviy resurslar fondi hisobidan qoplashdir
 - d) o'z-o'zini qoplash jalb qilingan mablag'lar evaziga xarajatlarni moliyalashtirish
- (1b2a3b4d5b6b7c8c9c10a)

21. Korxonaning daromadlari qanday turkumlanadi?

- a) Korxonaning asosiy faoliyatidan olingan daromatlar
- b) Asosiy faoliyatdan olingan daromad, moliyaviy faoliyatdan olingan daromad, favkulotda daromad
- c) umumxo'jalik faoliyatidan olingan daromad, mahsulot sotishdan olingan daromad
- d) mahsulot sotishdan keladigan tushum: asosiy vositalar, nomoddiy aktivlarni sotishdan tushum, foizlar ko'rinishidagi daromad

22. Moliyaviy menejmentning kapitalni boshqarishdagi asosiy funksiyalarini ko'rsating.

- a) moliyaviy resurslarni qayta ishlab chiqarish funksiyasi, taqsimlash, nazorat
- b) prognozlashtirish funksiyasi, tartibga solish funksiyasi
- c) rag'batlantirish funksiyasi, taqsimlash funksiyasi, nazorat funksiyasi
- d) taqsimlash funksiyasi, tahlil funksiyasi, nazorat funksiyasi

23. Arenda turi?

- a) lizing, trast, garov
- b) lizing, harting, renting
- c) harting, lizing, garov
- d) trast, garov, harting

24. Leveredj qanday ko'rsatkich?

- a) xususiy va zayom vositalarni effektiv munosabatini aniqlaydi
- b) korxonaga moliyaviy barqarorligiga ta'sir etuvchi bank kreditlashini chegarasini hisoblaydi
- c) moliyaviy ko'rsatkich
- d) hammasi to'g'ri

25. Bankrotlikning sabablari?

- a) moliyaviy
- b) moliyaviy , tashqilish, global
- c) iqtisodiy ,siyosiy, ijtimoiy,
- d) hammasi to'g'ri

26. Moliyaviy strategiya-

- a) yuqori darajada foydaga ega bo'lish
- b) yuqori darajada o'z-o'zini molyalashtirish
- c) tadbirkorlikni boshqarish
- d) moliyaviy faoliyat natijasi

27. O'z-o'zini moliyalashtirish nima?

- a) olingan daromadlar hisobiga xarajatlarni qoplash
- b) mahsulot(tovar, xizmat) larni sotishdan tushum evaziga joriy xarajatlarni qoplash
- c) ishlab chiqarishni kengaytirish uchun kapitalni jamg'arish maqsadida korxonada puli vositalar fondini boshqarish moliyaviy strategiyasidir
- d) a, b

28. Kichik biznesni asosiy moliyalashtirish manbalari ?

- a) qarz kapitali, byudjet subsidiyasi
- b) hukumat takliflari, xususiy investorlar, banklardan qarzlardan
- c) qarz kapitali, aksiyadorlik kapitali
- d) hammasi to'g'ri

29. Soliqqa tortish obyekti to'lovchi bilan davlatning o'zaro munosabatlariga kura soliqlarni turkumlang.

- a) umumdavlat soliqlari, mahalliy soliqlar va yigimlar
- b) oborot solig'i, daromad solig'i, mulk solig'i, yer solig'i, xarajatlarga qarab olinadigan soliq
- c) bevosita, bilvosita soliqlar
- d) yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliq

30. Moliyaviy menejmentning asosiy tamoyillari?

- a) maqsadga yo'naltirilganlik, moliyaviy rejalashtirilganlik, tayanchlilik

- b) maqsadga yo‘naltirilganlik, tayanchlilik
- c) maqsadlilik, rejalashtirilganlik, tayanchlilik
- d) hammasi to‘g‘ri

31. O‘zbekiston Respublikasi qaysi yildan boshlab investitsiya haqida qonuniy xujjatlar paydo bo‘ldi?

- a) 1989-90
- b) 1981
- c) 1001-92
- d) 1991
- e) 1998

32. Moliyaviy investitsiyalar tarkibi nimalardan iborat?

- a) bino, asbob-uskuna, inshoot
- b) mahalliy va xorijiy mamlaqatlarni pul birliklari, banklardagi omonatlar, veksellar va boshqa qimmatli qog‘ozlar
- c) mahalliy va xorijiy mamlaqatlarni pul birliklari, mulkiy huquqlar shaklidagi investitsiyalar
- d) mulkiy huquqlar shaklidagi investitsiyalar va tabiiy resurslardan foydalanish shaklidagi investitsiyalar
- e) moddiy investitsiyalar

33. Investitsiya lotincha “INVEST” so‘zidan olingan bo‘lib, ma’noni anglatadi.

- a) sarmoya
- b) xarajat va daromad
- c) sof foyda
- d) investor
- e) yalpi foyda va aralash daromad

34. Investitsiya faoliyati bu ___

- a) xo‘jalik jarayonlarini korxonaning pul mablag‘lariga, foyda miqdoriga ta’sirini ifodalaydi
- b) aksiya chiqarishdan tushum
- c) pul va pul mablag‘larining hamda so‘m va uzga ekvivalentlarning kirimi va chiqimi
- d) korxonada investitsiya faoliyatida pul ekvivalentlariga kiritilmagan uzoq muddatli aktivlar va boshqa investitsiyalarni sotib olish va sotish
- e) uzoq va qisqa muddatli qarzlarni kelib tushishi

35. Investitsiyalarni samaradorligi formulasi?

- a) $I_s = f/I_x$
- b) $I_s = YAF/I_x$
- c) $I_r = F/A_1 + A_2 + A_3 + A_4$
- d) $E = D - I_x$
- e) a, b (1g2b3a4g5a)

36. Pul oqimlari bu _____

a) pul mablag'larini erkin almashtiradigan qisqa muddatli likvidlanadigan, qiymat o'zgarishi hatariga kamrok moyil bo'lgan investitsiyalar

b) investitsiya va moliyaviy faoliyatni istisno qilganda, korxonaning daromad keltiradigan asosiy va boshqa faoliyati

c) pul va pul mablag'laring hamda so'm va o'zga ekvivalentlarning kirimi va chiqimi

d) a, b, s

37. Korxonada pul oqimlarining soni ?

- a) 3
- b) 4
- c) 2
- d) 5

38. "Pul oqimi to'g'risidagi hisobot" manbasi nechanchi yil va kim tomonidan tasdiqlangan?

- a) 1995, Adliya Vazirligi
- b) 1992, Vazirlar Maxkamasi
- c) 1999, Oliy majlis
- d) 1998, Moliya vazirligi

39. "Pul oqimi to'g'risidagi hisobot" ma'lumotlarni tahlil etishning nechta uslubi mavjud ?

- a) 2
- b) 3
- c) 4
- d) 1

40. Xozirda pul oqimlarini tahlil etishning qaysi uslubi qo'llaniladi?

- a) egri

- b) to'g'ri
- c) muddatli
- d) a, b

41. »Pul oqimi to'g'risidagi hisobot»ning vazifalari nimalardan iborat?

- a) foydalanuvchilarga xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy axvalidagi o'zgarishlarni baxolashga imkon beradi
- b) hisobot davrida qancha pul tushgani va chiqqani to'g'risidagi ma'lumot bilan ta'minlaydi
- c) a, b
- d) to'g'ri javob yo'q.

42. Korxonada pul oqimlarini bashorat qilishda nechta bosqichni bosib o'tadi?

- a) 4
- b) 2
- c) 3
- d) 6

43. Pul ekvivalentlari-bu.....

- a) pul mablag'lariga o'xshamaydigan, lekin boshqacha tasniflanadigan aktivlar
- b) pul mablag'lariga o'xshamaydigan, lekin boshqa tasnifdagi aktivlar
- c) moliyaviy hisobotdagi passivlar
- d) hammasi to'g'ri

44. Pul mablag'larining oqimini qaysi asosiy ko'rsatkichlar ta'riflaydi?

- a) pul mablag'larini kelib tushishi va sarflanish summasi
- b) kelib tushgan va sarflangan pul mablag'larining o'zaro saldosi
- c) pul mablag'lari miqdorining optimal variantini aniqlash
- d) a, b

45. Balans passiv qismida korxonada pul mablag'larini qoplash manbalariga qaysilar qiradi?

- a) o'zlik manbalarini mablag'lari
- b) majburiyatlar

- c) oborot mablagʻlari
- d) asosiy vositalar
- e) a, b

46. Qiyin sotiluvchi aktivlar?

- a) aylanma aktivlar
- b) uzoq muddatli aktivlar
- c) pul mablagʻlari
- d) asosiy vositalar
- e) nomoddiy aktivlar

47. Pul shakliga aylanishiga qarab korxonalar aktivlari qanday shaklda boʻladi?

- a) doimiy harakatdagi aktivlar
- b) tez sotiluvchi aktivlar
- c) sekin sotiluvchi aktivlar
- d) qiyin sotiluvchi aktivlar
- e) hammasi toʻgʻri

48. Likvidlik sharti buyicha passivlar moddalar buyicha turkumlanib chiqilgandagi notoʻgʻri qatorni koʻrsating.

- a) mudati kelgan toʻlov majburiyati
- b) qisqa muddatli toʻlov majburiyati
- c) uzoq muddatli toʻlov majburiyati
- d) doimiy aktiv va passivlar
- e) doimiy passivlar

49. Korxonalar balansini qaysi boʻlimlardan iborat?

- a) faqat aktiv
- b) faqat passiv
- c) aktiv va passiv
- d) toʻgʻri javob yoʻq.

50. Tijorat tashkiloti faoliyati oxirgi yakuniy natijasi nima hisoblanadi?

- a) Daromad
- b) Foyda.
- c) Xarajat
- d) Zarar

51. Aylanma kapital nechta fazaga ega?

- a) 1
- b) 2
- c) 3.
- d) 4

52. Quyidagilarning qaysi biri moliyaviy hisobotga kiradi?

- a) Rezerv kapitali haqida hisobot
- b) Pul oqimlari haqida hisobot.
- c) Kredit va ssudalar
- d) Aktivlar

53. Korxonaning moliyaviy mustahkamligi deganda nimani tushunasiz?

- a) Maksimal foyda olish va o'z-o'zini moliyalashtirish.
- b) Korxonaning barqarorligiga intilish
- c) Korxonaning to'lovga layoqatsizligi
- d) Korxonaning iqtisodiy nochorligidan qochish

54. Ishlab chiqarish riski qaysi risk turiga kiradi?

- a) Tijorat riski
- b) Investitsiya riski
- c) Xo'jalik riski.
- d) Moliyaviy risk

55. Boshqaruv riski qaysi turlarga bo'linadi?

- a) Ishlab chiqarish va tijorat riski
- b) Xo'jalik va tijorat riski
- c) Tijorat va moliyaviy riski
- d) Moliyaviy va xo'jalik riski.

56. Moliyaviy rejalashtirish necha turga bo'linadi?

- a) 5
- b) 2
- c) 3.
- d) 4

57. Davriy xarajatlar bu

a) Sotish xarajatlari va umumxo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan xarajatlar.

- b) Qadoqlash va boshqa xarajatlar bilan bogʻliq xarajatlar
- c) Ishlab chiqarish bilan bogʻliq boʻlmagan xarajatlar.
- d) Ishlab chiqarish bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlar

58. Korxonada faoliyatidagi xarajatlar necha turga boʻlinadi?

- a) 3 turga
- b) 4 turga.
- c) 5 turga
- d) 6 turga

59. Sof foyda qaysi toʻlash boʻyicha taqsimlanadi?

- a) Rezerv fondi
- b) Taʼsischi va qatnashchilarga daromadlarni toʻlash
- c) Maqsadli fondlarni yaratish
- d) Hammasi toʻgʻri.

60. «Pul oqimlari toʻgʻrisida hisobot»ning birinchi boʻlimi?

- a) investitsiya faoliyati
- b) moliyaviy faoliyat
- c) tashkiliy boshqaruv faoliyati
- d) soliqqa tortish
- e) asosiy faoliyat

61. «Pul oqimlari toʻgʻrisida hisobot»(4-shakl) ning asosiy maqsadi

- a) korxonalarining pul qirimi va chiqimi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni ochib berish
- b) korxonada mahsulotni ishlab chiqarish va sotish
- c) sof foydani aniqlash
- d) mulkni uzoq va qisqa muddatlarga ijaraga berish
- e) nomoddiy vositalarni sotish

62. Pul oqimlarini hisoblash sof foyda koʻrsatkichi bilan uning koʻrsatkichlarini korriktirovkasigʻsha mosligidan real pul mablagʻlari harakatiga bogʻliq boʻlmagan mos hisoblar qaysi uslub orqali olib boriladi?

- a) egri
- b) toʻgʻri
- c) proporsional
- d) egri va toʻgʻri

e) to'g'ri javob yo'q

63. Egri uslubning amaliyotdagi kamchiliklarini ko'rsating.

a) pul mablag'lari qirimini asosiy mablag'lari va pul mablag'larining asosiy yo'nalishlari.

b) olingan ma'lumotlardan pul oqimlarini prognozlash uchun foydalanishi

c) tashqi foydalanuvchilar uchun analitik hisobotlar tuzishidagi yuqori mehnat sig'imi talab etilishi

d) Moliyaviy faoliyatdagi pul mablag'larini harqati

e) ichki buxgalteriya hisobida kamchiliklarni bo'lishi

64. Xususiy kapital nimalardan iborat?

a) ustav, qo'shilgan va rezerv kapitaldan

b) ustav, qo'shilgan rezerv kapital, taqsimlanmagan foyda

c) xususiy kapital bilan qoplanmagan zararlar

d) hissadorlik kapitalining o'sishidan

e) qimmatbaho qog'ozlar va asosiy vositalarni qayta baholani-
shidan

65. Xususiy kapital qatoriga kiruvchi mablag'lar qaysilar?

a) ustav kapitali, taqsimlanmagan foyda

b) rezerv kapitali, qo'shilgan kapital

c) taqsimlanmagan foyda

d) ustav kapitali, rezerv kapitali, qo'shilgan kapital, taqsim-
lanmagan foyda

e) ustav kapitali, rezerv kapitali, qo'shilgan kapital, taqsim-
lanmagan foyda,

maqsadli tushumlar va moliyalashtirishlar, kelgusi davr to'lovlar
rezervi

66. Ustav kapitali balansning qaysi bo'limida ko'rsatilgan?

a) passiv tomon 1-bo'limida

b) aktiv tomon 1-bo'limida

c) passiv tomon 2-bo'limida

d) aktiv tomon 2-bo'limida

e) manba sifatida passivda 1-bo'limida, mablag' sifatida aktivda
2-bo'limida

67. Uzlik mablag'lari nima?

a) korxonaning o'ziga tegishli mablag'lar

b) qarzga oluvchi mablag'lar

c) mahsulot sotishdan olingan daromadlar

- d) majburiyatlarni qoplashdagi ortiqcha mablag‘lar
- e) hukumat tomonidan subsidiya sifatida berilgan mablag‘lar

68. Ustav kapitaliga ta’sir etuvchi omillar qaysilar?

- a) aksiyalarning nominal qiymati o‘sishi yoki kamayishi, qimmatli qog‘ozlar, aksiyalar qo‘shimcha emissiyasi, rezerv fondiga o‘tkazilgan aksiyalarni qaytarib olinishi yoki o‘tkazilishi
- b) foyda o‘zgarishi
- c) harakat o‘zgarishi
- d) rezerv fond o‘zgarishi
- e) aksiyalar nominal qiymatining o‘zgarishi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lukasevich I.Y. Finansoviy menejment. Uchebnik. 2-e izd., pererab. i dop. M.: Eksmo, 2016 -768 s.
2. Djejms Vaxorn, Vaxovich S. ml., Djon M. Osnovi finansovogo menedjmenta. 12-e izdanie: Per s ang. – M.: OOO «I.D. Vilyame», 2014 -1232 s.
3. Kovalev V.V. Finansoviy menedjment: teoriya i praktika. – 2-e izd. Pererab i dop – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2007 – 1024 s.
4. Brigham and Houston. Fundamentals of financial management. Tenth Edithion. 2003.
5. Toshmurodova B., Hamdamov O. Moliyaviy menejment. O‘quv qo‘llanma Iqtisod-moliya nashriyoti. Toshkent-2017 yil.
6. Brusov, P.N. Finansoviy menedjment. Matematicheskie osnovi. Kratkosrochnaya finansovaya politika: Uchebnoe posobie / P.N. Brusov, T.V. Filatova. - M.: KnoRus, 2014. - 304 c.
7. Brusov, P.N. Finansoviy menedjment. Finansovoe planirovanie: Uchebnoe posobie / P.N. Brusov, T.V. Filatova. - M.: KnoRus, 2014. - 232 c.
8. Nikulina, N.N. Finansoviy menedjment straxovoy organizatsii: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov / N.N. Nikulina, S.V. Berezina. - M.: YUNITI-DANA, 2014. - 431 c.
9. Prosvetov, G.I. Finansoviy menedjment: Zadachi i resheniya: Uchebno-metodicheskoe posobie / G.I. Prosvetov. - M.: Alfa-Press, 2015. - 340 c.
10. Xiggins, R. Finansoviy menedjment: upravlenie kapitalom i investitsiyami / R. Xiggins; Per. s angl. A.N. Svirid. - M.: Vilyams, 2014. - 464 c.
11. Etrill, P. Finansoviy menedjment i upravlencheskiy uchet dlya rukovoditeley i biznesmenov / P. Etrill, E. MakLeyni; Per. s angl. V. Ionov. - M.: Alpina Pabl., 2017. - 648 c.
12. Kandrashina, E.A. Finansoviy menedjment: Uchebnik / E.A. Kandrashina. - M.: Dashkov i K, 2014. - 220 c.
13. Kovalev, V.V. Finansoviy menedjment v voprosax i otvetax: Uchebnoe posobie / V.V. Kovalev, V.V. Kovalev. - M.: Prospekt, 2014. - 304 c.
14. Kovalev, V.V. Finansoviy menedjment: teoriya i praktika / V.V. Kovalev. - M.: Prospekt, 2014. - 1104 c.

15.Kokin, A.S. Finansoviy menedjment.: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov A.S. Kokin, V.N. YAsenev. - M.: YUNITI-DANA, 2014. - 511 c.

16.Kudina, M.V. Finansoviy menedjment: Uchebnoe posobie / M.V. Kudina. - M.: ID FORUM, NITS INFRA-M, 2017. - 256 c.

17.Lisitsina, E.V. Finansoviy menedjment: Uchebnik / E.V. Lisitsina, T.V. Vashchenko, M.V. Zabrodina; Pod red. K.V. Ekimova. - M.: NITS INFRA-M, 2014. - 184 c.

18.Kovalev V.V. Finansoviy uchets i analiz: konseptualnie osnovi. - M.: Finansi i statistika, 2016. – 720 s.

19.Balabanov I.T.Osnovi finansovogo menedjmenta. Moskva, Progress,2017g

20.Djalalov J.M. Moliyaviy menejment. O‘quv-uslubiy majmua Toshkent, 2018y. -240 b.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollarga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. // Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar, №11.

2. 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “Harakatlar strategiyasi” strategy.gov.uz 2017 yil 7 fevral.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev raisligida 2018 yil 17 yanvar kuni O‘zbekiston Respublikasining rivojlanish davlat dasturlarini shakllantirish va moliyalashtirish bo‘yicha joriy etilgan yangi tartib asosida ishlarni tashkil etish masalalariga bag‘ishlangan videoselektor yig‘ilishi

4. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. –T.: O‘zbekiston -2016.

5. Zakoni Respubliki Uzbekistan o sobstvennosti predpriyatii, razgosudarstvlenii i privatizatsii, predprinimatelstve, nalogax s predpriyatii, ob’edinenii i organizatsii, o telekommunikatsiyax, ob elektronnoy sifrovoy podpisi, ob elektronnom dokumentooborote i dr. V knige: Respublika Uzbekistan «Zakoni i ukazi». – T.: Uzbekistan, 2004

6. The financial management of enterprises: The Textbook / V. Berezhnoj and etc. - Moscow: Finance and statistics: Infra-M, 2017. 333 page.

7. The fundamentals of financial management: / James C. Van Horne, John M. Vahovich jr. Moscow: Williams, 2016. - 1225 p.

Internet saytlari

- www.strategy.gov.uz
- www.cbu.uz
- www.my.gov.uz
- www.lex.uz
- www.mf.uz
- www.soliq.uz
- www.uza.uz
- www.ziyonet.uz
- www.ccitt.uz
- stat.uz

MUNDARIJA

KIRISH	
1. MOLIYAVIY MENEJMENTNING IQTISODIY MOHIYATI, MAQSAD VA VAZIFALARI	
1.1. Moliyaviy menejmentning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati	
1.2. Moliyaviy menejment tizimida korxonalar moliyaviy munosabatlarining tutgan o‘rni va ahamiyati	
1.3. Moliyaviy menejmentning funksiyalari	
2. MOLIYAVIY MENEJMENTNING NAZARIY VA ASOSIY PRINSIPLARI	
2.1. Moliyaviy menejmentning nazariy va kontseptual asoslari	
2.2. Korxonalarda moliyaviy menejmentning maqsad va vazifalari	
2.3. Xo‘jaliksubyektlarida moliyaviy menejmentni tashkil etishning asosiy yo‘nalishlari	
3. KORXONALARDA BELGILANGAN DOIMIY AKTIVLARINI BOSHQARISH	
3.1. Korxonalar aktivlarining mohiyati va ularni boshqarish tamoyillari	
3.2. Korxonalarda byudjetni shakllantirish va moliyaviy aktivlarin boshqarish mexanizmini rivojlashtirish istiqbollari	
3.3. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi	
4. BIZNESNI AMALGA OSHIRISHNI BOSHQARISHDA AXBOROT TA’MINOTI VA MOLIYAVIY MENEJMENTDA MOLIYAVIY HISOBOTLARNI QO‘LLASH	
4.1. Moliyaviy hisobot to‘g‘risida tushuncha, uning mohiyati va ahamiyati	
4.2. Moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilar va ularni qiziqtiruvchi ma’lumotlar	
4.3. Moliyaviy hisobotning tarkibi va tuzilishi	
4.4. Moliyaviy hisobotni tuzish tamoyillari	
4.5. Moliyaviy hisobotni tuzish oldidan amalga oshiriladigan hisob-kitoblar	
4.6. Moliyaviy hisobotni taqdim qilish tartibi	

4.7. Xalqaro amaliyotda qo‘llaniladigan moliyaviy hisobotlar tarkibi va tuzilishi.....	
5. TIJORAT TASHKILOTLARINI TURLI SHAKLLARINI MOLIYAVIY XUSUSIYATLARI	
5.1. Moliyaviy menejmentning ta’minot tizimi va moliyaviy mexanizm	
5.2. Korxonalarda moliyaviy mexanizm va uning asosiy xususiyatlari	
6. KORXONALARDA MOLIYAVIY REJALASHTIRISH	
6.1. Moliyaviy rejalashtirishning iqtisodiy mohiyati va nazariy jihatlar.....	
6.2. Moliyaviy rejalashtirishning uslubiy asoslari va tamoyillari	
6.3. Korxonalarda korporativ baholash amaliyoti va axborot kontrolling tizimlarini joriy etishning amaliy jihatlar.....	
7. AYLANMA MABLAG‘LARNI MOLIYALASHTIRISH JARAYONINI BOSHQARISH	
7.1. Aylanma aktivlarni boshqarish siyosati va uni ishlab chiqish mexanizmi	
7.2. Tovar moddiy zaxiralarni boshqarish.....	
7.3. Korxonalarda aylanma mablag‘lari boshqarishda moliyaviy strategiyalarni joriy etishning iqtisodiy samarasi	
8. XO‘JALIK SUBYEKTLARIDA PUL OQIMLARINI BOSHQARISH	
8.1. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimining mohiyati va ularni baholash usullari	
8.2. Korxonalarda pul mablag‘lari oqimini bashoratlash va uning o‘ziga xos xususiyatlari.....	
9. XARAJATLARNI OPTIMALLASHTIRISH VA DAROMADLARNI MAKSIMALLASHTIRISH MASALALARI.....	
9.1. Korxonada daromad va xarajatlarining iqtisodiy mohiyati va shakllanish manbalari	
9.2. Korxonalarda foydaning turlari	
10. DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINI BOSHQARISH	
10.1. Debitorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni kelib chiqish sabablari.....	
10.2. Kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mohiyati va ularni	

kamaytirish yo‘llari	
10.3. Debitorlik va kreditorlik qarzlarini tartibga solishning huquqiy asoslari	
11. KORXONALARDA INVESTITSION FAOLIYATNI BOSHQARISH	
11.1. Korxonada investitsion faoliyatining iqtisodiy mazmuni va amalga oshirish tamoyillari	
11.2. Korxonada investitsion strategiyasining mohiyati va uni amalga oshirish bosqichlari.....	
11.3. Korxonalar investitsion loyihalarining samaradorlik ko‘rsatkichlari va uning tahlili	
12. KORXONALARDA SOLIQ MENEJMENTINI TASHKIL ETISH MASALALARI	
12.1. Soliq menejmentining mohiyati, prinsiplari va asosiy yo‘nalishlari.....	
12.2. Korxonalarda soliq to‘lovlarini optimallashtirish jarayonida soliqlarni rejalashtirish yo‘nalishlari	
12.3. Soliq xatolari, ularning yuzaga kelishiga sabab bo‘luvchi omillar hamda soliq huquqbuzarliklariga qarshi qo‘llaniladigan choralar	
13. MOLIYAVIY RISKLAR MOHIYATI VA ULARNI KAMAYTIRISH YO‘LLARI.....	
13.1. Riskning mazmuni va uni turkumlanishi	
13.2. Risklarni boshqarish jarayoni va kamaytirish usullari.	
14. KORXONALARDA INQIROZGA QARSHI MOLIYAVIY BOSHQARUVNI TASHKIL ETISH.....	
14.1. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning mohiyati va ahamiyati.....	
14.2. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvning maqsad va vazifalari	
14.3. Korxonalarda inqirozga qarshi boshqaruvni davlat tomonidan tartibga solinishi.....	
AMALIY MASHG‘ULOTLAR UCHUN KO‘RSATMALAR.	
GLOSSARIY	
TESTLAR	
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	

J.M.DJALALOV,
D.K.XAKIMDJANOVA

MOLIYAVIY MENEJMENT

(O‘quv qo‘llanma)

Toshkent – «Aloqachi» – 2019

Muharrir: M.Mirkomilov
Tex. muharrir: A.Tog‘ayev
Musavvir: B.Esanov
Musahhiha: F.Tog‘ayeva
Kompyuterda
sahifalovchi: Sh.To‘xtamurodov

Nashr.lits. AI №176. 11.06.11.
Bosishga ruxsat etildi: 4.04.2019. Bichimi 60x841 /16.
Shartli bosma tabog‘i 19,25. Nashr bosma tabog‘i 18,75.
Adadi 60. Buyurtma № .

«Nihol print» Ok da chop etildi.
Toshkent sh., M. Ashrafiy ko'chasi, 99/101.